

ԴԱՎԻԹ ԿՆՅԱԶՅԱՆ

**ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
1918-1920 ԹԹ.**

ԵՐԵՎԱՆ 2008

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

DAVID KNYAZYAN

THE CAUCASIAN POLICY OF THE AZERBAIJANI
DEMOCRATIC REPUBLIC IN 1918-1920

THIS PUBLICATION WAS MADE POSSIBLE BY "ARMEN
AND BERSABE JEREJIAN FOUNDATION" INC., USA

YEREVAN 2008

ՀՀ գիտությունների ակադեմիայի
արևելագիտության ինստիտուտ

դավիթ վարդեսի կնյազյան

4026

ԱՊՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1918-1920 ԹԹ.

ԵՐԵՎԱՆ
Հեղինակային հրատարակություն
2008

ՀՏԴ 94/99:327
ԳՄԴ 63.3+66.4
Կ 624

Կնյազյան Դ.

Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության
Կ 624 կովկասյան քաղաքականությունը 1918-1920 թթ. -եր.:
Հեղինակային հրատարակություն, 2008.- 200 էջ:

ԽՄԲԱԳԻՐ՝ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴՈԿՏՈՐ
Ա. Գ. ԱՎԱԳՅԱՆ

Աշխատությունը նվիրված է Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության տարածաշրջանային քաղաքականության, նրա հիմնական ուղղությունների, առաջնությունների, իրականացման մեթոդների ուսումնասիրությանը: Այդ համատեքստում լուսաբանվում են Ադրբեջանի հարաբերությունները Հայաստանի Հանրապետության, Վրաստանի, Ռուսաստանի Հարավի Ջինված ուժերի հետ, ինչպես նաև ներկայացվում է արտաքին ուժերի, մասնավորապես Օսմանյան կայսրության և Մեծ Բրիտանիայի ազդեցությունը Ադրբեջանի կովկասյան քաղաքականության վրա:

Աշխատանքը նախատեսված է պատմաբանների, միջազգայնագետների, ինչպես և ընթերցողների լայն շրջանակի համար:

ԳՄԴ 63.3+66.4

ISBN 978-9939-53-192-2

© Դ. Վ. Կնյազյան, 2008թ.

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ադրբեջանի պատմության ուսումնասիրությունն ունի ոչ միայն բազմազան գիտական, այլև քաղաքական կարևորություն և արդիականություն ժամանակակից քաղաքական գործընթացների, այդ թվում՝ ԼՂ հիմնահարցի ծագման ուսումնասիրության տեսակետից: Ուսումնասիրության հետաքրքիր դաշտ է հանդիսանում Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության (այսուհետ՝ ԱԴՀ) կովկասյան քաղաքականությունը, որի շրջանակներում տվյալ աշխատանքի մեջ ընդգրկվում են ԱԴՀ-ի հարաբերությունները Հայաստանի Հանրապետության, Վրաստանի և Ռուսաստանի Հարավի Ջինված ուժերի հետ:

Ադրբեջանական պետականության ծնավորման գործընթացն սկսվել է 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխության արդյունքում և ավարտվել 1918 թ. մայիսի 28-ին ԱԴՀ հռչակմամբ: Հետագա 23 ամիսները նորաստեղծ պետականության կայացման և ամրապնդման շրջանն էին: Այդ ընթացքում նախանշվեցին Ադրբեջանի տարածաշրջանային քաղաքականության հիմքերն ու գերակայությունները, որոնք նպատակաուղղված էին Անդրկովկասում նոր պետության միջազգային դիրքերի ամրապնդմանը, տարածաշրջանի մուսուլմանաբնակ մարզերի և տնտեսական ու ռազմավարական կարևորագույն նշանակություն ունեցող տարածքների (Լեռնային Ղարաբաղ, Ջանգեզուր, Շարուր-Նախիջևան և այլն) Ադրբեջանի սահմաններում ընդգրկմանը, իր գլխավոր դաշնակից Օսմանյան թուրքիայի հետ կայուն տարածքային կապի ստեղծմանը, Ռուսաստանի Հարավի Ջինված ուժերի, իսկ հետագայում նաև Խորհրդային Ռուսաստանի՝ իր անկախության ոչնչացմանն ուղղված նպատակների չեզոքացմանը, հանրապետության նախանշված սահմաններում գտնվող այլ ազգերի, գլխավորապես հայերի ու ռուսների կոմպակտ բնակության տարածքների էթնիկական գտմանն ու Ադրբեջանի էթնիկական միատարրության ապահովմանը:

Հենց ադրբեջանական առաջին պետականության շրջանում դրվեցին այն սկզբունքները և հիմքերը, որոնցով առաջնորդվում է Ադրբեջանն իր տարածաշրջանային քաղաքականության նպատակները սահմանելիս: Ներկայիս Ադրբեջանը շատ գծերով որդեգրել է առաջին հանրապետության կովկասյան քաղաքականությունը, օրինակ՝ Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցում, և նկատի ունենալով քննարկվող թեմայի ու արդի տարածաշրջանային իրողությունների և խնդիրների միջև սերտ կապը՝ էլ ավելի է կարևորվում 1918-1920 թթ. ԱԴՀ կովկասյան քաղաքականության ուսումնասիրությունը:

Աշխատանքի մեջ արված եզրահանգումները և մեկնաբանությունները կարող են օգտակար լինել Ադրբեջանի տարածաշրջանային քաղաքականության հիմքերի, նրա էվոլյուցիայի համակարգային ընկալման համար: Այստեղ պետք է նկատի ունենալ այն կարևոր հանգամանքը, որ 1991 թ. ստեղծված Ադրբեջանական Հանրապետությունը հանդիսանում է

Աղդրեջանական Ղեմոկրատական Հանրապետության իրավահաջորդը, և նրա ներկայիս քաղաքականությունը, այն պայմանավորող գործոնները, նրա խորքային կոդները և առանձնահատկությունները ճիշտ ըմբռնելու համար կարևորվում է աղդրեջանական առաջին պետականության շրջանի ուսումնասիրությունը:

Աշխատանքում քննարկվող խնդիրների ուսումնասիրության հիմնական սկզբնաղբյուրների շարքում են Հայաստանի Ազգային Արխիվի նյութերը: Աշխատանքի շարադրման համար կարևոր նշանակություն են ունեցել քննարկվող շրջանի ականավոր հայ և արտասահմանցի պետական-քաղաքական գործիչների ու զորավարների հուշերը, հայկական, խորհրդային ու ռուսական, թուրքական և աղդրեջանական պատմագրության աշխատությունները, ինչպես և արևմտյան հեղինակների հետազոտությունները: Թե՛ թուրքական և թե՛ աղդրեջանական պատմագրությանը բնորոշ է պատմության իրադարձությունների և փաստերի թյուր մեկնաբանումը, որի նպատակն է՝ ԱՂՀ-ն ներկայացնել՝ որպես կայացած պետականություն՝ միջազգայնորեն ճանաչված սահմաններով, որի կառավարման համակարգի հիմքում ընկած են եղել ժողովրդավարության սկզբունքները, իսկ տարածաշրջանային քաղաքականության հիմքում՝ հարևան հանրապետությունների հետ խաղաղ բարիդրացիական հարաբերությունների հաստատումը: Հատկապես խեղաթյուրվում են այդ շրջանում ՀՀ և ԱՂՀ հարաբերություններում առկա հակասությունների ելությունը և պատճառները, բերվում են Հայաստանի հանդեպ Աղդրեջանի տարածքային հավակնությունների կեղծ հիմնավորումներ: Ուստի անհրաժեշտ է չափազանց հանգամանալից ուսումնասիրել հատկապես աղդրեջանական պատմագրության մեջ արծարծվող դրույթները պատմության իրադարձություններով և հակասություններով լի շրջադարձային այդ փուլի մասին, ինչը հնարավորություն կտա հայ պատմագրությանը գիտականորեն հերքել այդ բազմաթիվ խեղաթյուրումները:

Ուսումնասիրվող նյութի վերաբերյալ արժեքավոր փաստագրական նյութ է պարունակում այդ շրջանի հայկական, վրացական, աղդրեջանական և ռուսական մամուլը:

Վերջում ուզում են իմ երախտագիտության խոսքերը հայտնել պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից-անդամ պարոն Նիկոլայ Հովհաննիսյանին սույն գիտական աշխատանքի իրականացման եւ գրքի հրատարակման գործում իր ունեցած անգնահատելի ներդրման համար: Խորին շնորհակալություն եմ հայտնում պատմական գիտությունների դոկտոր Արսեն Ավագյանին գիտական աշխատանքի ընթացքում իր ցուցաբերած մեծ աջակցության համար:

ԳԼՈՒԽ 1

ԱՂԴՐԵՋԱՆԱԿԱՆ ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՈՇԱԿՈՒՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋՆԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԱՀՄԱՆՈՒՄԸ
1918 թ. ՄԱՅԻՍ-ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

1.1 ԱՂԴ ՍՏԵՂՃՄԱՆ ՆԱԽԱՐԴՅԱԼՆԵՐԸ ԵՎ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ԹԱԹԱՐՆԵՐԻ ՄՐՏԱՔԻՆ ԿՈՂՄՆՈՐՈՇՄԱՆ ԵՎ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԻ ՀԱՄԱՏԵՐՍՈՒՄ

Առաջին աշխարհամարտը, խարխլելով Ռուսաստանյան կայսրության քաղաքական, ռազմական և տնտեսական հիմքերը, հանգեցրեց փետրվարյան բուրժուադեմոկրատական հեղափոխությանը: Ցարիզմի տապալումը խթանեց կայսրության տարբեր հատվածներում, հատկապես ժայռամասերում ազգային շարժումները, որոնք կենտրոնական իշխանության թուլացմանը զուգընթաց ազգային-տարածքային ինքնավարության պահանջներն առաջ քաշելուց սկսեցին հետզհետե հակվել դեպի ազգային անկախ պետականությունների ստեղծման գաղափարը: Գրանցված պատմում էին ժամանակավոր կառավարության՝ պետության ապակենտրոնացման և ազգային-տարածքային ինքնավարությունների ըստեղծման միջոցով տեղացի ժողովուրդներին լայն լիազորությունների շնորհման քաղաքականությունը և խորհրդային Ռուսաստանի որդեգրած ազգերի ինքնորոշման իրավունքի սկզբունքը:

Ազգային շարժումն ակտիվացավ նաև Կովկասի թաթարների շըրջանում: Նրանց արդեն իսկ գոյություն ունեցող քաղաքական կուսակցությունների կողքին ստեղծվեցին մոր կուսակցություններ և հասարակական-քաղաքական կազմակերպություններ: Ստեղծվեց դրանք համակարգող մարմին՝ Մուսուլմանական հասարակական կազմակերպությունների խորհուրդ (ղեկավար՝ Ալի Մարդան Թոպչիբաշև) և գործադիր կոմիտե (ղեկավար՝ Մամեդ Հասան Հաջինսկի)¹:

Կովկասի թաթարների քաղաքական կուսակցությունների գաղափարախոսական հիմքում ընկած էին ազգայնականությունը, սոցիալիզմը և պանիսլամիզմը: Ազգայնականության տակ սկզբնական շրջանում հասկացվում էր թյուրքիզմը, իսկ աղդրեջանցիների ազգային ինքնության գաղափարը դեռ տիրապետող չէր: Ազգայնական հողի վրա գործող կուսակցություններն էին՝ Մուսավաթը (Հավասարություն), Ապակենտրոնացման թյուրքական կուսակցությունը (Ֆեդերալիստներ) և Անկախ դեմոկրատների խումբը: Մուսավաթը հիմնադրվել էր Մամեդ Էմին Ռասուլզա-

¹ Յիս Ա. Балаев, Азербайджанское национально-демократическое движение 1917-1920, Баку, Элм, 1990, стр. 5; T. Swietochowski, Russian Azerbaijan: the Shaping of National Identity a Muslim Community, 1905-1920, Cambridge, Cambridge University Press, 1992, p.85; М. Исмаил, История Азербайджана, (Краткий обзор с древнейших времен до 1920 г.), Баку, Азернешр, 1998, стр.92: Ա. Մ. Թոփչիբաշևի և Աղդրեջանի մյուս խոշոր քաղաքական գործիչների կենսագրական տվյալները տես՝ N. Abbasli, Azerbaijan Özgürlük Mücadelesi, İstanbul, Beyaz Balina Yayınları, 2001, s.127-129:

դեի կողմից 1911 թ. և գործում էր՝ որպես ընդհատակյա կազմակերպություն: Այն Կովկասի թաթարների խոշոր և միջին բուրժուազիայի ու մտավորականության կուսակցություն էր, որի դիրքերը հատկապես ուժեղ էին Բաքվում: Մուսավաթի գաղափարական հիմքում սկզբում ընկած էին պանիսլամիզմի դրույթները, և նրա ծրագրում ոչ մի խոսք չկար «Ադրբեջանի» և ադրբեջանցիների մասին²:

Կովկասի թաթարների ազգային շարժման մյուս ու թերևս իրական կենտրոնատեղին ոչ թե Բաքուն, այլ Ելիզավետպոլն էր: Կովկասի թաթարների քաղաքական կազմակերպություններն իրենց ձեռքը վերցրին իշխանությունը Ելիզավետպոլում և նահանգի զգալի մասում: Ըստ որում, նրանք ի սկզբանե մերժեցին Ելիզավետպոլի ռուս բնակչության և քաղաքում տեղակայված ռուսական զորամասերի ներկայացուցիչների՝ տեղական իշխանությանը մասնակցության դիմումները: Ելիզավետպոլում փետրվարյան հեղափոխությունից հետո հիմնադրվեց Ապակենտրոնացման թյուրքական կուսակցությունը (Ֆեդերալիստներ): Կուսակցության հիմնադիրն ու ղեկավարը Նասիբ բեկ Ուսուբեկովն էր, ով նաև 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական ընդհարումների շրջանում թաթար ազգայնականների հիմնադրած Յեղափոխական կուսակցությունից էր: Կուսակցությունն իր խնդիրն էր համարում «ազգային-տարածքային դաշնային հիմունքներով ղեմկրատական հանրապետության իրականացում Ռուսաստանում» ընդհանրապես և, մասնավորապես, Ադրբեջանի, Թուրքեստանի, Կիրգիզիայի, Բաշկիրիայի և Պովոլժիեի ու Ղրիմի թաթարների և ընդհանրապես բոլոր թյուրքական ազգությունների ազգային ինքնավարություն»³: Միաժամանակ շեշտվում էր, որ յուրաքանչյուր ինքնավար միավոր կազմում է Ռուսաստանի անբաժան դաշնային մաս, որը կապված է նրա հետ պաշտպանության, արտաքին քաղաքականության, դրամական համակարգի և մաքսային ոլորտներով⁴: Փաստորեն, ի տարբերություն Մուսավաթի, Ֆեդերալիստներն ի սկզբանե առաջ էին քաշում ազգայնական գաղափարներ և նույնիսկ իրենց կուսակցության ծրագրում հիշատակում էին «Ադրբեջան»⁵ բառը⁶:

Ազգայնական գաղափարներով տոգորված երրորդ խոշոր քաղաքական կազմակերպությունը Անկախ ժողովրդավարական խումբն էր, որը թեև չուներ շատ համախոհներ, բայց իր շարքերում ընդգրկում էր ազդեցիկ քաղաքական գործիչների, ինչպիսիք էին Ա. Թոփչիբաշևը և Ֆաթալի Նամ խոյսկին:

Սոցիալիստական գաղափարախոսություն ունեցող հիմնական կուսակցությունը Ն. Նարիմանովի գլխավորած «Յունմեթ»-ն էր (Եռանդ), որը սերտ կապեր ուներ ՌԿ(Բ)Կ-ի հետ: Մեկ այլ՝ սոցիալիստական «Ադալետ» (Արդարություն) կուսակցությունը հիմնադրել էին Պարսկաստանից արգաղթած քաղաքական գործիչներ Ա. Ղաֆարզադեն, Բ. Աղազադեն և այլք: Աղալեթը հետագայում անցավ Յունմեթի ղեկավարության տակ⁷:

Կովկասի թաթարների կղերական-պահպանողական զանգվածները ներկայացնում էր 1917 թ. սեպտեմբերին Բաքվի «Մուսուլմանները Ռուսաստանում» և Ելիզավետպոլի «Իսլամի միություն» կազմակերպությունների միավորումով ստեղծված Ռուսաստանի մուսուլմանների «Իթթիհադ» (Միասնություն) կուսակցությունը: Պանիսլամիզմի դիրքերում կանգնած Իթթիհադը մերժում էր թյուրքիզմը՝ թշնամաբար վերաբերվելով նաև ադրբեջանականության գաղափարին⁸:

1917 թ. ապրիլի 15-20-ը Բաքվում տեղի ունեցած Կովկասի մուսուլմանների համաժողովի արդյունքներն ի հայտ բերեցին Կովկասի մուսուլմանական կազմակերպությունների շրջանում ֆեդերալիստների կուսակցության գերակայությունը, ինչի արտահայտությունն էր համաժողովի ընդունած որոշումն, ըստ որի՝ «մուսուլմանական ժողովուրդների շահերից է բխում Ռուսաստանի այնպիսի պետական կառուցվածքը, որի հիմքում ընկած կլինի տարածքային դաշնային միավորներից բաղկացած ղեմկրատական հանրապետությունը»⁹: Սակայն համաժողովը հավանություն չտվեց Կովկասի թաթարներին ինքնավար միավորի կարգավիճակ շնորհելու գաղափարին, ինչը պայմանավորված էր ժամանակավոր կառավարության հետ հակասություններից խուսափելու և Ռուսաստանի մյուս մուսուլմանական ժողովուրդների հետ գործողությունների միասնական գիծ մշակելու անհրաժեշտությամբ: Կովկասի թաթարներն իրենց դեմքն այնքան կազմակերպված չէին զգում այդ հարցը բարձրացնելու համար¹⁰:

² Տե՛ս Ն. Keykurun, Azərbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920), Ankara, İlike Kitabevi Yayınları, 1998, s.42:

³ Տե՛ս T. Swietochowski, Russian Azerbaijan..., p.86-87:

⁴ Տե՛ս Ա. Балаев, Азербайджанское национально-демократическое движение..., стр.10; T. Swietochowski, Russian Azerbaijan..., p.88-89:

⁵ Տե՛ս T. Swietochowski, Russian Azerbaijan... p. 89-90:

⁶ Տե՛ս Ա. Балаев, Азербайджанское национально-демократическое движение..., стр.6-9; В. Бейков, Воспоминания о революции в Закавказье 1917-1920 гг., стр.103-104, Архив русской революции, изданный И. В. Гессеном, Т.9, Москва, Политиздат, Терра, 1991: Կովկասի թաթար միլիոնատեր Թադիլը ղեմ արտահայտվեց համաժողովի որոշման մեջ «Ադրբեջան» անվան ընդգրկմանը՝ գտնելով, որ դա կառաջացնի ժամանակավոր կառավարության երկյուղը: Նրա կարծիքն ընդունվեց, և «Ադրբեջան» բառը հանվեց: Տե՛ս R.G. Suny, նշվ. աշխ., p.86:

² Տե՛ս Э. Ю. Гасанова, Идеология буржуазного национализма в Турции, Баку, Изд-во АН АзССР, 1966, стр. 137; Мирза-Давуд Гусейнов, Тюркская демократическая партия федералистов «Мусават» в прошлом и настоящем, Баку, Азгиз, 1927, стр.73; М. Смит, Партия «Мусават» и формирование азербайджанского социал-демократического национализма, История национальных политических партий России, Москва, РОССПЭН, 1997, стр.164-166; R.G. Suny, The Baku Commune 1917-1918, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1972, p.19:

³ Տե՛ս T. Swietochowski, Russian Azerbaijan, p.86; Мирза-Давуд Гусейнов, նշվ. աշխ., стр.79-85:

⁴ Տե՛ս Мирза-Давуд Гусейнов, նշվ. աշխ., стр.79-85:

⁵ Իրականում Ադրբեջան կամ Ասորպատական կոչվում էր Պարսկաստանի ծայր հյուսիս-արևմտյան նահանգը, որն ըստ Բրոկհաուզի և Եֆրոնի հայտնի հանրագիտարանի՝ հյուսիսում սահմանակից էր Ռուսաստանին (Հարավային Անդրկովկաս), որից այն անջատված է Արաքս գետով, իսկ արևելքում՝ ռուսական Թբիլիսի և պարսկական Գիլան մարզերին: Այսինքն՝ անգամ աշխարհագրական իմաստով «Ադրբեջան» անվանումը ոչ մի առնչություն չուներ Արևելյան Անդրկովկասի հետ: Տե՛ս Энциклопедический Словарь, под редакцией профессора И. Е. Андреевского, Т.1, С.-Петербург, Семеновская Типо-Литография (И.А. Эфрона), 1890, стр.212:

Ռուսաստանի մուսուլմանների քաղաքական կազմակերպության վերաբերյալ կայսրության մուսուլմանական ժողովուրդների քաղաքական ուժերի շրջանում ձևավորվել էր երկու հակադիր մոտեցում: Էթնիկական խմբերի ներկայացուցիչները, որոնք համեմատաբար կոմպակտ բնակվում էին Անդրկովկասում, Միջին Ասիայում, մերձվոլգյան տարածքներում և այլուր, տարածքային ինքնավարության կողմնակից էին: Իսկ կայսրության տարբեր վայրերում ցրված թաթարները, որոնք հնարավորություն չուներին պահանջելու տարածքային ինքնավարություն, հանդես էին գալիս մշակութային ինքնավարության օգտին մի կենտրոնացված մարմնի շրջանակներում, որը կներկայացներ Ռուսաստանի բոլոր մուսուլմանների շահերը:

Այս երկու հակադիր մոտեցումները բխվեցին համառուսաստանյան մուսուլմանական համաժողովում, որը տեղի ունեցավ Մոսկվայում 1917 թ. մայիսին: Համաժողովում տարածքային ինքնավարության դեմ հանդես եկան սոցիալիստները, որոնց կարծիքով այդ դեպքում տեղերում կուժեղանար հողատերերի և կապիտալիստների իշխանությունը, կդառնա սոցիալիստական առաջընթացը: Մինչդեռ կենտրոնացված ռուսաստանյան հանրապետությունը կապահովեր մուսուլմանների բարեկեցությունը և մշակութային իրավունքները: Պանիսլամիստները նույնպես դեմ էին տարածքային ինքնավարությանը՝ ձգտելով թույլ չտալ մուսուլմանական «ունմա»-յի տարածատունն աշխարհիկ հիմքերի վրա ստեղծված ազգային ինքնությունների:

Տարածքային ինքնավարության կողմնակիցների կողմից հանդես եկած Մ. Է. Ռասուլզադեն մշեց, որ որոշ ժողովուրդներ արդեն իսկ գիտակցում են, որ իրենք առաջին հերթին «թյուրքեր են և հետո մոր» մուսուլմաններ»¹¹: Արդյունքում համաժողովը 446 կողմ և 271 դեմ ձայներով ընդունեց բանաձև, որով կոչ էր արվում Ռուսաստանը վերափոխել դեմոկրատական հանրապետության՝ ազգային-տարածքային դաշնային միավորների հիման վրա: Դրանով հաղթանակ տարան կենտրոնախույս ուժերը: Համաժողովն ստեղծեց համառուսաստանյան մուսուլմանական խորհուրդ՝ Շուրա և կոչ արեց ժամանակավոր կառավարությանը թույլ տալ մուսուլմանական գորամիավորումների ստեղծումը: Սակայն համաժողովը, հաշվի առնելով փոքրամասնության շահերը, նաև ընդունեց երկու կարևոր դրույթ, ըստ որի՝ հստակ սահմանված որոշակի տարածքում չբնակվող մուսուլման ժողովուրդներին պետք է շնորհվեր մշակութային ինքնավարություն, ինչպես նաև պետք է ստեղծվեր կենտրոնական մուսուլմանական վարչակազմ, որի իրավասության մեջ կմտնեին Ռուսաստանի բոլոր մուսուլմանների մշակութային և կրոնական գործերը¹²:

Մոսկվայի համաժողովն ավելի հստակեցրեց Մուսավաթի և Ապա-կենտրոնացման թյուրքական կուսակցության գաղափարական մերձեցու-

մը, որի արդյունքում մայիսի վերջին տեղի ունեցավ նրանց միավորումը մեկ միասնական կուսակցության մեջ՝ Ֆեդերալիստների «Մուսավաթ» թյուրքական կուսակցություն: Հունիսի 20-ին ստեղծվեց միավորված կուսակցության ղեկավար մարմինը՝ Կենտկոմը, որի մեջ մտան նախկին Մուսավաթի չորս անդամներ՝ Ռասուլզադեն, Հաջինսկին, Ռաֆիբեկովը և Վե-րիովը ու չորս ֆեդերալիստներ՝ Ռուսբեկովը, Ռուստամբեկովը, Աղա-բադան և Ախունդովը: Կուսակցության գաղափարական հիմքը ֆեդերա-լիստների կուսակցության ծրագիրն էր: Դրանով Մուսավաթը իրաժար-վում էր պանիսլամիզմի գաղափարախոսությունից: Այսպիսով, տեղի էր ունենում Բաքվի բուրժուազիան և Ելիզավետպոլի խոշոր հողատերերին ներկայացնող երկու քաղաքական ուժերի միավորումը ազգայնականու-թյան հողի վրա: Նորաստեղծ կուսակցությունը դառնալու էր Կովկասի թա-թարների ազգային շարժման հիմքն ու շարժիչ ուժը, որը հետագայում պետք է հանգեցներ նրանց պետականության ստեղծմանը:

Մուսավաթի հարաբերությունները ժամանակավոր կառավարու-թյան հետ հետզհետե սկսեցին լարվել, ինչի պատճառը Ռուսաստանի շա-րունակվող մասնակցությունն էր պատերազմին, մանավանդ որ պատե-րազմում նրա հակառակորդները Կովկասի մուսուլմաններին ազգակից թյուրքներն էին¹³: Հակասությունների մյուս կարևոր պատճառը ազգային շարժումն էր. ըստ Մուսավաթի՝ ժամանակավոր կառավարությունը գործնա-կան քայլեր չէր ձեռնարկում Ռուսաստանի կազմում ազգային-տարած-քային ինքնավարությունների ստեղծման և ամրապնդման ուղղությամբ: Սակայն այստեղ իրականությունն այլ էր. ժամանակավոր կառավարու-թյանը նույնիսկ ի վիճակի չէր մեղմել կենտրոնախույս միտումները և կայս-րության քայքայումը: Նրա իշխանության թուլացմանը զուգընթաց, ծա-րամասերում ուժեղանում էր ազգային խորհուրդների իշխանությունը: Թյուրքիմներն էլ ավելի ամրապնդող գործոն էին դառնում քայքայվող բա-նակի մնացորդներից ստեղծվող ազգային զինված ուժերը:

Կայսրության քայքայման և կենտրոնախույս շարժումների խորաց-ումը պայմաններում արդիական էր դառնում Անդրկովկասի ժողովուրդնե-ր տարածքային սահմանազատման հարցը: Այն հայտ էր, որ Անդրկով-կասում ստեղծվելիք մուսուլմանների ազգային-տարածքային ինքնավա-րության մեջ գերակայող ժողովուրդ էին հանդիսանալու Կովկասի թա-թարները, սակայն հարց էր, թե ինչ տարածքներ պետք է ընդգրկվեին այդ ինքնավարության սահմաններում: Տարածքային սահմանազատման հարցի քննարկման ժամանակ ի հայտ եկան Անդրկովկասի երեք հանրա-պետությունների միջև ապագա տարածքային վեճերի հստակ նախա-դրույթները, քանի որ այդ հարցում Մուսավաթն անմիջապես ի հայտ բերեց իր հողական քաղաքական գիծ՝ պահանջելով ինքնավար «Ադրբեջանի»

¹¹ Sh'u T. Swietochowski, Russian Azerbaijan... p. 92:

¹² Sh'u T. Swietochowski, Russian Azerbaijan... p. 92; А. Балаев, Азербайджанское национально-демократическое движение..., стр.9:

Sh'u T. Swietochowski, Russian Azerbaijan... p. 96; В. Г. Тунян, Карабахский конфликт: истори-ко-политический аспект, Ереван, типография ГИУА, 1999, стр.22:

կազմում ընդգրկել Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգները, Երևանի նահանգի կեսը և Թիֆլիսի նահանգի մի մասը¹⁴։

Անդրկովկասի երեք հիմնական ժողովուրդների սահմանազատման հարցը քննարկման դրվեց երկրամասում զեմստվոներ մտցնելու հարցի կապակցությամբ¹⁵։ 1917 թ. հուլիսի 1, 2 և 8-ին Պետրոգրադում կայացան հանձնաժողովի նիստերը ցարական շրջանում Ռուսաստանյան կայսրության զեմստվոների գուրկ մարզերում դրանք մտցնելու հարցի շուրջ, որոնց մասնակցեցին նաև Անդրկովկասի ժողովուրդների ներկայացուցիչները՝ ընդգրկվելով զեմստվոների հանձնաժողովում։ Խորհրդակցությունների ժամանակ անմիջապես հարց ծագեց, թե արդյոք զեմստվոներ պետք է մտցնել Անդրկովկասի արդեն իսկ գոյություն ունեցող վարչական միավորներում, թե անհրաժեշտ է կատարել երկրամասի վարչական վերաբաժանում։ Քննարկումների արդյունքում վրացիների ներկայացուցիչները և հանձնաժողովի գրեթե բոլոր մնացած անդամները հավանություն տվեցին հայ ներկայացուցիչների կազմած վարչական վերաբաժանման նախագծին, որը ժամանակավոր կառավարության ներքին գործերի նախարարության կողմից անմշան փոփոխություններով ներկայացվեց ՕԶԱ-ԿՈՍ-ին։ Սակայն պետք է նշել, որ Կովկասի թաթարների ներկայացուցիչները չմասնակցեցին քննարկումներին՝ պատճառաբանելով համապատասխան լիազորությունների բացակայությամբ և խնդրո առարկային անտեղյակ լինելով։ Նախագիծը նախատեսում էր Ելիզավետպոլի նահանգի բաժանում երկու՝ հայաբնակ Գանձակի (Ղազախի, Ելիզավետպոլի, Շուշի, Ջանգեզուրի, Ջևանշիրի, Կարյազինի գավառների լեռնային մասեր) և մուսուլմանաբնակ Ելիզավետպոլի (նահանգի մնացած մաս) նահանգների։ Գանձակի նահանգի կենտրոն էր դառնալու Ելիզավետպոլ քաղաքի հայաբնակ մասը։ Ստեղծվելու էր Ալեքսանդրապոլի նահանգ, որն ընդգրկելու էր Ալեքսանդրապոլի գավառը, Էջմիածնի գավառի մի մասը, Կարսի և Կաղզվանի օկրուգները, Ախալքալաքի գավառը և Բորչալուի գավառի հարավային մասը։ Երևանի նահանգը կազմվելու էր մնացած մասերից (Երևանի, Էջմիածնի, Նոր Բայազետի, Սուրմալուի, Շարուրի և Նախիջևանի գավառներ)։ Նման վարչական բաժանումը երկրամասում ապահովում էր ազգային հավասարակշռություն համեմատաբար միատարր բնակչություն ունեցող վարչական միավորների ստեղծման միջոցով (հայաբնակ Ալեքսանդրապոլի և Գանձակի, վրացաբնակ Թիֆլիսի և Քութայիսի, թաթարաբնակ Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգ-

ներ և հավասար թվով հայ ու թաթար բնակչություն ունեցող Երևանի նահանգ)¹⁶։

Երկրամասի վարչական վերաբաժանման հարցը քննարկելու համար ՕԶԱԿՈՍ-ն ստեղծեց հատուկ հանձնաժողով, որն ընդգրկեց 5-ական ներկայացուցիչ Անդրկովկասի հիմնական ազգերից։ Անդրկովկասի վարչական վերաբաժանման հիմքում պետք է ընկնեին նույն սկզբունքները, որ ժամանակավոր կառավարության ներքին գործերի նախարարության նախագծում։ Ճանաչվում էր ազգագրական սկզբունքի առաջնակարգ նշանակությունը, ինչպես նաև հաշվի էր առնվում տնտեսական և աշխարհագրական գործոնների դերը։ Նախարարական նախագիծն ընդունելու հայ պատվիրակների առաջարկությունը մերժվեց, իսկ Կովկասի թաթարների ներկայացուցիչներն առաջարկեցին մոր բաժանում, սակայն հանձնաժողովը միաձայն անընդունելի համարեց այն աշխարհագրական, ֆինանսական և ազգագրական տեսակետներից։ Այսպես, Կովկասի թաթարներն առաջարկում էին Ղազախի, Ելիզավետպոլի և Ջևանշիրի գավառների զուտ արոտավայրային շրջաններից կազմել առանձին գավառ (կանտոն)։ Փաստորեն, Ելեվով մուսուլման քոչվորների տնտեսական շահերից, առաջարկվում էր նրանց օգտին առանձնացնել Հայկական լեռնաշխարհի մի մասը։ Սակայն ակնհայտ էր, որ դժվարանցանելի և իրարից կտրված լեռնային շրջանները հնարավոր չէր միավորել մեկ զեմստվոյի մեջ, մասնավորապես նրանք չունեին մշտական բնակչություն։

Ի վերջո, հանձնաժողովի հայ և վրացի ներկայացուցիչները համաձայնության եկան բաժանման մի նախագծի շուրջ, որն իր հիմնական գծերով և դրույթներով կրկնում էր նախորդ նախագիծը։ Այսպես, նախատեսվում էր երկրամասի բաժանում նույն քանակի նահանգների և գավառների։ Ելիզավետպոլի նահանգը բաժանվում էր հայաբնակ և մուսուլմանաբնակ 2 նահանգների։ Ի տարբերություն նախորդ նախագծի, Երևանի նահանգն ունենալու էր 5 գավառ։ Սուրմալուի գավառի հայաբնակ մասը՝ Իգդիր քաղաքով միացվելու էր Էջմիածնի գավառին, իսկ քրդաբնակ արևելյան հատվածը Կաղզվանի օկրուգի և Էջմիածնի գավառի մուսուլմանաբնակ մասերի միավորումով կազմվելու էր Կողբի գավառը Ալեքսանդրապոլի նահանգի կազմում։ Գավառում հարաբերական մեծամասնություն էր կազմվելու քուրդ բնակչությունը։ Նախագիծում չեղտվում էր, որ մոր վարչական բաժանումն ստեղծում էր էթնիկական միատարրություն, որը նաև համապատասխանեցվում էր տնտեսական պայմաններին։

Սակայն Կովկասի թաթարները կրկին դեմ հանդես եկան նախագիծին։ Նրանց ներկայացուցիչ Ա. Շեյխուլիսլամովը, հիմնականում ճանաչելով վերաբաժանման հիմքում ընկած սկզբունքները, կրկին առաջարկեց Քարվանսարայի, Ելիզավետպոլի, Ջևանշիրի, Նոր Բայազետի գավառների լեռնային գյուղական համայնքներից ստեղծել մուսուլմանական կանտոն։ Սակայն նրա առաջարկությունը հիմնավորված չէր ազգագրական,

¹⁴ Ст'ю В. Г. Туян, 624. ш24., стр.20:

¹⁵ Ст'ю А. Шахатунян, Административный передел Закавказского края, Тифлиси, Ашхата-ворь, 1918, стр. 120, 123-136: 1917 թ. հունիսի 29-ին ժամանակավոր կառավարությունը որոշեց Ներքին գործերի նախարարությամբ կից ստեղծել հատուկ խորհրդակցություն Կովկասի տեղա-կաք ինքնակառավարման և վարչակազմի հարցը կարգավորելու համար։ Ст'ю В. Г. Туян, 624. ш24., стр. 16:

¹⁶ Ст'ю А. Шахатунян, 624. ш24., стр. 120, 123-136; В. Г. Туян, 624. ш24., стр. 16-19, 23-26:

տնտեսական, աշխարհագրական տեսակետներից, ուստի անընդունելի ճանաչվեց¹⁷:

Այսպիսով, Կովկասի թաթարները կտրականապես դեմ էին հանդես գալիս Ելիզավետպոլի նահանգի հայկական գավառների առանձնացմանը՝ պատճառաբանելով, որ դա վտանգում է մուսուլման քոչվորների տնտեսական կացութաձևը: Մյուս կողմից, նրանք դիտում էին Անդրկովկասի բոլոր մուսուլման ժողովուրդներին որպես մեկ ինքնություն՝ դրա հիման վրա ներկայացնելով չափազանցված տարածքային հավակնություններ:

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը նոր խթան հանդիսացավ Կովկասի թաթարների ազգային շարժման զարգացման և անկախ պետականության ստեղծման ուղու վրա կանգնելու գործում: Ազգերի ինքնորոշման՝ բոլշևիկների հռչակած սկզբունքն անխուսափելիորեն պետք է հանգեցներ ծայրամասերի անջատողական շարժումների խորացմանը: Դրա միջանկյալ փուլը Անդրկովկասում կենտրոնից փաստացի անկախ կառավարության՝ Անդրկովկասի ստեղծումն էր, որի անդամներից երեքը ներկայացնում էին Կովկասի մուսուլմաններին¹⁸:

Ազգային շարժման զարգացման գործում Կովկասի թաթարների ներսում առկա տրամադրությունների յուրատեսակ ցուցանիշ հանդիսացան նոյեմբերի 26-28-ին Սահմանադիր ժողովի ընտրությունները, որոնց մասնակցեցին Կովկասի մուսուլմաններին ներկայացնող չորս կուսակցություններ և խմբավորումներ՝ Մուսավաթը, Մուսուլմանական սոցիալիստական բլոկը, Հունմեթը և Իթքիհադը: Իր շուրջ մուսուլմանական քաղաքական ուժերը համախմբելու Մուսավաթի փորձերը տապալվեցին ազգային շարժման զարգացման ուղղությունների հարցում հակասությունների պատճառով: Մուսավաթն ավելի հետևողական էր Ռուսաստանի դաշնային պետության կազմում ազգային-տարածքային ինքնավարության ստեղծման գործում: Մինչդեռ մնացած երեք կուսակցություններն առաջարկում էին սահմանափակվել ազգային-մշակութային ինքնավարությամբ: Սոցիալիստները Մուսավաթին մեղադրում էին նրանում, որ պաշտպանելով Կովկասի թաթարների ազգային-տարածքային ինքնավարության գաղափարը՝ նա պաշտպանում է խոշոր կալվածատերերի՝ խաների և բեկերի շահերը, որոնք ձգտում են վերջ տալ միասնական համառուսաստանյան հեղափոխական շարժմանը: Իսկ իսլամիստների շահերը ներկայացնող Իթքիհադը գտնում էր, որ Մուսավաթի գիծը տանում է Ռուսաստանի մուսուլմանների միասնական «ունմա»-յի տրոհմանը: Բացի այդ, իսլամիստների կարծիքով Մուսավաթն ուներ չափազանց սոցիալիստական կողմնորոշում¹⁹: Բայց Մուսավաթին հաջողվեց միասնական

¹⁷ Տե՛ս Ա. Шахатунян, նշվ. աշխ., стр.136-138, 143-144: Շեյխուլիսլամով գտնում էր, որ ավելորդ է Կողքի գավառի ստեղծումը, քանի որ քրդերին՝ որպես մուսուլմաններ, պետք է համարել բուրքեր՝ նրանց չառանձնացնելով առանձին ազգային խմբի մեջ:

¹⁸ Դրանք էին՝ պետական հսկողության կոմիտար Ա. Խառամանդով, հաղորդակցությունների կոմիտար Խ. Մեյիք Ալամով, առևտրի և արդյունաբերության կոմիտար Ջաֆարով:

¹⁹ Տե՛ս Ա. Балаев, Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг., Баку, Элм, 1998, стр.126:

յուրիկ ստեղծել անկախ դեմոկրատական խմբի հետ, որի կազմում էին ազգային քաղաքական գործիչներ Ա. Թոփչիբաշևը, Ֆ. Խան Խոյսկին և այլն: Ընտրությունների արդյունքները բացահայտեցին Մուսավաթի գերակայությունը Կովկասի մուսուլմանների քաղաքական ուժերի շրջանում: Վե-րսիլայ չորս կուսակցությունների օգտին տրված ձայների 66,5%-ը հասկանում էր Մուսավաթին, ինչը վկայում էր մուսուլմանների մեծ մասի համաձայնության մասին: Մյուս կողմից, ակնհայտ էր, որ բնակչության զգալի հատվածի՝ մեկ երրորդի մոտ քաղաքացիները դեռևս խորթ էին²⁰:

Ժողովուրդի կողմից Սահմանադիր ժողովի ցրումից հետո վերջի-վերջի Անդրկովկասից ընտրված պատգամավորների թվի եռապատկման մի-տքով ձևավորվեց երկրամասի ներկայացուցչական մարմինը՝ Սեյմը²¹: Սեյմով վերացավ Ռուսաստանի կենտրոնական իշխանությունների հետ Անդրկովկասի քաղաքական ուժերի գործակցության վերջին հնարավոր-ությունը: Կենտրոնի հետ քաղաքական կապերի խզումը նոր խթան դար-ձացավ երկրամասի լիակատար անջատման, հայ ու վրաց ժողովուրդների ազատագրության վերականգնման և երկրամասի մյուս մեծաքանակ ժողովրդի՝ Կովկասի թաթարների պետականության ստեղծման համար:

Սեյմում ի սկզբանե բացահայտվեցին տարածայնություններն Ան-դրկովկասի երեք հիմնական ազգերի միջև՝ ազգային, խաղաղության և ազգային հարցերում: Կովկասի թաթարները հանդես էին գալիս Օսման-յան կայսրության հետ հաշտության կնքման օգտին՝ նպատակ ունենալով թուրքների աջակցության և հովանավորության միջոցով հասնել ազգային և տարածքային խնդիրների լուծմանն իրենց օգտին: Աղբյուրների պատ-ճառով Ա. Բալաևն այդ կապակցությամբ նշում է. «Անշուշտ, հիմարու-թյան կլինեք հերքել Թուրքիայի հանդեպ Մուսավաթի և ողջ աղբյուրաճա-նային ժողովրդի հատուկ համակրանքը: Սակայն Մուսավաթի թուրքամետ ժողովուրդները թելադրված էր ոչ թե Աղբյուրաճանը և Անդրկովկասը Թուր-քիային միացնելու ձգտմամբ, այլ այն հանգամանքով, որ առկա պայման-ում հենց այդ երկիրն էր հանդիսանում աղբյուրաճանական ազգի ֆիզի-կական գոյության միակ երաշխավորը և նրա բարոյական հենարանը ազ-գային ազատագրման համար իր պայքարում»²²:

Օսմանյան կայսրության և Անդրկովկասի մուսուլմանների քաղա-քական ուժերի միջև փոխգործակցության համաձայնությունը ձեռք էր բերել դեռևս Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին: Դրա համաձայն՝ թուրքները պետք է ապստամբություն բարձրացնեին ռուսական բանակ-ի թիկունքում՝ հեշտացնելով թուրքերի ներխուժումն Անդրկովկաս: Դրանով, երիտթուրքերը դրա դիմաց մուսուլմաններին խոստանում էին անկախություն, Հյուսիսային Կովկասի լեռնային շրջանները մինչև Վարդի-

²⁰ Ա. Балаев, Азербайджанское национальное движение..., стр.127:

²¹ Միայն թաթարների չորս քաղաքական կուսակցությունները միասին Սեյմում ունեին 44 ձայն՝ բավականին լուրջ թիվ էր կազմում:

²² Ա. Балаев, Азербайджанское национальное движение..., стр.159:

Երևանի մահաճգնը և Ելիզավետպոլի մահաճգնի մի մասը, որոնց վրա տեղեկություն էր Անդրկովկասի մուսուլմանների ինքնավարություն հռչակման հովանու ներքո²³։

Իրենց առջև դրված ծավալապաշտական նպատակների իրագործման ճանապարհին Կովկասի թաթարների առջև դրված էր զինված ուժերի ստեղծման խնդիրը²⁴։ 1917 թ. վերջին հիմք դրվեց մուսուլմանական կորպուսի ստեղծմանը, որի կազմը համալրվեց միակ կանոնավոր զորամասով՝ թաթարական հեծյալ գնդով։ Այն սկիզբ առավ Ելիզավետպոլի մահաճգնում, որտեղ կենտրոնացել էին թուրքական բանակի մեծ թվով սպաներ և զործակալներ։ Թաթարական հեծյալ գնդի հետ մեկտեղ կորպուսը համալրվում էր նաև Մուսավաթի զինված խմբերով²⁵։ Վերջինների գերակայող ուժերի ճնշման տակ ռուսական փոքրաթիվ զորամասերն ստիպված էին լքել Ելիզավետպոլը²⁶։

1917 թ. հոկտեմբերյան հեղափոխությունն արագացրեց Կովկասի թաթարների զինման գործընթացը։ Հաշտության մասին դեկրետի ընդունումը հանգեցրեց Կովկասյան ճակատի քայքայմանը, որը զանգվածային քուլթ ընդունեց դեկտեմբերի 5-ի Երզնկայի զինադադարից հետո։ Նման պայմաններում, երբ Արևմտյան Հայաստանի և Անդրկովկասի գլխին կախվում էր օսմանյան նվաճման վտանգը և հապշտապ ստեղծվում էին հայկական ու վրացական կորպուսներ ռազմաճակատի գիծը պահելու համար, Կովկասի թաթարները բոլորովին այլ խնդիրներ էին լուծում²⁷։ Թուրք զործակալների դրոժամը Անդրկովկասի մուսուլմանաբնակ շրջան-

ներում սկսվեցին հարձակումներ հաղորդակցության ուղիների, առանձին զորամասերի վրա։ Դրանք նպատակ էին հետապնդում քայքայել Կովկասյան ռազմաճակատի քիկուները և հող նախապատրաստել օսմանյան զորքերի առաջխաղացման համար։ Ռուսաստանի տարբեր վայրերից հավաքագրվող հայկական զորամասերին թույլ չէր տրվում անցնել ռազմաճակատ²⁸։ Այսպես, Բաքվի Հայոց Ազգային խորհուրդի Անդրկովկասի բոլոր կուսակցություններին և կազմակերպություններին ուղղված հեռագրում նշվում էր, որ Բաքու-Թիֆլիս երկաթգծի փակման և ճանապարհին հայերի հանդեպ բռնությունների հետևանքով Բաքվում կուտակվել էր մի քանի հազար հայ զինվոր²⁹։

Կովկասի թաթարների զինման հարցի լուծման հիմնական աղբյուր դարձան հարձակումները տուևդարձի ճանապարհը բռնած ռուսական զորքերի վրա։ Այսպես, 1918 թ. հունվարին Շամխոր կայարանի մոտ Մուսավաթի զինված խմբերը և թաթարական գնդի զորամասերը վրացական ուժերի գործուն մասնակցությամբ դարձանակալեցին և ոչնչացրեցին ռազմաճակատից Ռուսաստան վերադարձող խոշոր ռուսական զորամաս³⁰։

Իրենց հսկողության տակ առնելով Ելիզավետպոլի մահաճգնի մեծ մասը՝ Կովկասի թաթարների քաղաքական ուժերը փորձեցին նույնը անել Բաքվի մահաճգնում և հենց Բաքվում։ Սակայն այստեղ դժվարությունը կայանում էր նրանում, որ ոչ Մուսավաթը և ոչ Հունեթը չունեին բացարձակ ազդեցություն Բաքվի ավելի քան 30 մուսուլմանական կազմակերպությունների շրջանում։ Բացի այդ, տեղի մուսուլմանների մեջ կային ոչ միայն թաթարներ, այլև պարսիկներ, դադստանցիներ, Վուլայի թաթարներ, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր մարմինը³¹։

Բաքվում Մուսավաթի հիմնական քաղաքական հակառակորդը բոլշևիկներն էին Ստ. Շահումյանի գլխավորությամբ, որոնք իրենց հսկողության տակ էին վերցրել Բաքվի խորհուրդը³²։ Մուսավաթի դեմ պայքարում

²³ Տե՛ս Մ. Կոչար, Армяно-турецкие общественно-политические отношения и Армянский вопрос в конце 19-начале 20 вв., Ереван, Издательство Ереванского Университета, 1988, стр. 214; Г. Абдурагимов, Кавказская Албания — Лезгистан. история и современность, С.-Петербург, Издательство Дагестанского госпедуниверситета, 1995, стр.262:

²⁴ Տե՛ս Российский государственный военно-исторический архив ф.2000, Главное Управление Генерального Штаба, оп.1. д.1274, л.2-4; В.Байков, նշվ.աշխ., стр.113:

²⁵ Տե՛ս N. Keykurun, նշվ. աշխ., s.44-45; A. Стеклов, Армия мусаватского Азербайджана, Баку, Азгиз, 1928, стр.4; Հայաստանի Ազգային Արխիվ (ՀԱԱ), ֆ.222, Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհուրդ, g.1, q.24, p.115; M. Волхонский, В. Муханов, По следам Азербайджанской Демократической Республики, Москва, Издательство "Европа", 2007, стр.60-63: Գեներալ Թ. Նազարբեկյանը նշում է, որ մուսուլմանական և վրացական կորպուսներն ավելի շուտ ստացան կազմավորման պաշտոնական թույլտվություն, քեև մուսուլմանական կորպուսը զորամաս չունեի, մինչդեռ հայերն ունեին 6 գումարտակ: Տե՛ս Գեներալ Նազարբեկովի հուշերը, Բաքու-Հայաստանի արխիվների, # 3, ՀՀ կառավարությանն առընթեր արխիվային գործի վարչություն, Երևան, 1992, էջ 38, 41:

²⁶ Տե՛ս Է. Շոխրաբյան, Ազգամիջյան կոիվները Երևանի մահաճգնում 1918 թ., Երևան, Հայագիտական, 2000 թ., էջ 11:

²⁷ Այսպես, օրինակ՝ Հայոց Ազգային խորհուրդը հայտարարել էր 19-32 տարեկանների զորահավաք, մինչդեռ Անդրկովկասի կառավարությունը Կովկասի թաթարների ներկայացուցիչների ճնշման ներքո (նրանց աջակցում էին նաև կառավարության վրացի անդամները) կրճատեց զորահավաքի ծավալները մինչև 19-25 տարեկանները: Տե՛ս Ս. Մուրադյան, Էջեր Հ. Տեր-Աստվածատրյանցի (Աղետների յուշագիրը) նորահայտ օրագրից (1918 թ.), Մերձավոր Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ XXIII, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, Երևան, Ջանգակ-97, 2004, էջ 230, Ա. Խատիսեան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Աթենք, «Նոր օր» տպագրություն, 1930, էջ 20: Տե՛ս նաև Հայրենիք, #1792, 1918 թ. մարտի 19:

²⁸ Տե՛ս Ա. Խատիսեան, նշվ. աշխ., էջ 21-22; Г. Абдурагимов, նշվ. աշխ., стр.262:
²⁹ Տե՛ս Я. Ратгаузер, Революция и гражданская война в Баку, Баку, Истпарт отдел ЦК и БК АКП (6), 1927, стр.67:

³⁰ Տե՛ս N. Keykurun, նշվ. աշխ., s.79-82, Ա. Խորշոյան, Ստեփան Շահումյան, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1959, էջ 191; Ա. Խատիսեան, նշվ.աշխ., էջ 2; Արեւ, #179, 1918 թ. սեպտեմբերի 10:

³¹ Տե՛ս R.G. Suny, նշվ. աշխ., p.85:

³² Տե՛ս M. Волхонский, В. Муханов, նշվ.աշխ., стр.66-67; R.G.Suny, նշվ. աշխ., p.156-171: Սկզբնական շրջանում Մուսավաթը համագործակցում էր բոլշևիկների հետ: Դա պայմանավորված էր նրանով, որ Մուսավաթին հրապարտում էր ազգերի ինքնորոշման և պատերազմի հարցերում բոլշևիկների գրաված դիրքորոշումը: Սակայն արդեն 1917 թ. դեկտեմբերին Բաքվի խորհրդի և Մուսավաթի հարաբերությունները սրվեցին, քանի որ ակնհայտ էր դարձել Մուսավաթի թուրքական համոզմունքները, նրա հեռացումը հեղափոխության գաղափարներից ու Անդրկովկասի մուսուլմանական ազգային-տարածքային ինքնավարություն ստեղծելու նրա ձգտումը: Վերջին հարցում Մուսավաթը նաև համոզվել էր, որ Դադստանի լեռնականների պաշտպանությամբ, որոնք հակաբոլշևիկական պայքարում քաղաքացիներով կտրել էին Բաքուն Ռուսաստանից: Դա հանգեցրեց նրան, որ մուսուլմանների հանդեպ թշնամության աճի և նրանցից պարենի առգրավման: Ի հակադրում մուսուլմանների բողոքների, բոլշևիկների ղեկավարներից Ջափարիճն Նզեց, որ թաթարական ղեկավարությունը չէր անտեսում մուսուլման բնակչությանը, ուղղակի վերջինները

բուլշևիկներն ունեին դաշնակից, ի դեմս ԴՅԴ-ի: Չնայած գաղափարական տարածայնություններին, երկու քաղաքական ուժերն էլ պայքարում էին ընդդեմ Անդրկովկաս թուրքական ներխուժման և տարածաշրջանում նրանց սատարող Կովկասի թաթարների գերիշխանության հաստատման: ԴՅԴ-ն ճանաչել էր Բաքվի խորհրդի իշխանությունը՝ նրանում տեսնելով այն ուժը, որի հետ համատեղ կարելի էր հետ մղել թուրքական վտանգը³³: Դրանով Արևելյան Անդրկովկասում իշխանության համար Բաքվի խորհրդի և Մուսավաթի միջև քաղաքական պայքարը ձեռք էր բերում նաև ազգային երանգավորում:

Չեռք բերելով զենք ու ստեղծելով զինված ուժեր՝ Կովկասի թաթարներն սկսեցին առաջխաղացումը Բաքվի նահանգի ուղղությամբ: Հարձակումներ տեղի ունեցան Մուղանի ռուսական գյուղերի վրա, մարտի սկզբին գրավվեցին Լենքորանը և Շամախին, միաժամանակ հյուսիսից Բաքվի վրա էր արշավում Դաղստանի լեռնականների զորքը իման Նաջմ-Ադ-Դին Գոցինսկու գլխավորությամբ: Բաքվի մուսուլմանները ևս ձգտում էին զինվել՝ նկատի ունենալով քաղաքում հայկական զորքերի առկայությունը: Մինչև մարտ Բաքվում փաստորեն գոյություն ունեին երեք զինված ուժեր՝ Կարմիր զվարդիան, Հայոց Ազգային խորհրդի և Մուսուլմանական Ազգային խորհրդի ուժերը³⁴: Փաստորեն, ստեղծվել էր մի իրավիճակ, երբ Բաքվի հայությունը և ոչ մուսուլմանական մյուս բնակչությունը երկյուղում էին, որ Բաքվից դուրս մուսուլմանների աճող ազդեցիկան կտարածվեր քաղաքում, մինչդեռ մուսուլմանները վախենում էին քաղաքում գտնվող հայկական զորքերից, որոնք Բաքվում կուտակվել էին հենց իրենց՝ մուսուլմանների գործողությունների արդյունքում³⁵:

Լարվածությունը հանգեցրեց մարտի վերջին քաղաքում ռազմական գործողությունների բռնկմանը մուսուլմանների և Բաքվի խորհրդի միջև: Դրա պատճառ հանդիսացավ Լենքորանում կրած պարտությունից հետո մուսուլմանական Վայրի դիվիզիայի մի զորամասի ժամանումը Բաքու «էվելինա» շոգենավով: Բաքվի խորհրդի ռազմիկները պատվիրակություն ուղարկեց՝ պարզելու նրա ժամանման պատճառները, սակայն

վերջինը զննակոծվեց նավից ու կորուստներ ունեցավ: Բաքվի խորհրդի պահանջով և Հայոց ու Մուսուլմանական Ազգային խորհուրդների միջև համաձայնությամբ նավի անձնակազմը զինաթափվեց, սակայն դրանով լարվածությունը չնվազեց. զիշերվա ընթացքում քաղաքի մուսուլմանները ամրություններ հիմնեցին, այնուհետև հարձակում գործեցին Կարմիր զվարդիայի զորամասի վրա, ինչը հանգեցրեց լայնածավալ ռազմական գործողությունների: Բուլշևիկները համոզված էին, որ ապստամբությունը նախօրոք էր կազմակերպվել Մուսավաթի կողմից, սակայն դեպքերի զարգացումը ցույց է տալիս, որ զինված ելույթը տարերային էր, և հետո Մուսավաթը դրան կազմակերպված բնույթ տվեց³⁶: Ակնհայտ էր, որ այն կողմը, որը կապահովեր հայկական զորքերի օգնությունը, կհաղթեր: Մուսավաթը մարտավարական դաշինք առաջարկեց ԴՅԴ-ին, սակայն մերժում ստացավ: Հայոց Ազգային խորհուրդը հռչակեց իր չեզոքությունը, սակայն հետո փոխեց իր դիրքորոշումը և միացավ բուլշևիկներին, ինչը հանգեցրեց մուսուլմանների ընդվզման ճնշմանը, որի արդյունքում քաղաքական պայքարը Մուսավաթի և Բաքվի խորհրդի միջև ստացավ նաև հայ-թաթարական բախումների բնույթ³⁷: Սակայն մյուս կողմից, Բաքվի հայությունը մեծ օգնություն ցուցաբերեց մուսուլմաններին՝ իր հովանավորության տակ առնելով մոտ 13000 մուսուլմանի³⁸: Թերևս այս հանգամանքը նկատի ունենալով մուսուլման մեծահարուստ Թադիկը՝ Անդրկովկասի կառավարությանն ուղղված հեռագրում նշելով, որ Բաքվի իրադարձությունները հայ-թաթարական ընդհարումների բնույթ չէին կրում³⁹: Ապրիլի 1-ին մուսուլմաններն անձնատուր եղան և ընդունեցին խորհրդի վերջնագիրը, որով պահանջվում էր ճանաչել Բաքվի խորհրդի իշխանությունը, անհապաղ բացել Բաքու-Թիֆլիս և Բաքու-Պետրոպոլս երկաթուղին: Վերջնագիրը նախատեսում էր Վայրի դիվիզիայի հեռացում քաղաքից և բոլոր այլ մուսուլմանական ու հայկական ազգային զորքերի դուրսբերում Բաքվից կամ էլ դրանց լիովին ենթարկում խորհրդին⁴⁰:

մշակութային առումով ավելի հետամնաց էին, քան մնացած բնակչությունը, և հեղափոխական խմբերը նրանց վրա ազդեցություն չունեին: Դեկտեմբերին Բաքվի խորհրդի ընտրություններում անհաջողություն կրած Մուսավաթը հրաժարվեց ստնել խորհրդի և նրա Գործադիր կոմիտեի մեջ՝ պատճառաբանելով, որ խորհուրդը դեմոկրատական ճանապարհով չէր ընտրվել: Դա նշանակում էր Մուսավաթի և Բաքվի խորհրդի միջև վերջնական խզում: Տե՛ս T. Swietochowski, Russian Azerbaijan..., p.102, 108; R. G. Suny, նշվ. աշխ., p.142, 188:

³³ Տե՛ս T. Swietochowski, Russian Azerbaijan..., p.114, R. G. Suny, նշվ. աշխ., p.203: Այդ կապակցությամբ Բայելովը գրում է. «Հայերի մեջ խոսում էր ինքնապահպանման բնագիրը: Նրանց տարածքային բնակեցման մեկուսացվածությունը հղի էր մահացու վտանգով մուսուլմանական ժողովուրդների կողմից, որոնք իրենց թուրք նորայրների օրինակով հայերին ապագայում ոչ մի լավ բան չէին խոստանում: Ուստի հայերի այդ ինքնապահպանական վիճակով է բացատրվում նրանց տրամադրությունը՝ հարել նույնիսկ բուլշևիկներին: Հայերը բացեիքաց ասում էին. «Մենք ռուսների հետ ենք, թեկուզ նրանք բուլշևիկ չեն»»: Տե՛ս B. Байдков, նշվ. աշխ., стр.116:

³⁴ Տե՛ս T. Swietochowski, Russian Azerbaijan..., p.113; R. G. Suny, նշվ. աշխ., p.203:

³⁵ Տե՛ս R. G. Suny, նշվ. աշխ., p.203; T. Swietochowski, Russian Azerbaijan..., p.113:

³⁶ Տե՛ս Документы по истории борьбы за победу Советской власти в Азербайджане (1917-1918гг.), Т.1, Баку, 1949, стр.83-84; L. Խորշուդյան, նշվ. աշխ., էջ 201:

³⁷ Ռ. Սյունին նշում է, որ ապրիլի 1-ին, երբ մուսուլմաններն արդեն պարտվել էին, և ՀՅԴ-ի ուժերը սկսել էին նրանց ջարդը՝ վերժխնդիր լինելով հայերի հանդեպ բռնությունների համար, Բաքվում քաղաքացիական պատերազմի ազգային բովանդակությունն ակնհայտ դարձավ: Տե՛ս R. G. Suny, նշվ. աշխ., p.218-219, ինչպես նաև T. Swietochowski, Russian Azerbaijan..., p.116; M. Волхонский, B. Муханов, նշվ. աշխ., стр.77-78; L. Խորշուդյան, նշվ. աշխ., էջ 203:

³⁸ Տե՛ս Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920 թթ.: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Ա.Վիրաթյանի խմբագրությամբ, Երևան, Հայաստանի Հանրապետության Պատմության Արխիվ, 2003, էջ 26-28: Հայության կողմից փրկվածների թվում էր ԱԴՀ ապագա ներքին գործերի նախարար Բեհբութ խան Ջևանշիրը, որը վարձահատույց եղավ Որամով, որ դարձավ սեպտեմբերին Բաքվի հայության ջարդի կազմակերպիչներից մեկը: 1921 թ. հուլիսին նա սպանվեց Կ.Պոլսում հայ վրիժառու Միսաք Թուրքթաթի ձեռքով: Տե՛ս Հայրենիք, #2865, 1921 թ. սեպտեմբերի 30:

³⁹ Տե՛ս Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում..., էջ 21:

⁴⁰ Տե՛ս R. G. Suny, նշվ. աշխ., p.221; T. Swietochowski, Russian Azerbaijan..., p.116; L. Խորշուդյան, նշվ. աշխ., էջ 202:

Իսթիլի համար պայքարում Մուսավաթի պարտությունը և հետագայում իրադարձությունները հստակ արտահայտություն են այն իրողության, որ առանց արտաքին ուժի՝ Օսմանյան կայսրության օգնության, Կովկասի թաթարների ազգային շարժման նպատակների իրականացումը, այդ թվում՝ անկախ պետության հիմնումը և տարածաշրջանում գերակայության ձեռքբերումն անհնար էր⁴¹։ Ուստի Մուսավաթն Անդրկովկասի Սեյմում ակտիվ աշխատանք էր տանում Անդրկովկասի անկախության հռչակման և թուրքիայի հետ հաշտության կնքման ուղղությամբ։ Մարտի 7-ին Անդրկովկասի խաղաղ պատվիրակության Տրապիզոն մեկնումն օրը կայացած Սեյմի նիստում Մուսավաթի և անկախ դեմոկրատների խմբի անունից հանդես եկած Ֆ. Խան Խոյսկին հայտարարեց. «Անդրկովկասի թուրք ժողովուրդները պետք է որոշակիորեն ասեն, թե արդյոք իրենք իրենց համարում են Ռուսաստանի անբաժան մաս, թե՞ ոչ ... Անդրկովկասի անկախության և ինքնուրույնության հռչակումն ստեղծված իրավիճակից միակ ելքն է»⁴²։ Երբ մարտի 10-ին Սեյմը հավաքվեց արտա-հերթ նիստի՝ քննարկելու համար մարտի 3-ի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով թուրքիային անցած Կարսի, Արդահանի և Բաթումի շրջանների պարպման վերաբերյալ թուրքական զորքերի իրամանատար Վեհիբ փաշայի վերջնագիրը, Խան Խոյսկին պաշտպանեց թուրքական դիրքորոշումը՝ նշելով, որ Անդրկովկասի կառավարությունը չի հռչակել իր անկախությունը, ուստի թուրքիան Անդրկովկասը դիտում է՝ որպես Ռուսաստանի մաս և առաջարկում է կատարել Ռուսաստանի ստորագրած հաշտության պայմանները, ինչը տրամաբանական հետևողականությամբ աչքի ընկնող դիրքորոշում է⁴³։ Ի պատասխան վրացի մեմեշկիների առաջնորդ Ն. Ժորդանիայի հայտարարության, որ ամբողջ դեմոկրատիան պետք է զենքի դիմի հայրենիքի պաշտպանության համար, Խան Խոյսկին առաջարկեց այդ հարցը քննել այն ժամանակ, երբ այն կկարևորվի հաշտության (Օսմանյան թուրքիայի հետ) չգալու պատճառով⁴⁴։

Բնականաբար, Անդրկովկասի կառավարության ներսում մնան խոր հակասությունների պայմաններում Տրապիզոնում Անդրկովկասի պատվիրակության բանակցային դիրքերը խիստ թուլանում էին, ինչն էլ վերջո

հանգեցրեց բանակցությունների տապալմանը⁴⁵։ Գերմանիայի ներկայացուցիչ Շրյոդերի հետ հանդիպման ժամանակ պատվիրակության մուսավաթական անդամները հայտարարել էին, որ Կովկասի թաթարներն ունենին գերմանա-թուրքական կողմնորոշում, և իրենց հարևաններից որևէ մեկի անհամաձայնության դեպքում նրանց դիրքորոշումը ոչ միայն չէր փոխվի, այլ կտաներ «Ադրբեջանի» անջատմանը⁴⁶։ 1918 թ. ապրիլի 1-ին Անդրկովկասի պատվիրակության նիստին Խ. Խասմամեդովը հայտարարեց. «Եթե հայ և վրաց ժողովուրդներն իրենց հետևում զգում են ուժ և հնարավորություն, թող ստանձնեն պատերազմը սկսելու պատասխանատվությունը և ռիսկը. ադրբեջանցիներն այդ պատերազմին չեն մասնակցի»⁴⁷։

Զգտելով փրկել իրավիճակը՝ ապրիլի 22-ին Անդրկովկասի Սեյմը հռչակեց Անդրկովկասի անկախությունը, սակայն արդեն ուշ էր։ Թուրքիան կանգ չէր առնելու Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով նախանշված սահմանների վրա և շարունակելու էր իր առաջխաղացումը՝ իր դեմ կանգնած մեծ մասամբ հայկական զորամասերի թիկունքում ունենալով իրեն լույս Կովկասի թաթարներին՝ որպես 5-րդ շարասյուն։ Սեյմի մուսուլմանական խմբակցությունները սահմանափակվեցին Անդրկովկասի կառավարության աջակցության մասին հայտարարություններով՝ միաժամանակ ընդգծելով Կովկասի թաթարների հատուկ դիրքորոշումը թուրքիայի հանդեպ։ Այսպես, Մուսավաթի ներկայացուցիչ Շ. Ռուստամբեկովը Օսմանյան թուրքիայի դեմ ռազմական գործողություններին Կովկասի թաթարների մասնակցության անհնարինությունը պայմանավորում էր նրանց զինապարտ չլինելով և թուրքիայի հետ կրոնական կապով⁴⁸։

Այսպիսով, չնայած ադրբեջանցի պատմաբանների պնդումներին այն մասին, որ Կովկասի թաթարների քաղաքական ուժերը միշտ հավատարիմ են եղել Անդրկովկասի անկախության զաղափարին, նրանց իրական նպատակն էր՝ հասնել Անդրկովկասում թուրքիայի ազդեցության տարածմանը, ինչն իր հերթին նշանակում էր Կովկասի թաթարների գերակայության հաստատումը տարածաշրջանում։ Դրա վկայությունն էր այն, որ դեռևս 1918 թ. հունվարին Ելիզավետպոլում ձևավորված մուսուլմանների Ազգային կոմիտեն որոշում ընդունեց ազգային շարժման ազդեցիկ գործիչներից մեկի՝ Ն. Քեյքուրունի գլխավորությամբ պատվիրակությ-

⁴¹ Տե՛ս Գ. Գալյան, Պատմության քառասուններում, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1982, էջ 219; А. Балаев, Азербайджанское национальное движение..., стр.208; Т. Swietochowski, Russian Azerbaijan..., p.117-118; М. Волхонский, В. Муханов, 624. 22, стр.79: Բարվում կրած պարտությունից հետո Մուսավաթը Սեյմից պահանջեց զինված արշավանք ձեռնարկել Բաքվի խորհրդի դեմ։ Բաքվի վրա արշավող ուժերն էին՝ ադրբեջանական կորպուսը և թաթարական հեծյալ զունդը իշխան Մադաթովի և Ալի Աղա Շիրվինսկու գլխավորությամբ, որոնք ընդունակ չէին ջախջախել Բաքվի խորհրդի զորքերին։ Տե՛ս Լ. Խորշոդյան, 624. 22, էջ 304-306։

⁴² Տե՛ս А. Балаев, Азербайджанское национальное движение..., стр.146; Кавказское слово, #194, 1918 թ. սեպտեմբերի 12։

⁴³ Տե՛ս Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлиси, Типография Правительства Грузинской республики, 1919, стр.99։

⁴⁴ Տե՛ս Ս. Մուրադյան, 624. 22, էջ 231։

⁴⁵ Տրապիզոնի խորհրդածողովի ընթացքի և արդյունքների մասին տե՛ս Ա. Խատիսեան, 624. 22, էջ 28-36։

⁴⁶ Տե՛ս Архивы Азербайджана, 1-2, Из истории иностранной интервенции в Азербайджане 1918-1920 гг. документы и материалы, сост. Л.Алиева и др., Баку, 1998, стр.17: Ընդ որում, Շրյոդերի այն հարցին, թե հնարավոր էր արդյոք արտաքին ուժի հրավիրում կարգուկանոն հաստատելու նպատակով, պատվիրակները դրական պատասխան էին տվել՝ պայմանով, որ դա լինեին թուրքական զորքերը։

⁴⁷ Տե՛ս А. Балаев, Азербайджанское национальное движение..., стр.159; Բանբեր Հայաստանի արխիվների, # 3, Երևան, 1992, էջ 50։

⁴⁸ Տե՛ս А. Балаев, Азербайджанское национальное движение..., стр.156-157 և Д. Енукидзе, Крах империалистической интервенции в Закавказье, Тбилиси, Госиздат. Грузинской ССР, сектор политической литературы, 1954, стр.35-36։

... Թուրքիայի Թուրքիա և ռազմական օգնություն խնդրել Բաքվի գրաված Կոնստանդնուպոլսում գիտակցելով, որ իր սեփական ուժերն անբավարար են դրա համար։ Ուշագրավ է, որ Թուրքիայի ղեկավարության հետ համադրվում են իր ժամանակ և Քեյքուրտունը ընդգծում էր. «... ազերի բնակչությունը թուրք է լեզվով և ավանդույթներով ... բարոյալքված ռուսական բանակը կարողացավ դիմադրել մեր ժողովրդի զինված ուժերին, և երկրի տարածքը մասնորոն ստեղծված ազգային կոմիտեները վերջ տվեցին անիշխանությանը»։ Քեյքուրտունը նշում էր, որ անկախության ճանապարհին Ադրբեյջանը բախվում է մեկ դժվարության, այն է՝ իր ռազմական թուլությունը։ «Ադրբեյջանի ժողովուրդն ակնկալում է ձեր օգնությունը ... օգնեք մեզ դառնալ անկախ։ Մի՛ փորձեք գերիշխել մեզ վրա։ Թույլ տվեք մեզ դառնալ ուժեղ և ամուր ուղի կանգնել։ ... Ադրբեյջան մեծ բանակ մի՛ ուղարկեք։ Մեզ անհրաժեշտ են ռազմական հրահանգիչներ և սպաներ...»⁴⁹։ Փաստորեն Քեյքուրտունը գիտակցում էր «մեծ եղբոր» կողմից ապագա Ադրբեյջանի անկախությանը սպառնացող վտանգը։ 1918 թ. փետրվարի 10-ին Թիֆլիսում Անդրկովկասի Սեյմի բացման օրը բացակայում էր Մուսավաթի գրեթե ողջ խմբակցությունը, որի անդամներն, ըստ դեպքերի ժամանակակից լրագրող Ս. Խեյֆեցի, տեղերում զբաղված էին «Ադրբեյջանը» Թուրքիայի հետ միավորելու նախապատրաստական աշխատանքով⁵⁰։

Իր հերթին Օսմանյան կայսրության ղեկավարությունը գիտակցում էր, որ Կովկասի թաթարների ազգային շարժումը, ի տարբերություն հայ և վրացի ժողովուրդների ազգային շարժումների, զարգացման ցածր մակարդակի վրա էր գտնվում և առանց լուրջ քաղաքական, ռազմական և նյութական աջակցության, չէր կարող լրջորեն նպաստել թուրքական բանակի առաջխաղացմանը դեպի Անդրկովկասի խորքերը։ «Թուրքներն լեզվով մամուլը հսկողության տակ էր ... ազգային գրականության մակարդակը բարձր չէր։ Ադրբեյջանցիների կրոնը ևս բաժանվում էր երկու ուղղությունների՝ սուննի և շիա։ Ադրբեյջանի կենտրոն՝ նավթարդյունահանող Բաքուն կոսմոպոլիտ քաղաքի տեսք ուներ։ Ռուսական և պարսկական ազդեցությունը ու 1908 թ. մեր ապստամբությունից հետո մեր ազդեցությունը միմյանց էին բախվում։ ... Ադրբեյջանը մի բան էր սպասում։ Օսմանյան բանակը կգար, ճակատամարտերում արյուն կթափեր, ադրբեյջանցի եղբայրներին կազատագրեր։ Դրանից հետո մեկ լեզվի, մեկ մշակույթի, մեկ կրոնի և մեկ հայրենիքի հիմքի վրա Ադրբեյջան պետությունն իր տեղը կստանձներ պատմության մեջ», - նշում է 1918 թ. Բաքվի արշավանքի մասնակից, թուրք պատմաբան Սուրեյա Այդեմիրը⁵¹։

⁴⁹ Տե՛ս N. Keykuran, նշվ. աշխ., s.97-98: Տե՛ս նաև Հոփզոն, #101, 1919 թ. մայիսի 29:

⁵⁰ Տե՛ս M. Волхонский, В. Муханов, նշվ. աշխ., стр.70, 74-75; Бакинский рабочий, #110, 1918 թ. հունիսի 11:

⁵¹ Տե՛ս S. Sureyya Aydemir, Balkanlardan Orta Asyaya: Enver Paşa, Cilt 3, İstanbul, Emre Yayınları, 1999, s.75:

Գիտակցելով Կովկասի թաթարների ազգային շարժման թույլ լինելը ինքնուրույն կերպով հաջողության հասնելու համար՝ Օսմանյան Թուրքիան ձգտում էր նրանց օգնությամբ նվաճել երկրամասը՝ ամենևին չթաքցնելով, որ իր վերջնապատակը Բաքուն է։ Անդրկովկասի պատվիրակությանն ուղղված օսմանյան պատվիրակության մայիսի 26-ի վերջնագրում նշվում էր, որ 100000 թուրքեր և մուսուլմաններ Բաքվում և նրա շրջակայքում գտնվում են հրոսակների՝ այսպես կոչված հեղափոխականների լծի տակ, և նրանց սպառնացող աղետը դառնում է ավելի անխուսափելի։ Կովկասի մյուս մասերում թուրք և մուսուլման բնակչությունը ևս ենթարկվում է բռնությունների, և Օսմանյան կայսրությունը չի կարող անտարբեր մնալ Կովկասում անիշխանության հանդեպ, քանի որ այն վրտանգում է Օսմանյան կայսրության ժողովրդի հետ սերտ ռասայական և կրոնական ազգակցություն ունեցող բնակչության վիճակը⁵²։

Թուրքական զորքերի՝ դեպի Անդրկովկաս առաջխաղացման պայմաններում, Սեյմի ինքնալուծարումից և Գերմանիայի հովանավորությամբ Վրաստանի անկախության հռչակումից հետո մայիսի 27-ին Սեյմի մուսուլման պատգամավորների արտակարգ նիստը «միաձայն որոշեց ստանձնել Ադրբեյջանի կառավարումը՝ իրեն հռչակելով Ադրբեյջանի ժամանակավոր ազգային խորհուրդ»⁵³։ Ազգային խորհրդի նախագահ ընտրվեց Մ. Է. Ռասուլզադեն։ Ստեղծվեց նաև Ազգային խորհրդի գործադիր մարմին՝ Ֆ. Խան Խոյսկու գլխավորությամբ։

1918 թ. մայիսի 28-ին Ազգային խորհրդի առաջին նիստի ժամանակ Մուսավաթի ներկայացուցիչ Խ. Խասամանդովն առաջարկեց անհապաղ «Ադրբեյջանը» հռչակել անկախ հանրապետություն։ Չմայած Խան Խոյսկու առաջարկությանը՝ մինչև տեղում որոշ հարցերի պարզաբանումը ձեռնպահ մնալ անկախության հռչակումից՝ բավարարվելով տերությունների հետ խաղաղ բանակցություններ վարելու համար լիիրավ՝ ադրբեյջանական կառավարության ստեղծումով, Ազգային խորհուրդը 24 կողմ և 2 դեմ ձայնով հռչակեց «Ադրբեյջանի» անկախությունը և հրապարակեց «Ադրբեյջանի անկախության ակտը»։ Հռչակագրի բնագրի հիմնական մասում նշվում էր. «... Ադրբեյջանի ներկայիս քաղաքական դրությունը, որը կապված է Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև պատերազմի դադարեցման հետ, ինչպես նաև աննախադեպ անիշխանությունը երկրի ներսում թելադրում են Ադրբեյջանին՝ բաղկացած արևելյան և հարավային Անդրկովկասից, սեփական պետական կազմակերպության ստեղծման անհրաժեշտությունը՝ Ադրբեյջանի ժողովուրդները դուրս բերելու համար այն ծանր ներքին և արտաքին վիճակից, որում նրանց հայտնվել են։ Դրա հիման վրա Ադրբեյջանի Ազգային խորհուրդը, որն ընտրվել է ժողովրդական քվեարկությամբ, հայտարարում է համայն ժողովրդին։

⁵² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն, ց.1, գ.23, ք.7; Н. Байкара, Азербайжан истиглал мубаризеси тарихи, Баку, 1992, с.231; Հոփզոն, #100, 1918 թ. մայիսի 28:

⁵³ Տե՛ս А. Балаев, Азербайджанское национальное движение..., стр.204:

1 Այսուհետ Ադրբեջանի ժողովուրդները հանդիսանում են ինքնիշխան իրավունքների կրողներ, իսկ Ադրբեջանը՝ բաղկացած արևելյան և հարավային Անդրկովկասից՝ լիիրավ անկախ պետություն:

2. Անկախ Ադրբեջանի քաղաքական կառուցվածքի ձև է հանդիսանում դեմոկրատական հանրապետությունը:

3. Ադրբեջանական դեմոկրատական Հանրապետությունը (ԱԴՀ) ձեռքտու է քաղաքացիական հարաբերություններ հաստատել միջազգային հանրության բոլոր անդամների և հատկապես հարակից երկրների և ժողովուրդների հետ:

4. ԱԴՀ-ն իր սահմաններում երաշխավորում է քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքներ իր բոլոր քաղաքացիներին, առանց ազգի, դավանանքի, սոցիալական դրության և սեռի խտրության:

5. ԱԴՀ-ն իր տարածքը բնակեցնող բոլոր ժողովուրդներին տրամադրում է լայն ասպարեզ ազատ զարգացման համար:

6. Մինչև Սահմանադիր ժողովի գումարումը, ողջ Ադրբեջանի կառավարման գլուխ է կանգնած Ազգային խորհուրդը՝ ընտրված քվեարկության միջոցով, և ժամանակավոր կառավարությունը՝ պատասխանատու Ազգային խորհրդի առջև»⁵⁴:

Նույն օրն ստեղծված կառավարությունում ներկայացված էին երկրի հիմնական քաղաքական ուժերը: Կառավարության կազմը հետևյալն էր՝ վարչապետ և ներքին գործերի նախարար Ֆ. Խան Խոյսկի, ֆինանսների և ժողովրդական լուսավորության նախարար Ն. Ուսուբբեկով, ԱԳ նախարար Մ. Զ. Հաջինսկի, հաղորդակցության ուղիների և փոստի ու հեռագրի նախարար Խ. Մելիք Ասլանով, արդարադատության նախարար Խ. Խասնամեդով, հողագործության և աշխատանքի նախարար Ա. Շեյխուլիսլամով, ռազմական նախարար Խ. Սուլթանով, առևտրի և արդյունաբերության նախարար Մ. Յու. Ջաֆարով, պետական հսկողության նախարար Դ. Հաջինսկի⁵⁵:

Մ. Է. Ռասուլզադեն ԱԴՀ-ն որակեց՝ որպես առաջին հանրապետություն մուսուլմանական աշխարհում և առաջին պետություն թյուրքական աշխարհում, քանի որ «թյուրքական ծագման բոլոր այլ պետություններն իրենց ձևավորման մեջ հենվում էին գլխավորապես կրոնական հիմքի վրա, մինչդեռ Ադրբեջանական Հանրապետությունը հիմնվում է ազգային-մշակութային ինքնորոշման ժամանակակից բազայի, թյուրքական ազգային-դեմոկրատական հողի վրա»⁵⁶:

Այսպիսով, իր անկախության հռչակագրում Ադրբեջանի ղեկավարությունը հստակ կերպով առաջ էր քաշում լուրջ տարածքային հավակ-

նություններ՝ առաջնահերթ հրամայական ունենալով Օսմանյան Թուրքիայի հետ ընդհանուր սահմանների ապահովումը: Հենց դրանով էր պայմանավորված պետության սահմանները ընդորոշելիս «Անդրկովկասի հարավ» արտահայտության օգտագործումը⁵⁷: Դա նաև վկայում էր Ադրբեջանի մտադրության մասին՝ Թուրքիայի հետ ուղիղ տարածքային կապն ապահովել Հայաստանի հաշվին: Նման ագրեսիվ նկրտումների պայմաններում արժեզրկվում և ֆորմալ բնույթ էր ստանում հռչակագրի այն մասը, որտեղ խոսվում էր հարակից երկրների և ժողովուրդների հետ բարեկամական հարաբերություններ հաստատելու ԱԴՀ-ի ձգտման մասին:

Օսմանյան Թուրքիան ի սկզբանե քայլեր ձեռնարկեց Ադրբեջանում իր քաղաքական, ռազմական և տնտեսական գերակայության ամրապնդման նպատակով իրավապայմանագրային դաշտի ստեղծման ուղղությամբ: Թուրք-ադրբեջանական երկկողմ հարաբերությունները կարգավորող առաջնության փաստաթուղթը 1918 թ. հունիսի 4-ին Բաթումում ստորագրված բարենկամության և խաղաղության պայմանագիրն էր, որը Թուրքիայի կողմից ստորագրեցին արդարադատության նախարար և պետական խորհրդի նախագահ Հալիլ Մենթեշեն և Կովկասյան ռազմածակադատի օսմանյան բանակների հրամանատար Մեհմետ Վեհիբ փաշան, իսկ ԱԴՀ կողմից՝ Ազգային խորհրդի նախագահ Մ. Է. Ռասուլզադեն և ԱԳ նախարար Մ. Զ. Հաջինսկին: Պայմանագրի 4-րդ հոդվածի համաձայն՝ Թուրքիան ԱԴՀ կառավարության դիմումի դեպքում երկրում կարգուկանոնը վերականգնելու համար ռազմական օգնություն էր ցուցաբերելու: ԱԴՀ-ն պարտավորվում էր երկրից վտարել Թուրքիայի հետ պատերազմող երկրների բոլոր սպաներին ու պաշտոնյաներին, ինչպես և ԱԴՀ սահմանները տարածքներից վտարել զինված խմբավորումները: Պայմանագրով կարգավորվում էին նաև կողմերի միջև առևտրատնտեսական, հյուպատոսական, փոստ-հեռագրային հարաբերությունները: Մասնավորապես, կողմերը պարտավորվում էին փոխադարձ արտոնություններ տրամադրել միմյանց երկաթուղային փոխադրումների սակագների ոլորտում:

Պայմանագրին կից երկու հավելվածներով Թուրքիան իր համար ամրագրում էր առավել բարենպաստման ռեժիմը առևտրի և նավագնացության ոլորտներում, ինչպես և՛ հատուկ արտոնություններ սահմանները տարածքներում առևտրի ոլորտում: Նույն օրը Բաթումում ստորագրված եռակողմ թուրք-վրաց-ադրբեջանական պայմանագրով սահմանվում էին Բաթու-Բաթում նավթամուղի վերագործարկման պայմանները:

Շարունակվող պատերազմի և թուրքական զորքերի արագ առաջխաղացման պայմաններում տրանսպորտի ոլորտը ռազմավարական նշանակություն էր ստանում Թուրքիայի համար: Ուստի նույն օրն ստորագրված երկկողմ ժամանակավոր պայմանագրով Ադրբեջանը պարտա-

⁵⁴ Տե՛ս ընդհանուր լուս. T. Swietochowski, Russian Azerbaijan..., p. 129:

⁵⁵ Տե՛ս H. Həsibzadə, Азербайжан Демократик Республикасы, Баку, 1990, с. 87:

⁵⁶ Տե՛ս H. Байкара, նշվ. աշխ., с. 267: Տե՛ս նաև А. Балаев, Азербайджанское национальное движение..., стр. 69: Անկախ ԱԴՀ-ի կապակցությամբ Նուրի փաշային ուղղված ԱԴՀ վարչապետ Խան Խոյսկու թուրքական բանակի փառաբանող հանդիսավոր ճառը տես՝ Г. Абдурагимов, նշվ. աշխ., стр. 262-263:

⁵⁷ ԱԴՀ տարածքային հավակնությունների կապակցությամբ Кавказское слово-ն գրում էր, որ Արևելյան և Հարավային Անդրկովկասի վրա հղում անելը, կարծես թե, նշանակում էր, որ Ադրբեջանի մեջ պետք է մտնեին այն ամենը, ինչը չէր մտնում Վրաստանի մեջ: Տե՛ս Кавказское слово, #110, 1918 թ. հունիսի 1:

...երկաթուղիներով բուրքական բանակի զորամասերի տեղափոխության և այլ փոխադրումները: Երկաթուղային կարևոր երթուղիներում տեղակայվելու էին բուրքական սպաներ: ԱԳՀ երկաթուղային սանջը փաստորեն անցնում էր Թուրքիայի հսկողության տակ⁵⁸:

Այսպիսով, Ադրբեջան պետության ստեղծման համար ներքին նախադրյալները բավարար չէին: Կովկասի թաթարների ազգային շարժման ուղակական մակարդակը թույլ չէր տալիս նրա առաջնորդներին հասնել իրենց առաջ թաշած քաղաքական նպատակներին: Նրանց քաղաքական կազմակերպությունների գաղափարական նպատակները շատ հաճախ հակասում էին միմյանց, և նույնիսկ ամենագլխավոր՝ ազգային անկախության հարցում չկար դիրքորոշումների միասնություն: Կովկասի թաթարների ազգային շարժումը, կազմակերպված զինված ուժեր չունենալով համոզեց, հավակնում էր ստեղծվելիք պետության կազմի մեջ մտցնել Անդրկովկասի ողջ արևելքի և հարավի լայնարձակ տարածքներ, ինչն անխուսափելի էր դարձնում բախումը խորհրդային Ռուսաստանի հետ՝ Բաքվի, Հայաստանի հետ՝ Ղարաբաղի, Ջանգեզուրի և այլ շրջանների ու վրացիների հետ՝ Բորչալուի, Թիֆլիսի, Սղնախի գավառների, Ջաբաթալայի օկրուգի համար:

Նման պայմաններում Անդրկովկասում քաղաքական գերակայությունն ապահովվելու, իր առջև դրված հավակնոտ նպատակներին հասնելու գործում Կովկասի թաթարների ազգային շարժումն ստիպված էր հենվել արտաքին ուժի՝ ցեղակից և կրոնակից Թուրքիայի վրա:

1.2 ԱԳՀ-Ե ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹՅԱՆ ՈԱՋՍՈՒԴԱՔԱՎԱՆ ԱԶԵՐՑՈՒԹՅԱՆ ՈՒՈՐՏՈՒՄ: ԲԱՔՎԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ

Անկախության հռչակումից հետո խան խոյսկու կառավարության առաջնահերթ խնդիր դարձավ Բաքվի գրավումը և կառավարության տեղափոխումն այնտեղ՝ նկատի ունենալով Բաքվի քաղաքական և տնտեսական նշանակությունը Ադրբեջանի համար: Բաքվի գրավումը պետք է ամրապնդեր ադրբեջանական պետականությունը, որն այդ շրջանում չափազանց մոտ էր Թուրքիայի կողմից կլանմանը: Խան խոյսկու կառավարության իրական քաղաքական հենարանը գտնվում էր Բաքվում: Դա տեղի թաթարական բուրժուազիան և մտավորականությունն էր: Մինչդեռ ելիզավետպոլի նահանգի թաթար ազնվականության՝ խաների և բեկերի

մոտ բավական ուժեղ էին Թուրքիայի հետ միավորվելու տրամադրությունները⁵⁹:

Սակայն Բաքուն գտնվում էր մեծ տերությունների շահերի բախման կիզակետում: Բաքվի հարցը հակասություններ էր առաջ բերել դաշնակիցներ Թուրքիայի և Գերմանիայի միջև⁶⁰: Խորհրդային Ռուսաստանը ևս չէր դադարեցնում ակտիվ գործունեությունը Բաքվում խորհրդային իշխանության պահպանման ուղղությամբ: Բաքվում խորհրդային իշխանության տապալումը և քաղաքում անգլիական գործերի հայտնվելը Բաքվի ճակատը դարձրեցին Առաջին աշխարհամարտի կարևոր ճակատներից մեկը: Շահերի նման խաչածնման պայմաններում Բաքվի ճակատագրի հարցում ԱԳՀ կառավարության քաղաքականությունը որևէ եական դեր չէր կարող խաղալ:

ԱԳՀ գոյության առաջին շրջանը՝ 1918 թ. հունիս-հոկտեմբերին բնութագրվում է Օսմանյան կայսրության բացարձակ գերակայությամբ, իսկ ԱԳՀ կովկասյան քաղաքականությունը մեծ մասամբ պայմանավորվում էր Օսմանյան Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության գերակա նպատակներով ու կազմում էր նրա բաղկացուցիչ մասը:

Անդրկովկասի հանդեպ վարվելիք քաղաքականության գործում Օսմանյան Թուրքիայի ռազմաքաղաքական ղեկավարության մոտ առկա էր երկու հիմնական մոտեցում: Ենվեր փաշան մտադիր էր Անդրկովկասի մուսուլմանների միավորումով ստեղծել Օսմանյան կայսրության ազդեցության տակ գտնվող պետություն, որի կազմում պետք է ընդգրկվեր նաև Հյուսիսային Պարսկաստանը: Դեռևս 1918 թ. գարնանը Ենվերն սկսեց մշակել Բաքվի գրավման ծրագիր, որի համաձայն՝ իր եղբայր Նուրի փաշան պետք է Պարսկաստանով անցներ Անդրկովկաս և այնտեղ գործող Մուսավաթի զինված ջոկատներից ու թուրք ռազմագերիներից ձևավորեր Կովկասի Իսլամի բանակ: Իսկ թուրքական կանոնավոր բանակը պետք է կարողանար առաջխաղացումը դեպի Անդրկովկասի խորքերը: Անդրկովկասը և Հյուսիսային Կովկասը գրավելուց հետո թուրքերը պետք է շարժվեին Անդրկասպյան մարզ և մերձվոլգյան շրջաններ: Ենվերի համար Բաքուն ոչ միայն Անդրկովկասի տնտեսական կենտրոնն էր և երկրամասի մուսուլմանների միավորմամբ ստեղծվելիք պետականության մայրաքաղաք, այլև կարևոր հենակետ դեպի արևելք իր շարժման ճանապարհին⁶¹:

Իրավիճակին ժանդարմալու և Կովկասյան ճակատում հետագա գործողությունների ծրագիրը ճշգրտելու նպատակով հունիսի 5-ին Բա-

⁵⁸ Sh'u История Азербайджана, Т.3, Баку, Издательство Академии наук Азербайджанской ССР, Институт истории, 1963, стр.138; История государства и права Азербайджанской ССР, под редакцией М. Халафова и др., Баку, Академия наук Азербайджанской ССР, сектор философии, 1964, стр. 271; М. Волхонский, В. Муханов, Ёзл. աշխ., стр.84; А. Раевский, Партия Мусават и ее контрреволюционная работа, Баку, Азгиз, 1929, стр.12; Кавказское слово, #112, 1918 թ. հունիսի 4: Վերոհիշյալ փաստաթղթերի տեքստերը տես՝ ՀԱՍ ֆ.200, ց.1, գ.23, ք.181 և N. Keykurun, Ёзл. աշխ., s. 208-217:

⁵⁹ Sh'u Հորիզոն, #129, 1918 թ. հուլիսի 2:

⁶⁰ Sh'u Գ.В. Пипия, Политика Германии в Закавказье в 1918 г. Сборник документов, Тбилиси, Издательство "Сабчота Сакартвело", 1971, стр.10:

⁶¹ Sh'u S. Sureyya Aydemir, Ёзл.աշխ., s.367; Е.Ф. Лудшвейт, Турция в годы первой мировой войны 1914-1918, Москва, Изд-во Московского Университета, 1966, стр.75; Г. Махмурия, Политика Великобритании в Армении и Закавказье в 1918-1920 гг. Бремя белого человека, Тегран, "Лусаки", 2002, стр.17; В. Гурко-Кряжин, Краткая история Персии, История Ирана, Москва-Москва, Альтернатива-Евролини, 2003, стр. 111; Кавказское слово, #106, 1918 թ. մայիսի 10:

... Ժամանակ Լուկեր փաշայի հրամանով սկսվեց թուրքական զորքերի Վերականգնողական և համալրումը: Ստեղծվեց Արևելյան բանակների խումբը (Yark Ordular Grubu), որն իր կազմում միավորեց Կովկասյան ճակատում գործող թուրքական 9-րդ և 3-րդ բանակները, Միջագետքում գործող 6-րդ բանակը և այլ զորամիավորումներ⁶²:

Սակայն այս մոտեցումն ուներ իր հակառակորդները, հանձին Արևելյան բանակների խմբի հրամանատար Էնվերի ազգական Չալիլ փաշայի և Կովկասում թուրքական բանակների հրամանատար Վեհիբ փաշայի, ինչպես նաև Բաթումում թուրքական պատվիրակության ղեկավար Չալիլ Սեմթեշի: Նրանք հասկանում էին, որ միջազգային իրադրության առկա պայմաններում, երբ Թուրքիայի և իր դաշնակիցների ռազմական ներուժը գտնվում էր սպառնալից եզրին, ժավալապաշտական նման ծրագրերում ուղղակի անհրաժեշտ էին: Ելնելով այս նկատառումներից՝ Չալիլ Սեմթեշին և Վեհիբ փաշան ձգտում էին Անդրկովկասի հանրապետությունների հետ օր առօրե հաշտության պայմանագրեր ստորագրել և կանոնավոր զորքերը տեղափոխել Թուրքիայի համար առաջնահերթ ճշմարտություն ունեցող Բալկանյան, Սիրիա-պաղեստինյան և Միջագետքի ռազմաճակատներ: Ի վերջո, երկու հոսանքների միջև փոխզիջումային համաձայնություն ձեռք բերվեց Անդրկովկասի լիակատար բռնազավթումից հրաժարվելու, սակայն Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով նախատեսվածից ավելի շատ տարածքներ ձեռք բերելու վերաբերյալ⁶³:

1918 թ. մայիսի 27-ին Ելիզավետպոլ ժամանած 300 սպաներից և հրահանգիչներից բաղկացած ռազմական առաքելությունը Նուրի փաշայի գլխավորությամբ Արևելյան Անդրկովկասի և Բաքվի գրավման նպատակով ձեռնամուխ եղավ Իսլամի բանակի ստեղծմանը: Մինչ այդ ինքնուրույն գործող ադրբեջանական կորպուսի զորամասերը փոքրաթիվ էին ու ընդունակ չէին լուրջ ռազմական գործողություններ վարելու: Կորպուսի միջուկը կազմում էր թաթարական հեծյալ գունդը գնդապետ իշխան Մադալովի հրամանատարությամբ: Նուրի փաշան կորպուսն ընդգրկեց Իսլամի բանակի կազմում, և դրանով «անկախ» Ադրբեջանի զինված ուժերը ևս դրվեցին Թուրքիայի տրամադրության տակ⁶⁴: Հայտարարվեց տեղական բնակչության զորահավաք, որը սակայն շատ դանդաղ էր ընթանում: Ուստի թուրքական հրամանատարությունն ստիպված էր Իսլամի բանակի կազմում զգալի քանակությամբ կանոնավոր զորք ընդգրկել⁶⁵:

Այս ամենի արդյունքը եղավ այն, որ երբ 1918 թ. հունիսի կեսերին Ադրբեջանի կառավարությունը որոշեց Թիֆլիսից տեղափոխվել Ելիզավետպոլ, Նուրի փաշան արդեն իր ձեռքերում էր կենտրոնացրել իշխանության բոլոր լծակները: Ընդհանրապես, ստեղծված պայմաններում Թուրքիան կարող էր անմիջապես վերջ տալ Ադրբեջանի անկախ կառավարության գոյությանը և իր կազմի մեջ միավորել ԱԴՀ-ն, սակայն չարեց դա դիվանագիտական նկատառումներով՝ առաջին հերթին չուզենալով զարդացնել Գերմանիայի հետ առանց այդ էլ լարված հարաբերությունները: Սակայն Թուրքիան քայլեր ձեռնարկեց Ադրբեջանի ղեկավարության մեջ Ելիզավետպոլի նահանգի թուրքամետ տրամադրություններ ունեցող ռազմականության դիրքերի ուժեղացման ուղղությամբ: Դրան նպաստեց այն հանգամանքը, որ Թիֆլիսից Ելիզավետպոլ ժամանած՝ իր կազմում Բաքվի բուրժուազիայի և մտավորականության մի շարք ներկայացուցիչներ ունեցող խան Խոյսկու կառավարությունը Ելիզավետպոլի խաների և ղեկերի մոտ հեղինակություն չէր վայելում: Այս հարցում իր դերն էր խաղում Ադրբեջանում այդ շրջանում լայնորեն տարածված և մեծ հեղինակություն վայելող «Իլիակ» (Միավորում) Թուրքիայի հետ միավորման արժույթը, որի դիրքերը հատկապես ուժեղ էին Ելիզավետպոլի նահանգում: Վերջինները բազմաթիվ ոչ պաշտոնական պատվիրակներ էին ուղարկել Բաթում, որոնց նպատակն էր Օսմանյան Թուրքիայի ներկայացուցիչներին հայտնել ժողովրդի տրամադրությունները՝ միանալ Թուրքիային: «Հորիզոն»-ն այդ կապակցությամբ գրում էր, որ Գանձակի թուրքները լսել անգամ չէին ուզում անկախ Ադրբեջանի մասին: Նրանք ճանաչում էին միայն Թուրքիային և նրա փոխարքա Նուրի փաշային: ԱԴՀ կառավարությունը հեղինակություն չուներ ժողովրդի մեջ, քանի որ վերջինի աչքերում հանդիսանում էր Սեյմի ներկայացուցիչ, որի նկատմամբ ժողովուրդը թշնամաբար էր տրամադրված, քանի որ Սեյմի թուրք անդամները չէին չկարողացան անել արևելյան նահանգների համար՝ (Արևելյան Անդրկովկաս - Դ.Կ.) ո՛չ կարողացան զենք ստանալ կորպուս կազմավորելու համար, ո՛չ պարեն, ո՛չ կարողացան իշխանություն հաստատել: Թիֆլիսյան պայմաններում ժողովուրդը, բացի թուրքական փաշայից, ոչ մի իշխանություն չէր ուզում ճանաչել⁶⁶:

Նուրի փաշան, բացի ռազմական բնագավառի լիակատար վերահսկողությունից, չէր խորշում նաև հանրապետության քաղաքական կյանքին միջամտությունից: Նա չէր թաքցնում իր հանակրանքը պահպանողական և պանիսլամիստական ու պանթուրքական հայացքներ ունեցող քաղաքական ուժերի հանդեպ: Միաժամանակ նա անթաքույց սառնություն էր դրսևորում ծախ ուժերի և ազգայնականների հանդեպ, որոնց համար գերակա նպատակ էր հանդիսանում ադրբեջանական պետականության ամրապնդումը և հավատարմությունը Ռուսական հեղափոխության ձեռքբերումներին ու նպատակներին, այլ ոչ թե Ադրբեջանի միավոր-

⁶² Sbu T. Sorgun, Halil Paşa İttihad ve Terakki'den Cumhuriyeti'ye Bitmeyen Savaş, İstanbul, Beyaz Balina Yayınları, 1997, s.213, 220; Е.Ф. Лудшвейт, 62л.աշխ., стр. 213-217; Г.В. Пипия, 62л.աշխ., стр.53-54:

⁶³ Sbu Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteshenin Anıları, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986, s.230, Кавказское слово, #118, 1918 թ. հունիսի 11; Г.В. Пипия, 62л.աշխ., стр. 29:

⁶⁴ Sbu T. Sorgun, 62л.աշխ., s.220:

⁶⁵ Sbu Государственный архив Российской Федерации, ф.446, оп.2, д.33, стр.126; П. Дарабади, Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века, Музей истории Азербайджана, Баку, Элм, 1991, стр.116; Е.Ф.Лудшвейт, 62л.աշխ., стр.209, 212; Г. В. Пипия, 62л.աշխ., стр.63-65:

⁶⁶ Sbu Հորիզոն, #129, 1918 թ. հուլիսի 2; Մշակ, #96, 102, 1918 թ. մայիսի 26, հունիսի 2:

... կայսրությանը: Ուստի նա չէր կարող համակրել նաև Ազգային խորհրդին, քանի որ դրա գոյությունը փաստորեն պայմանավորված էր Ռուսական հեղափոխությամբ⁶⁷:

Նուրի փաշայի հետ համաձայնության գալու ԱԳՀ կառավարության փորձերը ձախողվեցին: Նա հրաժարվեց ընդունել Ազգային խորհրդի պատվիրակությանը: Վերջինին ընդունած Նուրի փաշայի խորհրդական **Ահմեդ բեկ Աղաևը** հայտնեց, որ Ազգային խորհուրդը հեղինակություն չուժի, և **անգամ առկա է ժողովրդական ընդվզման վտանգ**, իսկ այդ դեպքում **Օսմանյան կայսրությունը** չի պաշտպանի Ազգային խորհրդին և նրա կառավարությանը⁶⁸:

Ի վերջո, Նուրի փաշայի ճնշման ներքո Ազգային խորհուրդն ինքնալուծարման որոշում ընդունեց⁶⁹: Ստեղծվեց ժամանակավոր կառավարություն **Ֆ. Խան** խոյսկու գլխավորությամբ՝ առանց ձախակողմյան ուժերի մասնակցության: Հին կառավարությունից հեռացվեցին մուսավաթական **Մ. Յու. Ջաֆարովը**, որը համարվում էր թուրքիայի հանդեպ թշնամաբար տրամադրված ադրբեջանական ազգայնականության ներկայացուցիչ և մուսուլմանական սոցիալիստական բլոկին պատկանող **Դ. Հաջինսկին** ու **Ա. Շեյխուլիսլանովը⁷⁰:** ԱԳՀ նոր կառավարության ձևավորումից հետո **Մ. Ռասուլզադեն**, **Ա. Սաֆիբուրդսկին** և **Խ. Խասամեդովը** ԱԳՀ պատվիրակության կազմում ուղարկվեցին **Կ. Պոլիս** Քառյակ Միության և Անդրկովկասի հանրապետությունների կայանալիք խորհրդածողովին մասնակցելու համար: Նրանց Ադրբեջանից հեռացնելով՝ Նուրի փաշան և իլհակիստները ձգտում էին ավելի ամրապնդել իրենց դիրքերը⁷¹:

Ազգային խորհրդի վերջին նիստում իր ելույթում **Մ. Է. Ռասուլզադեն** ստիպված էր ընդունել, որ կառավարության հեռանալը թատերաբեմից դեմոկրատիայի նահանջ է և ռեակցիայի հաղթանակ: Բայց նա հույս էր հայտնում, որ ԱԳՀ-ն Կովկասում ամենաազատասեր և հեղափոխական հանրապետություն համարվող Վրաստանից ավելի երջանիկ կլինի, քանի որ նրա ներքին գործերին միջամտող ուժերն օտար չեն, այլ ազգակից են⁷²: Նոր կառավարության կոչումն նշվում էր, որ «ազգի անկուն կամքի և ցեղակից ու կրոնակից մեր եղբայրների՝ Մեծ Թուրանի ավագ որդիների աջակցության շնորհիվ մեր հայրենիքը կլինի երջանիկ և ուժեղ»⁷³:

⁶⁷ St'u T. Swietochowski, Russia and Azerbaijan: a Borderland in Transition, New-York, Columbia University Press, 1998, p.70-71:

⁶⁸ St'u H. Bajkara, նշվ., աշխ., c.240; T. Swietochowski, Russian Azerbaijan..., p.131; A. Балаев, Азербайджанское национальное движение..., стр.209-210; Искра, #4, 1918 ր. օգոստոսի 16:

⁶⁹ St'u A. Балаев, Азербайджанское национальное движение..., стр.211-214; Մշակ, #118, 1918 ր. հունիսի 22; Кавказское слово, #130, 1918 ր. հունիսի 27: Մինչև Ազգային խորհրդի ինքնալուծարումը, նրա կազմից դուրս եկան Հունմեթը և մուսուլմանական սոցիալիստական բլոկը:

⁷⁰ St'u H. Bajkara, նշվ. աշխ., c.240-242; H. Нәсібзадә, նշվ., աշխ., c.87; Մշակ, #120, 1918 ր. հունիսի 25; A. Балаев, Азербайджанское национальное движение..., стр.214:

⁷¹ St'u A. Балаев, Азербайджанское национальное движение..., стр.214:

⁷² St'u H. Bajkara, նշվ. աշխ., c.231; P. Векилов, История возникновения Азербайджанской Республики, Баку, Элм, 1998, стр.35:

⁷³ St'u ՀԱԱ, ֆ. 200, ց.1, գ.23, ք.181:

Հետագա ամիսներին շարունակեց խորանալ Թուրքիայի ռազմա-սաղաքական ազդեցությունն Ադրբեջանում: Հունիսի 14-ին թուրքական ռազմական հրամանատարությունը պայմանագիր կնքեց ԱԳՀ կառավարության հետ, որով Ադրբեջանում բոլոր երկաթուղիները 5 տարի ժամկետով անցնում էին Օսմանյան Թուրքիայի վերահսկողության տակ⁷⁴:

Օգոստոսին տեղի ունեցավ ադրբեջանական կորպուսի նոր վերա-կազմավորում, որի արդյունքում ուժեղացավ նրա օպերատիվ կախվա-րությունը թուրքական հրամանատարությունից: Կորպուսի գնդերը վերա-կազմավորվելուց հետո կորցնում էին իրենց ազգային բնույթը ու փաստո-րեն վերածվում թուրքական գնդերի՝ թուրք սպաների հրամանատարու-թյան տակ: Միաժամանակ Իսլամի բանակի շարքերում ավելանում էր թուրքական կանոնավոր զորամասերի թիվը⁷⁵:

Այդ ամենի հետ մեկտեղ քաղաքական հարաբերությունները Օս-մանյան կայսրության և ԱԳՀ-ի միջև, ըստ էության, չունեին միջպետական բնույթ: Այսպես, Թուրքիան Ադրբեջանում որևէ պաշտոնական ներկայա-ցուցիչ չէր նշանակել, իսկ Ադրբեջանի ներկայացուցիչ Ալի Մարդան բեկ Պաչիրաշևն այդպես էլ չընդունվեց սուլթանի կողմից⁷⁶: Բնութագրելով այդ շրջանում ադրբեջանա-թուրքական հարաբերությունները՝ «Հորի-զոն»-ը գրում էր, որ Ելիզավետպոլում լուրեր են տարածվել, թե Թուր-քիան Ադրբեջանից պահանջել է իրեն հանձնել բոլոր վարչական հաստա-տությունները, այդ թվում նաև նախարարությունները: Թերթը նշում էր, որ Թուրքիան արհամարհանքով էր վերաբերվում Ադրբեջանին, զորացրել և Թուրքական բանակին էր միացրել ադրբեջանական զորամասերը, որոնք այսին ինքն ենթարկվել թուրքական շտաբին: Թուրքիայի նման պահանջի պատճառներ էին համարվում ադրբեջանական կառավարության անըն-դունակ լինելը կառավարել երկիրը և այն, որ Թուրքիան դժգոհ է իր կով-կասյան արշավանքից ու իրեն ԱԳՀ-ից խաբված է զգում, քանի որ վերջի-ն չէր կատարել թուրքական բանակը զորքով համալրելու և նյութական աջակցություն ցուցաբերելու իր խոստումները: Այդ խոստումներից ամե-նակարևորը՝ զորք տրամադրելը, ուղղակի տապալվել էր: Տեղի բնակչու-թյան զինվորագրումը դժվար էր, քանի որ նրանք քոչվոր անասնապահներ էին և չէին ենթարկվում զինվորական կարգապահությանը, հսկայական թվերի էր հասնում դասալքությունը ադրբեջանական զորքերում⁷⁷:

Շուտով ստեղծվեց ավելի բարենպաստ միջազգային իրավիճակ Թուրքիայի գրավելու համար: Բաքվում խորհրդային իշխանության տապա-լմանից հետո քաղաք ժամանեցին անգլիական զորքերը գեներալ Դենս-

St'u R.G. Suny, նշվ. աշխ., p.287-288:

St'u Հորիզոն, #162, 1918 ր. օգոստոսի 17:

St'u R.G. Suny, նշվ. աշխ., p.288; M. Волхонский, В. Муханов, նշվ. աշխ., стр.93:

St'u Հորիզոն, #144, 146, 171, 1918 ր. հուլիսի 23, հուլիսի 25, օգոստոսի 29; E. Токарежеский, История иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане, Баку, Акаде-мия Наук Азербайджанской ССР, Институт истории, 1957, стр.169; Մշակ, #132, 167, 1918 ր. հուլիսի 10, օգոստոսի 23:

տնտեսական գլխավորությամբ⁷⁸։ Գերմանիան անմիջապես արձագանքեց իր տնտեսական և քաղաքական փոփոխությանը։ Կովկասում գերմանական դիվանագիտական ներկայացուցչությունը հայտարարեց, որ Բաքվի խորհրդային իշխանության տապալումը յուրաքանչյուր այլ իշխանություն հակառակորդ է դարձնում Գերմանիայի և Թուրքիայի համար, ուստի վերանում են թուրքական զորքերի՝ Բաքվի վրա հարձակումն արգելելու հիմքերը⁷⁹։

Սակայն մյուս կողմից, 1918 թ. օգոստոսի 27-ին ստորագրվեց խորհրդա-գերմանական պայմանագիր, որով Գերմանիան չէր աջակցելու որևէ երրորդ պետության (Թուրքիա-Դ.Կ.) ռազմական գործողություններին Վրաստանի տարածքից և Բրեստ-Լիտվսկի պայմանագրով որոշված Թուրքիայի սահմաններից դուրս։ Գերմանիան աջակցություն էր ցուցաբերելու, որ երրորդ պետության ուժերը չանցնեին Կուր գետով մինչև Շամախու գավառի սահմանը, այնուհետև Բաքվի գավառի հյուսիսային սահմանով մինչև Կասպից ծով ձգվող բաժանարար գիծը։ Իր հերթին Ռուսաստանը պարտավորվում էր Գերմանիային տրամադրել Բաքվում արդյունահանվող նավթի մեկ քառորդը։ Համաձայնություն ձեռք բերվեց, որ խորհրդային Ռուսաստանը գերմանական զորքերի կողմից Բաքվից անգլիացիների վտարումը չէր համարելու ոչ բարեկամական ակտ⁸⁰։

Խորհրդա-գերմանական պայմանագիրը իրականացվելու դեպքում վտանգի տակ էր դնում Էնվեր փաշայի պանթուրքական ծրագրերը՝ Ադրբեջանից խլելով տարածքներ, որոնք կենսական նշանակություն ունեին իր համար։ Դեռևս Կ.Պոլսում գտնվող Մ. Է. Ռասուլզադեն 1918 թ. սեպտեմբերի 12-ին հուշագիր հղեց Կենտրոնական տերությունների դեսպանություններին՝ բողոքելով Ադրբեջանի բնական մայրաքաղաքը և իր քաղաքական, մշակութային և տնտեսական կենտրոն հանդիսացող Բաքվի հանդեպ Ռուսաստանի ինքնիշխանությունը Գերմանիայի կողմից ճանաչվելու դեմ։ Հուշագիրը շեշտում էր, որ դա հակասում է ազգերի ինքնորոշման իրավունքին, որը հռչակվել էր Ռուսաստանի և ճանաչվել Կենտրոնական տերությունների կողմից⁸¹։

Սակայն տարածաշրջանում գերմանական զորքերի փոքրաթիվ լինելը գործնականում անհնարին էր դարձնում Թուրքիային հակազդեցություն ցույց տալը։ Թուրքական հրամանատարությունը մերժեց նաև թույլ տալ գերմանական զորքերի մասնակցությունը Բաքվի անկումից հետո քաղաքում կարգուկանոնի պահպանմանը⁸²։ Իսկ Իսլամի բանակն արդեն վաղուց էր հաղթահարել խորհրդա-գերմանական պայմանագրի սահմա-

նաժ բաժանարար գիծը և գտնվում էր Բաքվի մատույցներում։ 1918 թ. սեպտեմբերի 15-ին քաղաքն ընկավ։

Բաքվի հարցում ԱԴՀ քաղաքականությունը վերլուծելիս պետք է նկատի ունենալ, որ խան խոյսկու կառավարությունն իր առջև նպատակ ուներ քաղաքի գրավումից հետո ապահովել ԱԴՀ ապագա մայրաքաղաքի թյուրքական նկարագիրը։ Բաքուն ԱԴՀ-ին պետք էր առանց հայերի։ Քաղաքի հայաթափման համար ԱԴՀ կառավարությունն իր պատկերացմամբ ուներ հարմար պատրվակ 1918 թ. մարտի իրադարձությունների տեսքով, որոնք որակվում էին՝ որպես հայերի կողմից Բաքվի մուսուլման բնակչության կոտորած։ Պատահական չէ, որ խան խոյսկու կառավարությունը Կենտրոնականապիական դիկտատուրայի հետ խաղաղ բանակցություններ վարելու համար առաջադրեց հետևյալ նախապայմանները՝ 1. Բաքուն պետք է ճանաչեր ԱԴՀ կառավարության իշխանությունը, 2. Բաքվում գտնվող ուժերը պետք է զինաթափվեին, ԱԴՀ-ին անվճար վիճակում հանձնվում էին քաղաքը, արդյունաբերական ձեռնարկությունները, պետական հաստատությունները և այլն, 4. ԱԴՀ կառավարությունը երաշխավորում էր որը բնակչության անձի և գույքի ապահովությունը⁸³։

Միաժամանակ Հայոց Ազգային խորհրդի պատվիրակությանը (Մ. Արզումանյան և Մ. Հարությունյան) տարբեր պատճառաբանություններով այդպես էլ չթույլատրվեց մեկնել Բաքու Բաթումի պայմանագրի 11-րդ հոդվածի պայմանների շուրջ բանակցություններ վարելու համար։ Մերժվեց նաև Վրաստանի կառավարության առաջարկությունը հանդես գալու՝ որպես միջնորդ, թեև ԱԴՀ կառավարությունը հերքում էր դա⁸⁴։ Փաստորեն ԱԴՀ կառավարությանը ձեռնտու չէր համաձայնությունը, բանի որ այդ դեպքում նրա իշխանությունը Բաքվում լիակատար չէր լինի⁸⁵։

⁷⁸ Տե՛ս Հորիզոն, #180, 1918 թ. սեպտեմբերի 8; Մշակ, #180, 1918 թ. սեպտեմբերի 5; ՀԱԱ, ֆ.200, ք.1, գ.57, ք.67։ Թուրքական հրամանատարությունը բազմիցս նամակով դիմել էր Բաքվի Հայոց քաղաքի խորհրդին՝ պահանջելով հանձնել քաղաքը և հակառակ դեպքում սպառնալով կոտորել Քաղաքի հայությանը։ Տե՛ս Искра, #15, 1918 թ. օգոստոսի 31; Արև, #171, 1918 թ. օգոստոսի 31։

⁷⁹ Տե՛ս Հորիզոն, #181, 184, 1918 թ. սեպտեմբերի 10, 13; Մշակ, #181, 1918 թ. սեպտեմբերի 10; Ժողովրդի ձայն, #34, 1918 թ. հոկտեմբերի 13։

⁸⁰ Բաքվի հարցում ԱԴՀ քաղաքականությունն առավել լավ է բնորոշում այդ շրջանի վրացական մամուլը։ «Եօթեճա» թերթը գրում էր, որ ԱԴՀ-ն, որի մեջքին կանգնած էր Թուրքիան, Բաքվի բնակչությանը խոստանում էր միայն կյանքի և գույքի ապահովություն, և այդ բարբարոսական պայմանների տակ սպառնալիք կար. եթե բնակչությունը շարունակեր դիմադրություն ցույց տալ, քաղաքը կհանձնվեր արյան և ավերածության, ու բոլորը կմորթվեին։ «Եօթեճա»-ն եզրակացնում էր, որ թուրքական հրամանատարությունը և ԱԴՀ կառավարությունը չէին ուզում երաշխավորել նույնիսկ բնակչության կյանքն ու գույքը, այլ ձգտում էին կազմակերպել կոտորած և թալան, իսկ այդ պայմանների առաջ քաշումը նպատակ ուներ հասնել նրան, որ Բաքուն չընդուներ դրանք, և այդպիսով «օրինական» առիթ ստեղծվեր կոտորածի և թալանի համար։ Այս ամենն ամփոփելով՝ թերթը իրավամբ նշում էր, որ Թուրքիայի իշխանությունները և Ադրբեջանի կառավարությունը դրանով ապացուցում են իրենց բարոյական բթությունը և քաղաքական տգիտությունը։ Տե՛ս Հորիզոն, #182, 184, 1918 թ. սեպտեմբերի 11, 13։ Վրացական մամուլի կոչա դիրքորոշումը Թուրքիայի և Ադրբեջանի զինված ուժերի հանդեպ նույնիսկ հանգեցրեց Բաքվի պաշտոնական բողոքին։ Տե՛ս Ժողովրդի ձայն, #17, 1918 թ. սեպտեմբերի 20։

⁷⁸ Տե՛ս Արև, #146, 152, 1918 թ. հուլիսի 27, օգոստոսի 7։ Գեներալ Դենստերվիլի հուշակագիրը տե՛ս Արև, #156, 1918 թ. օգոստոսի 11։ Գեներալ Դենստերվիլի հետապնդած նպատակների մասին տե՛ս В. Гурко-Кряжин, նշվ. աշխ., стр. 114։

⁷⁹ Տե՛ս Հորիզոն, #133, 152, 1918 թ. օգոստոսի 3, հուլիսի 9։

⁸⁰ Տե՛ս Е.Ф. Лудшвейт, նշվ. աշխ., стр.251-253; Т. Swietochowski, Russian Azerbaijan..., p.134; 3. Аваловъ, Независимость Грузии въ международной политике 1918-1921 гг., Париж, Б. и., 1924, стр.113։

⁸¹ Տե՛ս Т. Swietochowski, Russian Azerbaijan..., p.134։

⁸² Տե՛ս Т. Sorgun, նշվ. աշխ., s.223։

տերվիլի գլխավորությամբ⁷⁸։ Գերմանիան անմիջապես արձագանքեց իրավիճակի նման փոփոխությանը։ Կովկասում գերմանական դիվանագիտական ներկայացուցչությունը հայտարարեց, որ Բաքվի խորհրդային իշխանության տապալումը յուրաքանչյուր այլ իշխանություն հակառակորդ է դարձնում Գերմանիայի և Թուրքիայի համար, ուստի վերանում են թուրքական զորքերի՝ Բաքվի վրա հարձակումն արգելելու հիմքերը⁷⁹։

Սակայն մյուս կողմից, 1918 թ. օգոստոսի 27-ին ստորագրվեց խորհրդա-գերմանական պայմանագիր, որով Գերմանիան չէր աջակցելու որևէ երրորդ պետության (Թուրքիա-Դ.Կ.) ռազմական գործողություններին Վրաստանի տարածքից և Բենես-Լիտվանի պայմանագրով որոշված Թուրքիայի սահմաններից դուրս։ Գերմանիան աջակցություն էր ցուցաբերելու, որ երրորդ պետության ուժերը չանցնեն Կուր գետով մինչև Շամախու գավառի սահմանը, այնուհետև Բաքվի գավառի հյուսիսային սահմանով մինչև Կասպից ծով ձգվող բաժանարար գիծը։ Իր հերթին Ռուսաստանը պարտավորվում էր Գերմանիային տրամադրել Բաքվում արդյունահանվող նավթի մեկ քառորդը։ Համաձայնություն ձեռք բերվեց, որ խորհրդային Ռուսաստանը գերմանական զորքերի կողմից Բաքվից անգլիացիների վտարումը չէր համարելու ոչ բարեկամական ակտ⁸⁰։

Խորհրդա-գերմանական պայմանագիրը իրականացվելու դեպքում վտանգի տակ էր դնում Եմվեր փաշայի պանթուրքական ծրագրերը՝ Ադրբեջանից խլելով տարածքներ, որոնք կենսական նշանակություն ունեին իր համար։ Դեռևս Կ.Պոլսում գտնվող Մ. Է. Ռասուլզադեն 1918 թ. սեպտեմբերի 12-ին հուշագիր հղեց Կենտրոնական տերությունների դեսպանություններին՝ բողոքելով Ադրբեջանի բնական մայրաքաղաք և իր քաղաքական, մշակութային և տնտեսական կենտրոն հանդիսացող Բաքվի հանդեպ Ռուսաստանի ինքնիշխանությունը Գերմանիայի կողմից ճանաչվելու դեմ։ Հուշագիրը շեշտում էր, որ դա հակասում է ազգերի ինքնորոշման իրավունքին, որը հռչակվել էր Ռուսաստանի և ճանաչվել Կենտրոնական տերությունների կողմից⁸¹։

Սակայն տարածաշրջանում գերմանական զորքերի փոքրաթիվ լինելը գործնականում անհնարին էր դարձնում Թուրքիային հակազդեցություն ցույց տալը։ Թուրքական հրամանատարությունը մերժեց նաև թույլ տալ գերմանական զորքերի մասնակցությունը Բաքվի անկումից հետո քաղաքում կարգուկանոնի պահպանմանը⁸²։ Իսկ Իսլամի բանակն արդեն վաղուց էր հաղթահարել խորհրդա-գերմանական պայմանագրի սահմա-

նած բաժանարար գիծը և գտնվում էր Բաքվի մատույցներում։ 1918 թ. սեպտեմբերի 15-ին քաղաքն ընկավ։

Բաքվի հարցում ԱՂՀ քաղաքականությունը վերլուծելիս պետք է նկատի ունենալ, որ Խան Խոյսկու կառավարությունն իր առջև նպատակ ուներ քաղաքի գրավումից հետո ապահովել ԱՂՀ ապագա մայրաքաղաքի թյուրքական նկարագիրը։ Բաքուն ԱՂՀ-ին պետք էր առանց հայերի։ Քաղաքի հայաթափման համար ԱՂՀ կառավարությունն իր պատկերացմամբ ուներ հարմար պատրվակ 1918 թ. մարտի իրադարձությունների տեսքով, որոնք որակվում էին՝ որպես հայերի կողմից Բաքվի մուսուլման բնակչության կոտորած։ Պատահական չէ, որ Խան Խոյսկու կառավարությունը Կենտրոնականապիական դիկտատուրայի հետ խաղաղ բանակցություններ վարելու համար առաջադրեց հետևյալ նախապայմանները՝ 1. Բաքուն պետք է ճանաչեր ԱՂՀ կառավարության իշխանությունը, 2. Բաքվում գտնվող ուժերը պետք է զինաթափվեին, ԱՂՀ-ին անմիջապես վիճակում հանձնվում էին քաղաքը, արդյունաբերական ձեռնարկությունները, պետական հաստատությունները և այլն, 4. ԱՂՀ կառավարությունը երաշխավորում էր ողջ բնակչության անձի և գույքի ապահովությունը⁸³։

Միաժամանակ Հայոց Ազգային խորհրդի պատվիրակությանը (Մ. Արզումանյան և Մ. Հարությունյան) տարբեր պատճառաբանություններով այդպես էլ չթույլատրվեց մեկնել Բաքու Բաթումի պայմանագրի 11-րդ հոդվածի պայմանների շուրջ բանակցություններ վարելու համար։ Մերժվեց նաև Վրաստանի կառավարության առաջարկությունը հանդես գալու՝ որպես միջնորդ, թեև ԱՂՀ կառավարությունը հերքում էր դա⁸⁴։ Փաստորեն ԱՂՀ կառավարությանը ձեռնադրվեց չէր համաձայնությունը, քանի որ այդ դեպքում նրա իշխանությունը Բաքվում լիակատար չէր լինի⁸⁵։

⁷⁸ Տե՛ս Հորիզոն, #180, 1918 թ. սեպտեմբերի 8; Մշակ, #180, 1918 թ. սեպտեմբերի 5; ՀԱԱ, ֆ.200, ք.1, գ.57, ք.67։ Թուրքական հրամանատարությունը բազմիցս նամակով դիմել էր Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդին՝ պահանջելով հանձնել քաղաքը և հակառակ դեպքում սպառնալով կոտորել քաղաքի հայությանը։ Տե՛ս Искра, #15, 1918 թ. օգոստոսի 31; Արև, #171, 1918 թ. օգոստոսի 31։

⁷⁹ Տե՛ս Հորիզոն, #181, 184, 1918 թ. սեպտեմբերի 10, 13; Մշակ, #181, 1918 թ. սեպտեմբերի 10; Ժողովրդի ձայն, #34, 1918 թ. հոկտեմբերի 13։

⁸⁰ Բաքվի հարցում ԱՂՀ քաղաքականությունն առավել լավ է բնորոշում այդ շրջանի վրացական մամուլը։ «Եօթեճա» թերթը գրում էր, որ ԱՂՀ-ն, որի մեջքին կանգնած էր Թուրքիան, Բաքվի բնակչությանը խոստանում էր միայն կյանքի և գույքի ապահովություն, և այդ բարբարոսական պայմանների տակ սպառնալիք կար. եթե բնակչությունը շարունակեր դիմադրություն ցույց տալ, քաղաքը կհանձնվեր արաբ և ավերածության, ու բոլորը կմորթվեին։ «Եօթեճա»-ն եզրակացնում էր, որ թուրքական հրամանատարությունը և ԱՂՀ կառավարությունը չէին ուզում երաշխավորել նույնիսկ բնակչության կյանքն ու գույքը, այլ ձգտում էին կազմակերպել կոտորած և բալան, իսկ այդ պայմանների առաջ քաշումը նպատակ ուներ հասնել նրան, որ Բաքուն չընդուներ դրանք, և այդպիսով «օրինական» առիթ ստեղծվեր կոտորածի և բալանի համար։ Այս ամենն ամփոփելով՝ թերթը իրավամբ նշում էր, որ Թուրքիայի իշխանությունները և Ադրբեջանի կառավարությունը դրանով ապացուցում են իրենց քաղաքական բռնությունը և քաղաքական տգիտությունը։ Տե՛ս Հորիզոն, #182, 184, 1918 թ. սեպտեմբերի 11, 13։ Վրացական մամուլի կոչող դիրքորոշումը Թուրքիայի և Ադրբեջանի զինված ուժերի հանդեպ նույնիսկ հանգեցրեց Բաքվի պաշտոնական բողոքին։ Տե՛ս Ժողովրդի ձայն, #17, 1918թ. սեպտեմբերի 20։

⁷⁸ Տե՛ս Արև, #146, 152, 1918 թ. հուլիսի 27, օգոստոսի 7։ Գեներալ Դենստերվիլի հուշակազմի ծանուցումները, #156, 1918 թ. օգոստոսի 11։ Գեներալ Դենստերվիլի հետապնդած նպատակների մասին տե՛ս В. Гурко-Кряжин, Գլ. 2, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

⁸⁰ Տե՛ս Е.Ф. Лудашевит, Գլ. 2, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 7

Քաղաք թուրքական կանոնավոր զորքերի մուտքին նախորդեց ադրբեջանական զորքերի և զինված խուժանի կողմից հայության կոտորածը և թալանը: Բաքվի հարուստ նավթատերի որդի էսադ բեյը վկայում է, որ քաղաքը երեք օրով զորքի կողմից կոտորածի ու թալանի հանձնելու նախաձեռնությունը պատկանում էր հենց խան Խոյսկու կառավարությանը: Թուրքական հրամանատարության հետ այդ հարցը համաձայնեցնելուց հետո Ադրբեջանի կառավարությունը հրապարակեց որոշում, ըստ որի՝ «թշնամու ոսկին, կյանքը և կանայք» երեք օրով տրվում էին բանակին⁸⁶: Այս և բազմաթիվ այլ վկայությունները ցույց են տալիս, որ Բաքվի հայության կոտորածը Ադրբեջանի իշխանությունների կանխատեսված քաղաքականության արդյունք էր: Այսպես, Վ. Բայկովը նշում է, որ հայկական ամեն ինչին բացահայտ պատերազմ հայտարարվեց, և չէր թաքցվում, որ ոչ մի բնագավառում չի հանդուրժվի հայերի մրցակցությունը: Սկսվեց հայերի ունեցվածքի բռնագրավումը, ակնամվոր զործիչների հալածանքը և ֆիզիկական ոչնչացումը: Թուրքական հրամանատարությունը որևէ կերպով չփորձեց կանխել կոտորածը՝ պատճառաբանելով, որ հնարավոր չէր զսպել վրեժի ծարավ ժողովրդի արդար ցասումը⁸⁷: ՀՀ ԱԳՆ բողոքի հայտագրին ԱԳՀ ԱԳՆ-ը պատասխանեց, որ ԱԳՀ կառավարությունը փորձում էր հանդարտեցնել մուսուլմանների զայրույթը Բաքվի մարտի դեպքերից հետո, երբ Բաքվում և Շամախիում բռնկվել էին անվանական տակ հայերը կոտորեցին 10000 մարդ, իսկ Երևանի նահանգում ոչնչացրեցին 200 մուսուլման գյուղ: Միաժամանակ հերքվում էր Բաքվի հայության ջարդը ու նշվում, որ սպանվածների թիվն անհամեմատ փոքր էր, և այդ միջադեպերի մեղավոր 100 հոգի կախաղան էր հանվել⁸⁸: ԱԳՀ խորհրդարանում իր ելույթում վարչապետ խան Խոյսկին հայտարարեց, որ աշխարհում ոչ մի կառավարություն չէր կարող կանխել դա, քանի որ այդտեղ սպանվել էին մուսուլմաններ և, բացի այդ, քաղաքը գրավվել էր եռամսյա մարտերից հետո, ու բնակչության զայրույթը հասել էր զագաթնակետին⁸⁹: Փաստորեն, «դեմոկրատական» հանրապետության կառավարությունն արդարացնում էր կոտորածը՝ որպես արժանի պատասխան մարտի դեպքերին:

Սի կողմից, Բաքվի գրավումը ԱԳՀ-ի համար մեծ ձեռքբերում էր, որը խորհրդանշում էր Արևելյան Անդրկովկասի և Բաքվի նկատմամբ ԱԳՀ ինքնիշխանության հաստատումը: Մյուս կողմից, ԱԳՀ-ի միջազգային

կարգավիճակը մնում էր անորոշ. Օսմանյան կայսրությունն այդպես էլ չհաստատեց լիարժեք միջպետական հարաբերություններ Ադրբեջանի հետ՝ դրանով փաստորեն ցուցադրելով իր բացասական դիրքորոշումն ադրբեջանական պետականության հանդեպ:

1.3 ԱԳՀ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՒ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՆԿԱՏԱՄԱՐ 1918 թ. ՀՈՒՆԻՍ - ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻՆ

Բաքվի գրավումից հետո ԱԳՀ-ն ձեռնամուխ եղավ նորաստեղծ հանրապետության իր նախանշած տարածքն անցանկալի տարրերից մաքրելու քաղաքականությանը: ԱԳՀ կովկասյան քաղաքականության մեջ հստակ կերպով գծագրվեց նոր պետականության իր նախանշած տարածքի հայաթափման կուրսը, որի հստակ արտահայտությունն էր, ի թիվս Բաքվի հայության կոտորածի, հուլիսի սկզբին Նուխիի և Արեշի գավառների հայության ջարդը: Ջարդից մազապուրծ փախած շուրջ 20 հազար գաղթականությունը ապաստանեց Վրաստանի Սոմախի գավառում: 1918 թ. օգոստոսին Ելիզավետպոլում բանակցություններ տեղի ունեցան Նուխիի և Արեշի հայության ներկայացուցիչների և ԱԳՀ վարչապետ Ֆ. խան Խոյսկու միջև գաղթականների՝ իրենց բնակավայրեր վերադառնալու հարցի շուրջ: Ֆ. խան Խոյսկին սկզբունքորեն համաձայնեց հայության վերադարձին՝ նրանց զինաթափման և ԱԳՀ իշխանություններին հպատակման պայմանով: Հայկական պատվիրակությունն ընդունեց այդ պայմանները՝ խնդրելով ապահովել փախստականների կյանքն ու գույքը: Սակայն մյուս օրը ԱԳՀ վարչապետը հայտարարեց, որ Նուրի փաշան հեռագրով խնդրել է մինչև Բաքվի գրավումը չընդունել գաղթականներին, քանի որ Նուխիի գավառը հանդիսանում է զորքի թիկունք, և ցանկալի չէ քայքայել թիկունքն այն ժամանակ, երբ դեռ շարունակվում են ռազմական գործողությունները: Միայն 1918 թ. սեպտեմբերին սկսվեց գաղթականների վերադարձը հայրենի բնակավայրեր: Ճանապարհին նրանք ենթարկվում էին թաթարների հարձակումներին, և արդյունքում Նուխի հանավ 20 հազար գաղթականներից ընդամենը 3,5 հազարը: Հետագայում ԱԳՀ-ն ոչ միայն ամեն կերպ խոչընդոտում էր գաղթականների վերաբնակեցմանը Հայաստան, այլև տեղում շարունակում բռնություններ գործադրել հայության նկատմամբ՝ ջարդի ենթարկելով վերադարձածների զգալի մասին⁹⁰:

Թաթարներն իշխանությունների թողտվությամբ սկսեցին հարձակումներ գործել նաև Մուղանի, Շամախու և Ղուբայի գավառների ռուսա-

⁸⁶ St'us Essad-Bey, Blood and Oil in the Orient, Baku, Aran Press, 1997, p.245-246: Նույն հեղինակը վկայում է, որ վրեժ էր լուծվում մարտին սպանված մուսուլմանների համար՝ մեկ մուսուլմանի դիմաց երկու հայ սկզբունքով: St'us նաև Ժողովրդի ձայն, #39, 1918թ. հոկտեմբերի 19:

⁸⁷ St'us B. Бабаков, նշվ.աշխ., стр.143-144; T. Sogun, նշվ.աշխ., s.227: St'us նաև Ա. Խատիսեան, նշվ. աշխ., էջ 90:

⁸⁸ St'us ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.143, ք.3; Մշակ, #213, 216, 1918 թ. հոկտեմբերի 19,23; Кавказское слово, #202, 1918 թ. սեպտեմբերի 20; F. Kazemzadeh, The Struggle for Transcaucasia 1917-1921, New-York, Philos. Lib., Oxford: Ronald, 1951, p.226: Իրականում Բաքվի կոտորածի զոհերի թիվը գնահատվում է մինչև 30000:

⁸⁹ St'us M. Волхонский, В. Муханов, նշվ. աշխ., стр.92:

⁹⁰ Տես Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում..., էջ 62-63, 70, 72-73, 76-78, 88, 89, 95-97; Հորիզոն, #134, 145, 161, 196, 1918 թ. հուլիսի 10, հուլիսի 24, օգոստոսի 16, հոկտեմբերի 28; Наше время, #32, 1919 թ. փետրվարի 9; Արև, #10, 1919 թ. փետրվարի 18; Могорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник документов и материалов, Институт истории Академии Наук Армении, Главное архивное управление при СМ Республики Армения, Кафедра истории Армянского народа Ереванского Государственного Университета, Ереван, Издательство АН Армении, 1992, стр. 347:

...դրությունների վրա: Թալանվող և վտարվող ռուսների բնակավայրերում
...երի էր ունենում թաթար բնակչության բնակեցում այն պատճառաբա-
...րությամբ, որ նախորդ ռազմական գործողությունների արդյունքում թա-
...թարական գյուղերը ոչնչացվել էին և դրանց բնակչությունը՝ զրկվել
...մուծողից և կացարանից⁹¹:

Սակայն, ինչպես և հայության դեպքում, ռուսներն իրենց կոմպակտ
բնակության վայրերում՝ Մուղանի դաշտավայրում, կարողացան կազմա-
կերպել դիմադրություն⁹²: Դեռևս 1918 թ. սկզբին Կովկասյան ռազմա-
կառուց տուժարածի ճանապարհը բռնած ռուսական զորամասերի վրա
հարձակումների հետ մեկտեղ, թաթարների զինված խմբերը կարողացան
ոչնչացնել Վերին Մուղանի 30 ռուսական գյուղ: Սակայն Միջին և Ստորին
Մուղանի ու Լենքորանի բնակչությունը համախմբվեց և հետ մղեց թա-
թարներին⁹³: 1918 թ. սեպտեմբերին Մուղան մեկնած Ռուսական Ազգային
կոմիտեի նախագահ Մ. Պողոթյանից իր հաշվետվությունում նշում էր,
որ Մուղանում ուներ 100 հազար բնակչություն, ապահովված էր պարենով,
կար 10-12 հազար կադրային զինվոր, մեծ քանակով զենք, հանդերձանք
և հրետանի, և, ըստ նրա զննահատականի, ԱԳՀ զորքերը նրա համար
վտանգ չէին ներկայացնում⁹⁴: Այդ հանգամանքը հաշվի առնելով՝ ԱԳՀ-ն
փորձում էր հպատակեցնել Մուղանը՝ օգտվելով թուրքական զորքերի
ներկայությունից: Սակայն թուրքական հրամանատարությանը մտահո-
գում էին առաջին հերթին արտաքին ճակատները: Ուստի ԱԳՀ-ն առժա-
մանակ ստիպված էր անցնել Մուղանի ռուսներին խաղաղ միջոցներով
հնազանդեցման քաղաքականության:

Եթնիկական գտումներից և բռնի թյուրքացումից անմասն չմնացին
նաև ԱԳՀ տարածքում բնակվող մուսուլման ժողովուրդները, հատկապես,
լեզգիները: 1918 թ. սեպտեմբերին Բաքվի գրավումից հետո ԱԳՀ-ն վերջ
տվեց լեզգիների քաղաքական կազմակերպությանը՝ «Ֆարուհ»-ին (Ար-
դարության պաշտպան), որի անդամները ենթարկվեցին ֆիզիկական
ոչնչացման: Գլխատելով լեզգիների քաղաքական ղեկավար մասը՝ ԱԳՀ-
ն իր ողջ գոյության ընթացքում հետևողական կերպով իրագործեց լեզ-
գիների բռնի թյուրքացում և քարոզեր⁹⁵:

Միաժամանակ իր գոյության առաջին իսկ օրերից Ադրբեջանը, օգ-
տվելով իր համար բարենպաստ միջազգային իրավիճակից, այն է՝ Ան-

յուրկովկասում Օսմանյան Թուրքիայի ռազմաքաղաքական ազդեցության
հաստատումից, սկսեց տարածքային հավակնություններ ներկայացնել
Հայաստանի և Վրաստանի նկատմամբ: Ադրբեջանն այս կամ այն չափով
հավակնում էր Արևելյան Հայաստանի տարածքի մեծ մասի, այն է՝ Ղարա-
բաղի լեռնային մասի, Ջանգեզուրի, Ղազախի գավառի հարավ-արևմտ-
յան մասի, Նոր Բայազետի գավառի արևելյան մասի և այլ տարածքների
նկատմամբ: Քննարկվող շրջանում ադրբեջանական նկրտումների հիմ-
նական թիրախ դարձան Ելիզավետպոլի նահանգի մեծ մասնող Լեռնային
Ղարաբաղը և Ջանգեզուրը⁹⁶:

Լեռնային Ղարաբաղը վարչականորեն մտնում էր Ելիզավետպոլի,
Ջևանշիրի, Շուշիի, Կարյազինի գավառների կազմի մեջ: Վարչական բա-
ժանումն այնպես էր կատարվել, որ գավառներն աշխարհագրորեն տա-
րածվում էին արևմուտքից արևելք՝ յուրաքանչյուրը ներառելով հատված-
ներ Ղարաբաղի լեռնային և դաշտային մասերից: Արդյունքում հայ բնակ-
չությունը մեծամասնություն էր կազմում ընդամենը Շուշիի գավառում,
մինչդեռ Լեռնային Ղարաբաղում հայության թիվը կազմում էր 165000՝ ըն-
դամենը 59000 մուսուլմանի դիմաց⁹⁷:

Ադրբեջանի համար Ղարաբաղը և Ջանգեզուրը կարևորվում էին
հետևյալ տեսակետից՝

- Ղարաբաղը և ողջ Ելիզավետպոլի նահանգը տնտեսապես կապ-
ված էին Ադրբեջանի հետ. հաղորդակցության բոլոր ուղիները Ղարաբա-
ղից տանում էին դեպի արևելք: Ղարաբաղի լեռնային մասն ամառային ա-
րոտավայր էր հանդիսանում քոչվորների հոտերի համար, ուստի նրա ան-
ջատումը դաշտային Ղարաբաղից վտանգում էր քոչվորային անասնա-
պահությունը:

- Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի ռազմավարական նշանակությունը
Ադրբեջանի համար կարևորվում էր նաև այն տեսակետից, որ դրանց տի-
րելը Բաքվին թույլ էր տալիս անմիջական ցամաքային կապ հաստատել
Թուրքիայի հետ: Բացի այդ, նրանք հանդիսանում էին Շարուր-Նախիջևա-
նի և Արարատյան դաշտավայրի՝ մուսուլմաններով բնակեցված լայնար-
կակ տարածքների հետ կապող օղակ, որի գրավումը ԱԳՀ-ի համար հեշ-
տացնում էր իշխանության տարածումն այդ տարածքների նկատմամբ:

⁹¹ Տե՛ս В. Байков, նշվ. աշխ., стр. 158:

⁹² Լենքորանը քաղաքականապես կազմակերպվեց դեռ փետրվարյան հեղափոխությունից հետո,
երբ ստեղծվեցին Լենքորանի բանվորների և զինվորների խորհուրդը կոմիտե Գ. Ապրեսովի
գլխավորությամբ և էսեռների Մուղանի կոմիտեն՝ Ս. Սուխորուկովի նախագահությամբ: Լենքո-
րանի և Մուղանի ռուսների քաղաքական կազմակերպմանը նպաստեց կանոնավոր ռուսական
զորամասերի առկայությունը, որոնք համալրվում էին Պարսկաստանից վերադարձող զորքերով:
Տե՛ս А. Привольный, Над Муганью зарево Октября, Баку, Азербейджан, 1967, стр. 17-18, 21:

⁹³ См. в том же месте, стр. 29-30:

⁹⁴ Տե՛ս В. Байков, նշվ. աշխ., стр. 139; А. Привольный, նշվ. աշխ., стр. 57-58:

⁹⁵ Տե՛ս Г. Абдурагимов, նշվ. աշխ., стр. 275-276: «Ֆարուհ» կազմակերպության ստեղծման և գոր-
ծունեության մասին տե՛ս նույն տեղում, стр. 274-275:

⁹⁶ ԱԳՀ-ն դեռևս հավակնություններ չէր ներկայացնում Նախիջևանի, Շարուր-Նախիջևանի,
Ստրմալուի գավառների, Երևանի և Էջմիածնի գավառների մուսուլմանաբնակ մասերի, Կարսի
նահանգի նկատմամբ, քանի որ Բաթումի պայմանագրով դրանք անցել էին նրա «մեծ եղբոր»՝ Թուր-
քիայի ձեռքը:

⁹⁷ Տե՛ս R.G. Hovannisian, Republic of Armenia, Berkeley-Los Angeles-London, University of Califor-
nia Press, 1982, Vol. I, p. 8, Դրոշակ, # 2, 1926 թ. փետրվար, «Գանձակ-Ղարաբաղի վերը» էջ 46-
47: Հարկ է շեշտել, որ Հայ Առաքելական եկեղեցու Ղարաբաղի թեմը 1914 թ. դրությամբ ուներ
206768 ծխական: Տե՛ս П. Мурадян, История-память поколений. Проблемы истории Нагорного
Карабаха, Ереван, «Айтаст», 1990, стр. 94: Իսկ Ղարաբաղի հայության կոդմից Կ. Պոլսի խոր-
հուրդատուղին ներկայացնելու նպատակով կազմված ընդարձակ հուշագրում նշվում է, որ երկ-
րամասի հայ բնակչության թիվը կազմում է 300000՝ 30-40 հազար մուսուլմանի դիմաց: Տե՛ս ՀԱԱ,
թ. 200, ց. 1, գ. 49, ք. 6-9:

• Լեռնային Ղարաբաղը և Ջանգեզուրը ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեին Ադրբեջանի համար՝ հանդիսանալով բնական սահման արևմուտքում: Այլ պետության ձեռքում նրանց հայտնվելը խոցելի էր դարձնում Ադրբեջանի արևմտյան սահմանները⁹⁸:

Հայաստանի և Ադրբեջանի ապագա սահմանագատման հարցը քննարկվել էր դեռևս Բաթումում Սեյմի պատվիրակության հայ և մուսուլման անդամների միջև: Սեյմի մուսուլման անդամները պահանջում էին Ադրբեջանին միացնել ոչ միայն Ջանգեզուրն ու Ղարաբաղը, այլև Երևանը՝ պնդելով, որ այն «թաթարական քաղաք» է, իսկ Հայաստանի մայրաքաղաք կարող է լինել Վաղարշապատը⁹⁹: Մյուս կողմից, Բաթումում Օսմանյան թուրքիայի պատվիրակության ղեկավար Վեհիբ փաշան Ա. Խատիսյանին բացեիքաց հայտնել էր, որ Ջանգեզուրը չպետք է մնար ՀՀ կազմում, քանի որ այն և Նախիջևանը դեպի Բաքու տանող ճանապարհներից մեկն են ու նշել, որ հայերը պետք է մնան Վաղարշապատի ու Նոր Բայազետի շուրջը¹⁰⁰: Այսինքն՝ ԱԴՀ ժավալապաշտական ձգտումները պայմանավորված էին Օսմանյան թուրքիայի աշխարհաքաղաքական նպատակներով ու ընթանում էին դրանց ուղեծրում: Այսպես, Բաթումում Վրաստանի պատվիրակ Զ. Ավալովը գրում է. «Ընդհանուր առմամբ մեր մուսուլման բարեկամները հավաստիացնում են, որ ամեն գնով կապաշտպանեն երեք մասից բաղկացած Անդրկովկասը, սակայն իրենք ասում են, թե ի՞նչ կլինի, եթե թուրքերը չիրաժարվեն իրենց պահանջներից, և նախագծվող երեք «կանտոններից» մեկը բացակայի: Իրենք այդ դեպքում կուզենային պահել գոնե երկու մասից բաղկացած Անդրկովկասը»¹⁰¹:

Սահմանագատման հարցի շուրջ բանակցություններ տեղի ունեցան նաև 1918 թ. մայիսի վերջին և հունիսի սկզբին Թիֆլիսում Հայոց Ազգային խորհրդի և Մուսուլմանական Ազգային խորհրդի ներկայացուցիչների միջև: Հայոց Ազգային խորհրդի նախագահ Ավ. Մհարոնյանը Երևանի Ազգային խորհրդին ուղղված նամակում նշում էր, որ երկու պետությունները սահմանագատման վերաբերյալ պետք է կնքվիր արժանագրություն, որը կցվելու էր խաղաղ պայմանագրին (Թուրքիայի հետ - Դ.Կ.): Նա հայտնում էր, որ ՀՀ-ին էին մնալու Բորչալուի հայկական մասը, Ղազախի

լեռնային մասը և ողջ Նոր Բայազետի գավառը, իսկ Ելիզավետպոլը, Շուշին, Ջևանշիրը և Ջանգեզուրը մնալու էին Ադրբեջանի կազմում և հավանաբար կազմելու էին հատուկ հայկական կանտոն: Դարալագյազի կարգավիճակի հարցը մնում էր վիճելի¹⁰²:

Փաստորեն, ՀՀ բարդ միջազգային դրությունը, Թուրքիայի քաղաքական և դիվանագիտական օգնությունը Ադրբեջանին ու վերջինի ագրեսիվ նկրտումները ՀՀ-ին ստիպում էին խորհել Ջանգեզուրը և Ղարաբաղը ԱԴՀ-ին զիջելու մասին: Ավ. Մհարոնյանն այդ կապակցությամբ նշում էր, որ միզուցե ԱԴՀ-ի միջոցով հնարավոր լիներ չափավորել Թուրքիայի գիշատիչ բնազդները և ապահովել հայության ֆիզիկական գոյությունը¹⁰³: Սակայն Թիֆլիսի բանակցությունները ծախողվեցին, և հարցի վերջնական լուծումը որոշվեց տեղափոխել Կ.Պոլսի խորհրդաժողով, որտեղ ևս որևէ համաձայնություն ձեռք չբերվեց¹⁰⁴:

Այսպիսով, քննարկվող շրջանում կողմերի միջև չստորագրվեց որևէ գրավոր իրավական փաստաթուղթ, որով որոշվում էր հայ-ադրբեջանական միջպետական սահմանը և որոշվում էր Ղարաբաղի ու Ջանգեզուրի պատկանելությունը կողմերից որևէ մեկին: ԱԴՀ հետագա հավակնությունները Ջանգեզուրի և Ղարաբաղի նկատմամբ իրենց տակ չունեին որևէ միջազգային իրավական հիմք:

Ստեղծված բարդ միջազգային իրադրության պայմաններում 1918 թ. մայիսին Անդրկովկասի հանրապետությունների ստեղծման պահին Ղարաբաղի լեռնային մասը կառավարվում էր տեղի հայության կողմից, որի 1-ին համագումարի որոշմամբ հիմնվել էր Ժողովրդական կառավարություն, իսկ Ղարաբաղը՝ հռչակվել ՀՀ մաս¹⁰⁵: Սկզբնական շրջանում,

¹⁰² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.222, ց.1, գ.24, ք.249; Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Գ. Գալոյանի և Վ. Ղազախեցյանի խմբագրությամբ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2000, էջ 41-42, 43-44; Р. Казанджян, К предистории самоопределения Нагорного Карабаха, Институт Востоковедения Национальной Академии Наук Республики Армения, Москва, Армянская община Москвы, 1997, стр.7-8: Նամակում նշվում էր, որ տեղի քաղաքները չէին հավակնում Սուրմալուի գավառի նկատմամբ, որն իրենց կարծիքով Օսմանյան թուրքիան է վերջը թողնելու էր ՀՀ-ին: Ավալովը ևս նշում է, որ «հայերը հրաժարվել են Ելիզավետպոլի մահանգի մասերից»: Տե՛ս 3.Аваловъ, նշվ. աշխ., стр.57:

¹⁰³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.222, ց.1, գ.24, ք.249; գ.120, ք.26: Ինչպես նշում է Ա. Խատիսյանը, Իթքիաղ վեթերանների անդամ Սիմոն Աղաբեկ ՀՀ պատվիրակությանը խոստացավ իր աջակցությունը, սակայն արդյունքում ոչինչ տեղի չունեցավ: Տե՛ս Ա. Խատիսյան, նշվ. աշխ., էջ 71:

¹⁰⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.222, ց.1, գ.24, ք.251; Кавказское слово, #156, 1918 թ. հուլիսի 27; Մշակ, #144, 36, 1918 թ. հուլիսի 25, 1919 թ. փետրվարի 15; Ժողովրդի ձայն, #10, 1918 թ. սեպտեմբերի 12; Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., стр.6-7:

¹⁰⁵ Տե՛ս Ե. Իշխանեան, Լեռնային Ղարաբաղ 1917-1920, Երևան, «Հայաստան», 1999, էջ 81-83, 172-174; Հ. Հարությունյան, Լեռնային Ղարաբաղ 1918-1921 թթ., Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 1996, էջ 17-18, 20, 23, 25: Պետք է ընդգծել, որ մինչև թուրք-ադրբեջանական ուժերի հայտնվելը Ղարաբաղում, երկրամասի հայ և քաթար բնակչության միջև տիրում էր ընդհանուր առմամբ խաղաղ մթնոլորտ շնորհիվ դեռևս 1917 թ. դեկտեմբերի 25-ին ստեղծված հայ-քաթարական կոմիտեի: Այսպես, 1918 թ. ապրիլ-մայիսին տեղի ունեցած հայ-քաթարական երեք համագումարները կարողացել էին լուծել բոլոր հարցը: Տե՛ս Ե. Իշխանեան, նշվ. աշխ., էջ 85, 130-131, 145-146, 150-152, 154:

⁹⁸ Տե՛ս R.G. Hovannisian, նշվ. աշխ., Vol.1, p.81-82: Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի հայության հայրենակցական միության՝ Քաղաղ միության և Անդրկովկասի հանրապետությունների Կ.Պոլսի խորհրդաժողովին ներկայացնելու համար կազմած Ղարաբաղի մասին հուշագիրը ի չիք էր դարձնում Ադրբեջանի փաստաթղթերը: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.49, ք.6-9:

⁹⁹ Տե՛ս Ա. Խատիսյան, նշվ. աշխ., էջ 58; Դրոշակ, # 3, 1925 թ. սեպտեմբեր, «Հայաստանը եւ իր հարեւանները», էջ 70: Անվիճելիորեն ՀՀ-ին էին թողնվում միայն Նոր Բայազետի գավառի և Էջմիածնի գավառի միջև ընկած տարածքները: Տե՛ս Ա. Խատիսյան, նշվ. աշխ., էջ 69; 3. Аваловъ, նշվ. աշխ., стр.57: Թե՛ս քննարկվող շրջանի աղբյուրների և գրականության մեջ լայնորեն օգտագործվում է «Էջմիածին» անվանումը, աշխատանքի մեջ կիրառվում է Վաղարշապատ անվանումը, քանի որ քաղաքը միայն 1945 թ. վերանվանվեց Էջմիածին: Տե՛ս Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հատոր 4, Երևան, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիա, 1978, էջ 64:

¹⁰⁰ Տե՛ս Ա. Խատիսյան, նշվ. աշխ., էջ 70:

¹⁰¹ Տե՛ս 3. Аваловъ, նշվ. աշխ., стр.57:

...ի և Նուրի փաշայի հսկման բանակն զբաղված էր Բաքվի խորհրդի պայքարով, ԱՂՅ-ն ի վիճակի չէր տիրանալ Ղարաբաղին: 1918 թ. ապրիլի 1-ին և սեպտեմբերին Ղարաբաղի հայերի 1-ին և 2-րդ համագումարները մերժեցին Նուրի փաշայի պահանջները՝ ճանաչելու ԱՂՅ իշխանությունը՝ պնդելով ստատուս քվոյի պահպանման վրա, մինչև Քառյակ ժողովրդական և Անդրկովկասի հանրապետությունների Կոնսիլի խորհրդածրոյի կողմից հարցի լուծումը¹⁰⁶:

Օր առաջ իր նոր սահմաններն ամրագրելու նպատակով ԱՂՅ-ն հռմիսիմ ՅՅ-ին և Վրաստանին առաջարկեց ստեղծել երկկողմ սահմանադրող հանձնաժողովներ, որոնք կքննարկեին և կլուծեին տարածքային բոլոր վեճերը¹⁰⁷: Ըստ որում, ԱՂՅ-ն ի սկզբանե հրաժարվում էր քննարկել Ղարաբաղի և Չանգեզուրի պատկանելության հարցը և դրանք թողնում ԱՂՅ ամբաժան և անվիճելի մասեր՝ իդում անելով Մուսուլմանական Ազգային խորհրդի և Չայոց Ազգային խորհրդի համատեղ նիստում «ընդհանուր գծերով ձեռք բերված բանավոր համաձայնությունը»¹⁰⁸: Այսպիսով ԱՂՅ-ն պահանջում էր ՅՅ կառավարությունից անհապաղ միջոցներ ձեռնարկել Անդրանիկի ջոկատն իր «անբաժան» մաս հանդիսացող Չանգեզուրից դուրսբերման ուղղությամբ¹⁰⁹:

Այս հարցում Օսմանյան թուրքիան Ադրբեջանին ցուցաբերում էր դիվանագիտական աջակցություն. Չալիլ փաշան Չանգեզուրում Անդրանիկի գործողությունների կապակցությամբ բողոք հայտնեց ՅՅ կառավարությանը: Ի պատասխան, վարչապետ Քաջազնունին նրան հիշեցրեց, որ Նուրի փաշան Ելիզավետպոլի նահանգը հռչակել է Ադրբեջանի տարածք՝ արգելելով հայկական կանոնավոր ուժերի տեղակայումը Չանգեզուրում, հետևաբար ՅՅ կառավարությունը չի կարող պատասխանատու լինել այդ

շրջանում իրադարձությունների համար¹¹⁰: Մեկ այլ նամակում ՅՅ Ազնախարարը հայտնում էր, որ ՅՅ կառավարությունը չունի ուղիղ շփումներ Անդրանիկի հետ, որի ջոկատը չի մտնում Չայկական կորպուսի կազմի մեջ: Եվ ՅՅ կառավարությունը ոչ մի հնարավորություն չունի խոչընդոտելու Անդրանիկի անցումը Նախիջևանից Չանգեզուր, որը դեռևս չի մտնում Չայաստանի սահմանների մեջ: ՅՅ Ազնախարարը միաժամանակ ընդգծում էր, որ Ղարաբաղի լեռնային մասը և Չանգեզուրի հյուսիսային մասը բնակեցված են հայերով և պետք է պատկանեն ՅՅ-ին¹¹¹: Երևանում օգոստոսի 31-ին Չալիլ փաշայի հետ բանակցությունների ժամանակ վարչապետ Յ. Քաջազնունին, կրկնելով, որ Անդրանիկը ոչ մի կապ չունի ՅՅ իշխանությունների ու զինված ուժերի հետ, պատրաստակամություն էր հայտնում զորք ուղարկել Չանգեզուր այնտեղից Անդրանիկին հեռացնելու համար, եթե Ադրբեջանը չառարկեր դրա դեմ: Չալիլ փաշան իր հերթին առաջարկեց Անդրանիկի դեմ ուղարկել խառը ջոկատ՝ բաղկացած հայ, թուրք և ադրբեջանցի զինվորականներից, սակայն Քաջազնունին առարկեց՝ ընելով, որ այդ խառը զորքի ստեղծումը նոր շունչ կհաղորդի Անդրանիկի քարոզչությանը ՅՅ կառավարության դավաճան լինելու մասին, ու Անդրանիկի դրոշի տակ կհավաքվի Ղարաբաղի և Չանգեզուրի երիտասարդությունը: Մինչդեռ, եթե նրա դեմ ուղարկվեն միայն հայկական զորքեր, ապա հարցը լրիվ այլ բնույթ կստանա: Չալիլը համաձայնեց Քաջազնունու հետ և խոստացավ խոսել ԱՂՅ կառավարության և Նուրի փաշայի հետ, որպեսզի նրանք ՅՅ կառավարությանը թողնեն Անդրանիկին Չանգեզուրից հանելու գործը¹¹²: Այս բանակցությունները ցույց են տալիս, որ Անդրանիկի ջոկատը լուրջ գործոն էր դարձել Չանգեզուրի պաշտպանության գործում, և թուրքական հրամանատարությունն ու ԱՂՅ-ն ստիպված էին հաշվի նստել դրա հետ:

Չնայած ՅՅ պահանջներին՝ սպասել Կոստանդնուպոլսի խորհրդածոլովի արդյունքներին, ԱՂՅ-ն թուրքիայի օգնությամբ ձեռնամուխ եղավ հարցի ռազմական ճանապարհով լուծմանը: Սկսվեց Ելիզավետպոլի գավառի բնակչության զինաթափումը, իսկ Բաքվի գրավումից հետո թուրքական բանակը շարժվեց Ղարաբաղի վրա՝ վերջնագրով պահանջելով հպատակվել ԱՂՅ-ին, զինաթափվել և թուրքական բանակը ներս թողնել Եուզի¹¹³: Չայությունը կոտորածից փրկելու համար հոկտեմբերին կա-

¹⁰⁶ Ղարաբաղի հայերը պատվիրակություն ուղարկեցին Ադրբեջան տեղակայված թուրք-ադրբեջանական զորքերի հրամանատար Ջամալ Ջավիդ բեյի մոտ, սակայն նա մերժեց նրանց առաջարկությունները՝ պնդելով ԱՂՅ իշխանության ճանաչումը: Տես՝ ՀԱԱ, ֆ.222, գ.24, ք.416-421; Ե. Իշխանյան, Ելիզավետ, էջ 200-201, 205; Հ. Աբրահամյան, Թուրքական նվաճողների դեմ Ղարաբաղի աշխատավորության մղած պայքարի պատմությունից (1918 թ. օգոստոս-հոկտեմբեր), Բանբեր Հայաստանի արխիվների, #2, Երևան, ՀԽՍՀ Միևնախորհրդի Խորհրդին կից Գլխավոր արխիվային վարչություն, 1989, էջ 166-168:

¹⁰⁷ Տես՝ ՀԱԱ, ֆ.200, գ.1, գ.17, ք.23; Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, стр. 438; Հորիզոն, #126, 1918 թ. հունիսի 28:

¹⁰⁸ Տես՝ ՀԱԱ, ֆ.200, գ.1, գ.17, ք.20, 25, 33; Бакинский рабочий, #131, 1918 թ. հուլիսի 7: Շուշիի գավառում հայերի հալածանքներին վերջ տալու նպատակով ՀՀ-ն ԱՂՅ-ին առաջարկեց իր պատվիրակությունն ուղարկել Ղարաբաղ, ինչին Բաքում պատասխանեց, որ ռոջումում էր «ԱՂՅ հայ քաղաքացիների վրա ներգործելու» Երևանի նախաձեռնությունը՝ դա գնահատելով որպես ԱՂՅ-ի համընդհանուր Հայաստանի «բարի ծառայություն» ու իր հերթին պատրաստակամություն հայտնում ներգործել ՀՀ մուսուլման քաղաքացիների վրա: ՀՀ պատվիրակությունը պետք է ենթարկվեր ԱՂՅ սրնքներին և գործեր Բաքվի հսկողության տակ: Դրանով Բաքում կրկին շեշտում էր Ղարաբաղի պատկանելությունն իրեն: Տես նույն գործը, ք.37-39; ֆ.276, գ.42, ք.8, 17, 20:

¹⁰⁹ Տես՝ ՀԱԱ, ֆ.200, գ.1, գ.17, ք.31-32:

¹¹⁰ Տես՝ ՀԱԱ, ֆ.200, գ.1, գ.49, ք.29; R.G.Hovannisian, նշվ. աշխ., Vol. 1, ք.88: Իր հերթին Նուրի փաշան Ղարաբաղի, Չանգեզուրի և Ելիզավետպոլի հայերին ուղղված կոչում պահանջում էր իրանցի անձնատուր լինել՝ սպառնալով, որ ցանկացած դիմադրություն կհամարվեր ուղղված ճանաչման քանակի դեմ: Տես Մշակ, #190, 1918 թ. սեպտեմբերի 20; Հորիզոն, #188, 1918 թ. սեպտեմբերի 18:

¹¹¹ Տես՝ ՀԱԱ, ֆ.200, գ.1, գ.49, ք.22:

¹¹² Տես Անդրանիկ Օսանյան. Документы и материалы, Институт истории АН Республики Армения, Ереван, Главное архивное управление при Совете Министров РА, 1991, стр. 298-300:

¹¹³ Տես՝ ՀԱԱ, ֆ.200, գ.1, գ.49, ք.29; գ.85, ք.2: Նուրիի վերջնագրին իր պատասխանում Անդրանիկը պնդում էր, որ Նուրին հերոս է միայն անմեղ ու անզեն ժողովրդի առջև՝ անմեղների ջարդ կազմակերպելու հերոս: Տես Անդրանիկ Օսանյան. Документы и материалы, стр. 312-313:

յութն Դարաբաղի հայերի 3-րդ համագումարն ստիպված էր համաձայնել ԱՊՀ իշխանության ճանաչմանը, սակայն կտրուկ դեմ էր զինաթափմանը և թուրքական զորքը ներս թողնելուն¹¹⁴։ Չսպասելով վերջնագրի պատասխանին՝ 1918 թ. հոկտեմբերի 8-ին թուրքական զորամասերից քաղկացած երկրորդ թուրքական դիվիզիան Ջամալ Ջավիդ բեյի գլխավորությամբ, որին ուղեկցում էր ԱՊՀ կառավարության ներկայացուցիչ Ադիլ-խան Ջիյաթխանովը, մտավ Շուշի¹¹⁵։ 1918 թ. նոյեմբերի 5-ին թիֆլիսում թուրք Արդուլ Բերիմ փաշայի միջնորդությամբ ՀՀ և ԱՊՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչներ Ջամալյանի և Ջաֆարովի միջև կայացած հանդիպման ժամանակ Ջաֆարովը հայտարարեց, որ Բաթումի խորհրդածոլովում ԱՊՀ-ն աջակցել է ՀՀ-ին, և իր ջանքերով ճանաչվել է Հայաստանի անկախությունը, ու, բացի այդ, ԱՊՀ-ն երևանը զիջել է հայերին, քանի որ վերջինները համաձայնել են Դարաբաղի հարցը չբարձրացնել։ Նա նաև նշեց, որ, եթե ՀՀ-ն չդնի Դարաբաղի հարցը, ԱՊՀ-ն պատրաստ է նրան զիջումներ անելու՝ դրանով ակնարկելով Երևանի նահանգի մուսուլմանաբնակ վայրերը։ Իր հերթին Ջամալյանը հայտնեց, որ, եթե Բաթումում ԱՊՀ-ն օժանդակել է Հայաստանին, ՀՀ կառավարությունը և հայ ժողովուրդը շնորհակալ են դրա համար։ Սակայն դա չի նշանակում, որ հայ ժողովուրդը կարող է թույլ տալ իր կենդանի օրգանիզմից պոկել մի ամբողջ կտոր և կցել Ադրբեջանին, և անգամ, եթե ՀՀ-ն գնա զիջումների, Դարաբաղի հարցը չի լուծվի, քանի որ հայությունը կապստամբի¹¹⁶։

Այսպիսով, առժամանակ Ադրբեջանը կարծես թե հասավ հաղթանակի։ Սակայն դա ընդամենը թուրքական սպիների շնորհիվ մարտավարական հաջողություն էր։ Զրաբերդում, Խաչենում, Վարանդայում և Դիզակում հայությունը շարունակեց դիմադրություն ցուցաբերել՝ առանձին պարտություններ պատճառելով թուրք-ադրբեջանական զորքին։ Առաջին աշխարհամարտը մոտենում էր ավարտին, և հոկտեմբերին սկսվել էր թուրքական զորքերի դուրսբերումը Անդրկովկասից։ Բացի այդ, Դարաբաղից արևմուտք Անդրամիկի ջոկատի օգնությամբ պայքար էր ծավալել Ջանգեզուրը, ինչը մղում էր Դարաբաղի հայությանը շարունակելու դիմադրությունը¹¹⁷։ Քննարկվող փուլում ռազմաքաղաքական իրադրու-

յունը Ջանգեզուրում և Դարաբաղում մինչև անգլիական զորքերի մուտքը տարածաշրջան մնաց անփոփոխ¹¹⁸։

1918 թ. Ադրբեջանի հարաբերությունները Վրաստանի հետ ևս աչքի էին ընկնում բավականին մեծ լարվածությամբ ու հակասություններով, ինչը պայմանավորված էր տարածքային խնդիրներով, Անդրկովկասի գույքի բաժանման հարցում Վրաստանի կեցվածքով և այլ գործոններով։ ԱՊՀ և Վրաստանի միջև տարածքային վեճի առարկա էին Ջաքաբալայի օկրուգը, Բորչալուի գավառը, Սդնախի և Թիֆլիսի գավառների մուսուլմանաբնակ շրջանները։ Ադրբեջանը մուսուլմանաբնակ տարածքները համարում էր իրենը՝ հղում անելով ազգերի ինքնորոշման իրավունքին և Վրաստանին առաջարկելով ստեղծել սահմանագատող հանձնաժողով սահմանային խնդիրը կարգավորելու համար։ Սակայն Թիֆլիսը կտրականապես հրաժարվում էր քննարկել իր արևելյան սահմանների հարցը՝ գտնելով, որ Թիֆլիսի նահանգի ողջ տարածքն անվիճելիորեն պատկանում է Վրաստանին՝ ծայրահեղ դեպքում համաձայնելով գնալ զիջման միայն Ջաքաբալայի օկրուգի հարցում¹¹⁹։

Վրաստանի կառավարության 1918 թ. հունիսի 5-ի նիստում զինվորական նախարարի «Բորչալուի գավառում իրադրության և Վրացական պետության ճշգրիտ սահմանների հստակեցման անհրաժեշտության մասին» զեկույցի հիման վրա որոշվեց. «ներկայումս գոյություն ունեցող սահմանների պաշտպանության համար զինվորական նախարարին ներքին գործերի նախարարի մասնակցությամբ հանձնարարել զինված ուժեր տեղակայել Բորչալուի, Սդնախի և Թիֆլիսի գավառների սահմանների վրա, իսկ սահմանների մանրամասն ճշգրտման համար ձևավորել հատուկ հանձնաժողով, որի կազմի մեջ կմտնեն Դ. Օմիաշվիլին, Ալ. Մդիվանին և Տակաշվիլին ...»¹²⁰։ Դրանից հետո 1918 թ. հունիսի 11-ին կառավարությունը որոշեց. «ստեղծել սահմանային հանձնաժողով Վրացական Հանրապետության սահմանները որոշելու համար՝ Իր. Շերեթելու, Դ. Օմիաշվիլու, Պ. Ինգորովայի, զենքրալ Օդիշելիձեի մասնակցությամբ»։ Նույն օրը լսվեց Պ. Ինգորովայի զեկույցը, որի գլխավոր եզրակացության համաձայն՝ Վրաստանը պետք է գտնվեր տնտեսական և ռազմավարական տեսակետներից հարմար սահմաններում։ Միակ բնական սահմանները Արևելյան Վրաստանի արևելյան և հարավային կողմից հետևյալն էին. հարավից սահմանն անցնում էր Փոքր Կովկասի լեռնաշղթայով, անցնում էր Բորչալուի գավառի հարավային սահմանի մոտով՝ Դարաբաղի խաչից հարավ, հասնում էր Սևանա լճի հյուսիսային ափ, անցնում էր

¹¹⁴ Ի վերջո, Ե. Իշխանյանն առաջարկեց ժամանակավոր ճանաչել ԱՊՀ իշխանությունը, արտաքուստ զինաթափվել և թույլ տալ մեկ վաշտ զորքի մուտքը Շուշի։ Տե՛ս Ե. Իշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 211-213, 224-226։

¹¹⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 222, գ. 1, ք. 24, ք. 416-421; ֆ. 200, գ. 17, ք. 31; ֆ. 276, Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Վրաստանում գ. 42, ք. 4, Ե. Փ. Լյուպսեյր, նշվ. աշխ., ժող. 259; Ե. Իշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 239-240; Հ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 58-60; Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., стр. 96-97։

¹¹⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, գ. 1, ք. 49, ք. 32։

¹¹⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 222, գ. 1, ք. 24, ք. 422-423; Գ. Բ. Գарибджанян, Страницы истории армянского народа, Ереван, издательство «Гитутюн» НАН РА, 1998, стр. 179; Андраник Озаян. Документы и материалы, стр. 309-316, 324-329։ Ջավիդ բեյի դիվիզիայից մեկ գումարտակ փորձեց ներխուժել Ջանգեզուրի գավառ, սակայն հայությունն այստեղ Անդրամիկի ջոկատի օգնությամբ ամուր պաշտպանություն էր կազմակերպել, ուստի նույնիսկ թուրքերի ներկայությունը թույլ չտվեց ԱՊՀ-ին տիրանալ Ջանգեզուրին։ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 222, գ. 1, ք. 24, ք. 422-423։

¹¹⁸ Պետք է նշել, որ Հորիզոն-ը, հղելով «քաջատեղյակ աղբյուրները», հայտնում էր, որ Հայիկ փաշան ՀՀ կառավարությանն առաջարկել էր Դարաբաղը կիսել երկու մասի, որից լեռնայինը կանցնեք ՀՀ-ին, իսկ դաշտայինը՝ ԱՊՀ-ին։ Սակայն ՀՀ կառավարությունը հրաժարվել էր այդ հիմքի վրա Հայիկի հետ բանակցություններից։ Տե՛ս Кавказское слово, #239, 1918 թ. նոյեմբերի 6։

¹¹⁹ Տե՛ս 3. Авалов, նշվ. աշխ., ժող. 57; Հորիզոն, #151, 1918 թ. օգոստոսի 1։

¹²⁰ Տե՛ս Изъ истории армяно-грузинских отношений: 1918 г., Тифлис, Типография Правительства Грузинской республики, 1919, стр. 10։

Երեսմիս Ադրբեյջան գետով, հասնում էր Ձեզան կայարան, ընդգրկում էր Չարսարայի սկրուզը և ավարտվում Սիլավատ լեռով: Փորձագետը նշում էր, որ պատմության ամբողջ ընթացքում նկատելի է եղել Վրաստանի ձգտումը դեպի հեծց այդ սահմանները, և որ այդ սահմաններից դուրս գլխա ոչ մի պաշտպանություն ընդհուպ մինչև Սուրամի լեռնաշղթա: Ինգո-րոկվան կտրուկ մերժում էր սահմանների որոշման ազգագրական սկզբ-րույթը, իբրև պետական շահերին չհամապատասխանող¹²¹:

Համեմատողովի այդ միտքին կարծիքների փոխանակման նպատա-կով հրավիրվել էին ՀՀ և ԱՀ ներկայացուցիչները, սակայն վերջինները, չէին եկել: ՀՀ ներկայացուցիչները պահանջեցին հիմք ընդունել այն գիծը, որի շուրջ նախկինում արդեն համաձայնության էին եկել երեք ժողո-րրի շուրջ նախկինում արդեն համաձայնության էին եկել երեք ժողո-րրի շուրջ ներկայացուցիչները երկրամասի վարչական վերաբաժանման փուլերից: Զննարկելիս: Համաձայն հայկական կողմի դիրքորոշման՝ Բորչա-լուի գավառի հայաբնակ երկու երրորդ մասը պետք է անցներ Հայաստա-նին, իսկ մուսուլմանաբնակ մեկ երրորդ մասի փոխարեն Վրաստանը ԱՀ-ին պետք է զիջեր Սղնախի գավառի մի մասը¹²²:

Իր հերթին Վրաստանի կառավարող՝ մենշևիկների կուսակցության օրգան «Երթոբա»-ն գրում էր, որ քանի դեռ Անդրկովկասն իրենից ներկա-յացնում էր մեկ հանրապետություն, վրացիներն իրական բնակության սկզբունքով (ազգագրական սկզբունք- Դ.Կ.) էին ղեկավարվում, քանի որ միասնական Անդրկովկասը պետք է ունենար միատեսակ տնտեսական քաղաքականություն և ընդհանուր պետական սահման: Իսկ Վրաստանի անկախության հռչակումից հետո երկրի պետական շահերը պահանջում են Վրաստանի սահմաններում ընդգրկել առնվազն Թիֆլիսի նահանգն ու Ջաբաթալայի շրջանը, քանի որ եթե հիմք ընդունվի միայն ազգագրական սկզբունքը, ապա Թիֆլիսը շատ մոտ կգտնվի սահմաններին: Թերթը նշում էր, որ եթե Վրաստանը միայն գործ ունենար Հայաստանի և Ադրբեյ-ջանի հետ, երկյուղելու հարկ չէր լինի: Մինչդեռ բացահայտ նշաններ կան, որ Ադրբեյջանը միանալու է Թուրքիային. Ելիցավետպոլում և Ջաբա-թալայում արդեն ծածանվում է թուրքական դրոշը¹²³:

1918 թ. հունիսի սկզբին թուրքական զորքերը և տեղական թաթար-ներից բաղկացած զինված խմբերը վերահսկում էին Բորչալուի գավառի մեծ մասը մինչև Շուլավեր: Սակայն հունիսի 11-ին վրացական զորքերը գերմանական զորամասերի օգնությամբ անցան հակահարձակման և Գերմանական զորամասերը վերագրավեցին գավառը՝ հասնելով մինչև Սանա-երեք օրվա ընթացքում վերագրավեցին գավառը՝ հասնելով մինչև Սանա-

հին¹²⁴: Վրաստանի գործողություններն անհապաղ առաջ բերեցին Ադրբեյ-ջանի արձագանքը: ԱՀ ԱԳ նախարար Մ. Հ. Հաջինսկին հունիսի 14-ին Վրաստանի ԱԳ նախարարին ուղղված նամակում մտահոգություն էր հայտնում, որ Վրաստանի կառավարությունը, Բորչալուի գավառը համա-րելով իր տարածք, վրացական և գերմանական զորամասեր էր ուղարկել այնտեղ՝ գավառն ավագակախմբերից մաքրելու համար, ինչը հանգեցրել էր խաղաղ մուսուլման բնակչության հետ բախումների: Նշվում էր նաև, որ մամուլի հրապարակումներից հետևում է, որ Վրաստանի կառավա-րությունը հրաման է տվել զբաղեցնել Անդրկովկասյան երկաթուղիների հարակից տարածքը գրեթե մինչև Պոյլի կայարան¹²⁵: Այս ամենից ելնե-լով՝ Մ. Հ. Հաջինսկին արտահայտում էր ԱՀ կառավարության բողոքը՝ «նկատի ունենալով, որ Բորչալուի, Թիֆլիսի և Սղնախի՝ զուտ մուսուլ-մաններով բնակեցված մասերը բազմիցս իրենց ներկայացուցիչների մի-ջոցով ցանկություն են արտահայտել լինել Ադրբեյջանական Հանրապե-տության կազմում» և պահանջում էր անհապաղ զորքերը դուրս բերել Ադրբեյջանի տարածքներից¹²⁶:

ԱՀ հավակնությունները պաշտպանություն էին գտնում թուրքերի մոտ: Դեռ 1918 թ. հունիսի 4-ին Հայոց Ազգային Խորհրդի պատվիրակու-թյան ղեկավար Ալ. Խատիսյանը Ավ. Ահարոնյանին գրում էր, որ Թուրքիան ուզում էր Ադրբեյջանին երկաթգիծը հանձնել ոչ թե Պոյլից, ինչպես դա ուզում էին վրացիները, այլ Կարաթամիից (Թիֆլիսի գավառ)¹²⁷:

Գերմանիայի հովանավորությունը վայելող Վրաստանը չէր պատ-րաստվում զիջումների գնալ: Պատասխան նամակում Վրաստանի ԱԳ նախարար Ռամիշվիլին ընդգծում էր, որ Բորչալուի գավառը միշտ մտել է Վրաստանի կազմի մեջ և չի եղել վեճի առարկա, թեև նրա էթնիկական կազմը միատարր չէ: Վրաստանն անընդունելի էր համարում նաև իր արևելյան սահմանի քննարկումը ու պահանջում էր այլևս չմիջամտել իր ներքին գործերին¹²⁸:

1918 թ. սեպտեմբերին ԱՀ վարչապետը պաշտոնապես դիմեց Թիֆլիսում Գերմանիայի զինվորական ներկայացուցիչ Ֆոն Կրեսին՝ նշե-լով, որ Բորչալուի մուսուլմանները ենթարկվում են բռնությունների տեղի հայության կողմից, ինչը հաճախ հովանավորվում է վրացական և գեր-մանական զորքերի կողմից: Խան Խոյսկին պահանջում էր դադարեցնել բռնությունները, հայության հաշվին հատուցել մուսուլմանների կրած վնասները, դադարեցնել Վրաստանի կառավարության կողմից մուսուլ-մանների զինաթափումը կամ վերջինը կիրառել ողջ բնակչության, այլ ոչ

¹²¹ М. М. Мав историн армяно-грузинских отношений, стр. 10; Հորիզոն, #117, 1918 թ. հունիսի 18:

¹²² См. в том же месте, стр. 11: ՕԱԱՀՈՄ-ի կողմից ստեղծվել էր հատուկ համեմատողական կոմիտեի վարչական վերաբաժանման և երկրամասում զենքավորներ մտցնելու հարցը լուծելու համար: Հիմք ընդունելով ազգագրական սկզբունքը՝ համեմատողովը պատրաստեց նախագիծ, որով, ի տեղի այլ փոփոխությունների, նախատեսվում էր Թիֆլիսի նահանգի կազմից առանձնաց-նել հայաբնակ Արարատյան գավառը և Բորչալուի գավառի հարավային մասը: Տե՛ս Ա. Шахату-ры, М. Գ. Կ. Կ., стр. 136-137:

¹²³ Տե՛ս Հորիզոն, #120, 1918 թ. հունիսի 21:

¹²⁴ Տե՛ս Հորիզոն, #105, 110, 115, 117, 1918 թ. հունիսի 2, 8, 15, 18:

¹²⁵ Հունիսի 13-ին Վրաստանի կառավարությունը Թիֆլիսում գերմանական ռազմական առաքե-լությանը հաղորդում էր, որ կարգադրել է գրավել Անդրկովկասի երկաթուղու Բաքվի գծի տարած-քը մինչև Պոյլի կայարանի կամուրջը Կուր գետի վրա: Տե՛ս Հորիզոն, #114, 1918 թ. հունիսի 13:

¹²⁶ Տե՛ս Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, стр.436:

¹²⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.23, ք.62:

¹²⁸ Տե՛ս Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, стр.437:

թե միայն մուսուլմանների հանդեպ: Իր հերթին վրացական մամուլը կոշտ արձագանք տվեց խան Խոյսկու դիմումին՝ այն համարելով միջամտություն Վրաստանի ներքին գործերին¹²⁹: Նշվում էր. «Ադրբեջանի կառավարության ուշադրությունը հրավիրում ենք այն հանգամանքին, որ Վրաստանի կառավարության որոշմամբ Ջաքաթալայի օկրուգը, Ղարայազին և ողջ Բորչալուի գավառը կազմում են Վրաստանի անբաժան մասը, և Ադրբեջանը պետք է դրա հետ հաշվի նստի»: Նշվում էր, որ Վրաստանի ինքնիշխանությունը պահանջում է, որ նրա սահմաններն արևելքում տարածվեն մինչև այդ շրջանները, որն, ըստ Վրաստանում գերմանական առաքելությանը կից տեղեկատու բյուրոյի ղեկավար Ցուգմայերի հայտարարության, գերմանիան կպաշտպանի¹³⁰:

Իսկ հուլիսին ադրբեջանա-վրացական հարաբերությունների խիստ լարման պատճառ հանդիսացավ Թիֆլիսի գավառում գտնվող Ղարայազի մուսուլմանաբնակ տափաստանը, որտեղ արդեն վեց ամիս գտնվում էր Վայրի դիվիզիայի մի զորամաս: Օգտվելով այդ հանգամանքից՝ Ադրբեջանը փորձեց վիճարկել այդ շրջանի պատկանելությունը: Իր հերթին Վրաստանը, քաջ գիտակցելով Թիֆլիսի գավառում ադրբեջանական զորամասի տեղակայման հնարավոր վնասակար ազդեցությունը տեղի մուսուլմանների տրամադրություններին՝ վրա, հուլիսի 20-ին ԱՂՅ կառավարությանը վերջնագիր ներկայացրեց՝ պահանջելով 24 ժամվա ընթացքում Ղարայազից դուրս բերել Վայրի դիվիզիան: Դա առաջ բերեց ԱՂՅ բուռն բողոքը:

Ադրբեջանա-վրացական ցանկացած հարաբերությունների լարումը և հնարավոր ռազմական բախումը ձեռնտու չէր ոչ գերմանիային և ոչ Թուրքիային, ուստի Թիֆլիսում գերմանական ռազմական առաքելությունը շտապեց միջամտել: 1918 թ. հուլիսի 23-ին Վրաստանի ԱԳՆ-ը ԱՂՅ ԱԳՆ-ին հասցեագրված հայտագրում նշում էր. «... Վրաստանի կառավարությունը նկատում է, որ Ադրբեջանի կառավարությունը մտադիր է գեների ուժով վճռել սահմանների հարցը: Հակառակ դեպքում վերջ կտրվեր Վայրի դիվիզիայի վաշտի ներկայությանը Ղարայազում: Բուռն բողոքում ենք նման քաղաքականության դեմ, բայց որպեսզի սպառված լինեն ընդհարման հարթելու բոլոր միջոցները, Վրաստանի կառավարությունն ընդունում է գերմանական զինվորական պատվիրակության միջնորդությունը...»¹³¹: Գերմանացիներն առաջարկեցին մինչև Կ.Պոլսի խորհրդաժողովում հարցի կարգավորումը ադրբեջանական զորամասը փոխարինել գերմանականով: Սակայն ԱՂՅ-ն իր հերթին պահանջեց, որ գերմանական զորամասի հետ մեկտեղ շրջանում թողնվի նաև իր զորամասը:

Ջաքաթալայի օկրուգի համար վեճում ԱՂՅ-ն ի սկզբանե առավելություն ստացավ, քանի որ այն գրավվել էր թուրքական զորքերի կողմից:

մից¹³²: ԱՂՅ-ի մյուս առավելությունն կայանում էր նրանում, որ օկրուգի բնակչության մեջ մեծամասնություն էին կազմում մուսուլմանները: Կովկասի թաթարներն զբաղեցնում էին օկրուգի ցածրագույն հատվածը, մինչդեռ լեռնային հատվածում բնակվում էին լեզգիները և ինգիլոյցիները¹³³:

Վրաստանը օկրուգում ևս ուներ հեմարան, համեմուն հայ բնակչության և քրիստոնյա ինգիլոյցիների: Քրիստոնյա ինգիլոյցիների գործադիր կոմիտեի նախագահը Վրաց Ազգային խորհրդին հայտնեց, որ ինգիլոյցիները բռնությունների են ենթարկվում Ջաքաթալայի թաթարների կողմից և նույնիսկ հնարավորություն չունեն բերքահավաք կատարելու: Այդ առթիվ Վրաստանի կառավարությանը հարցում էր արվում, թե ինչ միջոցներ են ձեռնարկվում դրա դեմ: Վրաստանի կառավարությանը մնամատիպ խնդրանքով դիմեց նաև Ջաքաթալայի հայերի հայրենակցական միությունը¹³⁴: Սակայն ստեղծված ռազմաքաղաքական իրավիճակում Վրաստանը հնարավորություն չունեց օգնություն ցուցաբերել օկրուգի իրեն լույս բնակչությանը: Ընդհակառակը, թուրքական զորքերի օգնությամբ Ադրբեջանն ամրապնդեց իր իշխանությունն օկրուգում¹³⁵: 1918 թ. հունիսի 26-ին Ջաքաթալայի օկրուգի Ազգային խորհուրդը «հաշվի առնելով, որ մշակութային-տնտեսական, կենցաղային և կրոնական պայմաններով, զբաղմունքի առարկայով, արդյունաբերությամբ և լեզվով Ջաքաթալայի օկրուգը և Ադրբեջանը նույնատիպ տարրեր են և որ Ջաքաթալայի օկրուգի առնչությունները և ապրանքափոխանակությունը խոշոր առևտրաարդյունաբերական կենտրոնների հետ հնարավոր են միայն Ադրբեջանի միջոցով, և գտնելով, որ միացումը Ադրբեջանական Հանրապետությանը առավել համապատասխանում է Ջաքաթալայի օկրուգի նպատակներին և շահերին», որոշում ընդունեց օկրուգը միավորել ԱՂՅ-ի հետ¹³⁶: Սակայն դրանով ադրբեջանա-վրացական հարաբերությունները Ջաքաթալայի հարցում վերջնականապես չհարթվեցին: Ջաքաթալայի շրջանում պարբերաբար առաջանում էին սահմանային միջադեպեր, որոնք լարում էին մտցնում երկու երկրների հարաբերությունների մեջ¹³⁷:

¹²⁹ Տե՛ս ՎԱՄ, #122, 131, 1919 թ. հունիսի 27, հուլիսի 9:

¹³⁰ Տե՛ս А.Шахатунян, 62, 63, 64, 65, 66:

¹³¹ Տե՛ս Հորիզոն, #119, 137, 1918 թ. հուլիսի 13, հունիսի 20: Մշակ, #116, 1919 թ. հունիսի 20:

¹³² 1918 թ. օգոստոսի 1-ին թուրքական զորքերը զինաթափեցին Ջաքաթալայի շրջանի հայերին: Տե՛ս Հորիզոն, #163, 1918 թ. օգոստոսի 18: Մշակ, #107, 108, 110, 111, 115, 176, 1919 թ. հունիսի 9-9, 10-11, 19, սեպտեմբերի 4:

¹³³ Տե՛ս ՎԱՄ, #200, գ.1, 4, 57, 60: А. Балаев, Азербайджанское национально-демократическое движение..., стр.34:

¹³⁴ Ջաքաթալայում ԱՂՅ սահմանապահ կետը հանելու և վրացական սահմանապահ կետը Ալա-տանից Ունջալ տեղափոխելու Վրաստանի կառավարության հրահանգի կապակցությամբ ԱՂՅ-ն առաջադրում էր չեղյալ հայտարարել այդ հրամանը: Տե՛ս ՎԱՄ, #200, գ.1, 4, 291, 3, 142 և Մշակ, #70, 1919 թ. մարտի 30: Իսկ Աշխատատուր թերթի 1919 թ. ապրիլի 1-ի համալուրն նշվում էր, որ ԱՂՅ խորհրդարանի անդամ Քուլուբխանովը խորհրդարանի նախագահին հայտնել էր, որ 2 գնդակետից, 3 սպայից և 6 զինված միլիցիոներներից բաղկացած վրացական մի կապակցության անդամները շրջում էր Ջաքաթալայի շրջանում և քարոզչություն անում: Տե՛ս նաև Наше время, #8, 1919 թ. հունվարի 10:

¹²⁹ Տե՛ս ՎԱՄ, #200, գ.1, 4, 57, 60: q.143, p.6: Հորիզոն, #197, 1918 թ. սեպտեմբերի 29:

¹³⁰ Տե՛ս ՎԱՄ, #200, գ.1, 4, 57, 60:

¹³¹ Ղարայազի շուրջ ադրբեջանա-վրացական ընդհարման մասին տե՛ս ՎԱՄ, #200, գ.1, 4, 57, p.11: Հորիզոն, #147, 192, 1918 թ. հուլիսի 27, սեպտեմբերի 24: Մշակ, #145, 1919 թ. հուլիսի 27:

Աղրբեջանա-վրացական երկկողմ հարաբերությունների սրմանը հանգեցրին նաև տարածայնությունները Անդրկովկասյան Հանրապետության գույքի բաժանման հարցում: Վրաստանն այդ հարցում կոշտ դիրքորոշում էր գրավել: Դա պայմանավորված էր նրանով, որ Թիֆլիսի նահանգում էին կուտակված Կովկասյան ռազմաճակատի զինապահեստները, երկրամասային վարչական հաստատություններն իրենց գույքով, երկաթուղային շարժակազմի մեծ մասը և այլն: Փաստորեն Անդրկովկասյան Հանրապետության փլուզումից հետո, հայտնվելով նրա գույքի հիմնական ժառանգորդի վիճակում, Վրաստանը տարբեր պատճառաբանություններով ցանկություն չէր դրսևորում կամովին հրաժարվել այդ գույքի մի մասից, հոգուտ իր հարևանների: Նա ստեղծել էր լիկվիդացիոն հանձնաժողով, որին հրավիրել էր մասնակցելու նաև ՀՀ և ԱԳՀ ներկայացուցիչներին, սակայն ոչ թե իրավահավասար անդամների, այլ խորհրդակցականների կարգավիճակով: Վրաստանը նաև ձգտում էր թույլ չտալ ԱԳՀ անկախության հռչակումը Թիֆլիսում՝ պահանջելով թե՛ ԱԳՀ և թե՛ ՀՀ կառավարություններից արագ հեռանալ քաղաքից՝ անընդունելի համարելով Թիֆլիսում մի քանի ինքնիշխան կառավարությունների գտնվելը: Գիտակցելով իրենց շահերի ընդհանրությունը Անդրկովկասի գույքի բաժանման հարցում՝ 1918 թ. հունիսի 1-ին Հայոց և Մուսուլմանական Ազգային խորհուրդների համատեղ խորհրդակցությունը որոշում ընդունեց համատեղ գործողությունների իրագործման մասին: Վրաստանի դիրքորոշման արդյունքում ԱԳՀ-ն իր ներկայացուցիչներին հետ կանչեց լիկվիդացիոն հանձնաժողովից և որոշեց հարցը հանձնել արբիտրա՝¹³⁸:

Մյուս պատճառը ֆինանսական ոլորտում հայ-վրացական երկկողմ համագործակցությունն էր: Հուլիսին ՀՀ և Վրաստանի միջև պայմանագիր ստորագրվեց 200 մլն. ռուբլու բոնետ բաց թողնելու մասին, որից 120 միլիոնը տրվելու էր Վրաստանին, իսկ 80 միլիոնը՝ ՀՀ-ին: Պայմանագիրն, ըստ էության, շրջանցում էր ԱԳՀ-ն՝ նրան դուրս թողնելով Անդրկովկասի միասնական ֆինանսական համակարգից, ուստի Վրաստանում նրա դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Յու. Ջաֆարովն անհապաղ բողոքեց՝ պահանջելով, որ նոր բոնետը կրեն միայն ՀՀ և Վրաստանի նշանակները՝ նախկինում թողարկված և Անդրկովկասի երեք հանրապետությունների նշանակները կրող բոնետից տարբերվելու և ԱԳՀ շահերը չվնասելու համար¹³⁹:

Միաժամանակ ԱԳՀ-ն սկսեց Վրաստանի փաստացի պարենային շրջափակումը՝ արգելելով ելիզավետպոլի նահանգից հացի արտահանումը Վրաստան: ԱԳՀ մաքսային վարչությունը սահմանափակեց Պոլլի կայարանում խստորեն հետապնդում էր Վրաստան պարեն արտահանողներին: Այս կապակցությամբ թուրքական «Վակըթ» թերթը նշում էր, որ ԱԳՀ-ն պատրաստ էր պատասխանատվություն ստանձնել թե՛ նախկինում թո-

ղարկված և թե՛ նոր թողարկվելիք բոնետի համար, բայց պայմանով, որ իր բաժինը կստանար Կովկասյան ռազմաճակատի գույքից: Մինչդեռ Վրաստանը մերժեց և ՀՀ-ի հետ առանձին պայմանագիր ստորագրեց բոնետի թողարկման վերաբերյալ, ինչի հետևանքով Աղրբեջանի կառավարությունն անհրաժեշտ համարեց դադարեցնել առևտրական հարաբերությունները Վրաստանի հետ՝ թույլ չտալու համար կեղծ դրամի ներհոսքն Աղրբեջան: ԱԳՀ կառավարությունն արգելել էր նաև նավթի արտահանումը Վրաստան՝ դրա վերսկսումը պայմանավորելով Վրաստանի հետ առևտրական համաձայնության կնքումով: Իրավիճակը Վրաստանի համար այնքան լուրջ էր, որ նա արգելեց հացի արտահանումը երկրից, դադարեցրեց ներկրվող պարենի հարկումը և համաձայնության եկավ Աղրբեջանի հացարտադրողների հետ ապրանքափոխանակության վերաբերյալ¹⁴⁰: Վրաստանի պարենային շրջափակման մեկ այլ պատճառը Օսմանյան թուրքիայի հետ ստորագրված պայմանագիրն էր, որով փաստորեն սահմանվում էր թուրքիայի մենաշնորհը ԱԳՀ հետ առևտրում¹⁴¹:

Տնտեսական լծակների կիրառումը որոշակի արդյունքներ տվեց. 1918 թ. սեպտեմբերի 6-ին Աղրբեջանը միացավ բոնետի թողարկման մասին հայ-վրացական պայմանագրին: Փոփոխված պայմանագրով նախատեսվում էր երեք հանրապետությունների պատասխանատվություն նախկինում թողարկված 300 միլիոն բոնետի համար: Նոր թողարկվելիք բոնետի չափն ավելացվեց մինչև 280 մլն., որից 120 միլիոն՝ Վրաստանին, իսկ 80-ական միլիոն՝ ԱԳՀ-ին և ՀՀ-ին¹⁴²:

Այսպիսով, 1918 թ. մայիս-հոկտեմբերին ԱԳՀ կովկասյան քաղաքականությունը պայմանավորող թիվ մեկ գործոնը Անդրկովկասում Օսմանյան թուրքիայի ժամանակավոր ռազմաքաղաքական գերակայության հաստատումն էր: Օգտվելով բարենպաստ միջազգային իրավիճակից՝ ԱԳՀ ղեկավարությունը ձգտում էր լուծել իր համար առաջնահերթ հետևյալ խնդիրները՝

1. հնարավորինս ընդլայնել նոր պետականության սահմանները՝ նրանցում ներառելով Անդրկովկասի կոմպակտ մուսուլման բնակչություն ունեցող տարածքները;
2. իր իշխանությունը տարածել Արևելյան Հայաստանի մասը հանդիսացող Ղարաբաղի, Ջանգեզուրի, կոմպակտ ռուս բնակչություն ունեցող Մուղանի, զգալի լեզգիական, հայ և վրացի բնակչություն ունեցող Ջաբաթալայի օկրուգի և Թիֆլիսի, Աղմախի, Բորչալուի գավառների մասերի վրա;
3. վերոհիշյալ խնդիրների լուծման գործում ապահովել թուրքիայի ռազմաքաղաքական աջակցությունը:

¹³⁸ Տե՛ս Հորիզոն, #104, 122, 1918 թ. հունիսի 1, 23; ՀԱԱ, ֆ.222, ց.1, գ.24, ք.249, 340; ֆ.200, ց.1, գ.45, ք.14, 16; Մշակ, #101, 103, 166, 1918 թ. հունիսի 1, 4, օգոստոսի 22:

¹³⁹ Տե՛ս Հորիզոն, #143, 1918 թ. հուլիսի 20:

¹⁴⁰ Տե՛ս Հորիզոն, #123, 148, 149, 192, 1918 թ. հունիսի 25, հուլիսի 28, 30, սեպտեմբերի 24; Մշակ, #133, 166, 203, 205, 1918 թ. հուլիսի 13, օգոստոսի 22, հոկտեմբերի 8, 10:

¹⁴¹ Տե՛ս Դ.В. Пилип, 6շվ. աշխ., стр.147-148:

¹⁴² Տե՛ս Հորիզոն, #185, 1918 թ. սեպտեմբերի 14; Մշակ, #184, 1918 թ. սեպտեմբերի 13:

Ամփոփելով՝ պետք է նշել, որ իր անկախության առաջին շրջանում՝ մինչև 1918 թ. հոկտեմբերը, Ադրբեջանը ինքնուրույն չէր իր քաղաքականության մեջ: Օսմանյան կայսրությունն իր հսկողության տակ էր վերցրել Արշ քաղաքական-պետական կյանքը, տնօրինում էր երկաթուղիները և հաղորդակցության այլ ուղիները, ադրբեջանական գործերը գտնվում էին Իսլամի բանակի կազմում և ենթարկվում էին թուրքական հրամանատարությանը: Այս ամենի արդյունքն այն էր, որ Արշ-ի շահերը ստորադասվում էին Օսմանյան կայսրության շահերին և մեծ մասամբ պայմանավորվում էին նրանցով: Արդյունքում քննարկվող շրջանում Արշ-ին չհաջողվեց լիարժեք կերպով ապահովել թուրքական գործերի աջակցությունը զուտ իր շահերից բխող խնդիրների լուծման ուղղությամբ: Այսպես, օրինակ՝ անլուծելի մնացին Ձանգեզուրը, Ղարաբաղը և ռուսաբնակ Մուղանը նվաճելու խնդիրները՝ Բաքվի կառավարողների և նրանց հովանավորի դեմ Ձանգեզուրի և Ղարաբաղի հայության ու Մուղանի ռուս բնակչության կազմակերպած ինքնապաշտպանության շնորհիվ: Այստեղ հարկ է շեշտել, որ գոյություն չունի քննարկվող շրջանում ՀՀ և Արշ միջև ստորագրված որևէ միջազգային իրավական փաստաթուղթ, որով Ղարաբաղը և Ձանգեզուրը անցնում էին Ադրբեջանին: Դրանով իսկ հերքվում են ադրբեջանական պատմագրության այն կեղծ տեսադրույթները, թե Ադրբեջանը «մեծահոգաբար» ՀՀ-ին է զիջել Երևանը, և անգամ միջնորդել է Օսմանյան թուրքիայի առջև ՀՀ անկախության ճանաչման հարցում, որի դիմաց ստացել է Հայաստանի պարտավորությունը՝ չհավակնել Լեռնային Ղարաբաղի և Ձանգեզուրի նկատմամբ:

Սկսեց հստակ գծագրվել այն ծանրակշիռ համագամանքը, որ Արշ-ն ի վիճակի չէր սեփական ուժերով ապահովել իր ծավալապաշտական կոմկասայան քաղաքականության հրամայականների իրականացումը: Մյուս կողմից, թուրքիայի աջակցությունը թույլ տվեց Արշ-ին զգալի հաջողություններ գրանցել նոր պետականության կայացման ու ամրապնդման, նրա սահմանների ընդլայնման գործում: Ամենակարևոր ձեռքբերումը Բաքվի և նահանգի նվաճումն էր, որն ամհմար էր իրականացնել միայն Արշ ուժերով: Բացի այդ, թուրքական գործերի աջակցությամբ Արշ-ն իր վերահսկողության տակ վերցրեց և մինչև վերջ պահեց կարևոր ռազմավարական կետ Ղարաբաղում՝ Շուշին՝ դրանով իսկ ամրապնդելով իր դիրքերը Ղարաբաղի համար հետագա նկրտումներում:

ԳԼՈՒԽ 2

ԱՐՇ ԿՈՎԿԱՍԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՈՒՄ ԱՆՏԱՆՏԻ ԳԵՐԱԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ՊԼԱՆԱՆՆԵՐՈՒՄ. 1918 թ. ՆՈՅԵՄԲԵՐ – 1919 թ. ՕԳՈՍՏՈՍ

2.1 ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ՁՈՐՔԵՐԻ ՄՈՒՏՔԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍ ԵՎ ԱՐՇ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆՈՐ ԿՈՐՄՈՐՈՇՈՒՄԸ: ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ՈՒՄԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅԱՆ ՉԵՁՔԱՅՈՒՄԸ

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին ստորագրված Մուդրոսի զինադադարը նախանշեց Անդրկովկասում Օսմանյան կայսրության ռազմաքաղաքական գերակայության ավարտը և այդտեղ դաշնակիցների, առաջին հերթին՝ Մեծ Բրիտանիայի ռազմական ներկայության հաստատումը: Անդրկովկասը մեծ նշանակություն ուներ Մեծ Բրիտանիայի համար՝ որպես ռազմավարական դիրքեր ունեցող տարածաշրջան, որը պետք է դառնար բոլշևիկների առաջխաղացումը դեպի Մերձավոր Արևելք կանխող արգելապատնեշ¹⁴³:

Մյուս գործոնը, որով պայմանավորված էր Անդրկովկասի նկատմամբ Մեծ Բրիտանիայի հետաքրքրությունը, նախն էր: Համաշխարհային տնտեսության համար էներգիայի այդ աղբյուրի նշանակության արագ աճի պայմաններում անգլիացիները չէին կարող անտեսել Բաքվի նավթարդյունաբերությունը և Բաքու-Բաթում նավթամուղը¹⁴⁴:

Միջազգային իրավիճակի՝ Արշ-ի համար մեծ քաջասական շրջադարձի պայմաններում երկրի ղեկավարության առջև ծառացավ թուրքական սվինների օգնությամբ ստեղծված պետականության պահպանման կենսական խնդիրը, որը կարելի էր լուծել միայն կտրուկ քաղաքական վերակողմնորոշման միջոցով, ինչը և սկսեց իրականացնել Բաքուն: Չըզտելով հնարավորին չափ ներկայանալ՝ որպես ինքնիշխան պետականություն, այլ ոչ թե Օսմանյան թուրքիայի կողմից ստեղծված կազմավորում՝ Արշ կառավարությունը նոյեմբերի 16-ին վերսկսեց Նուրի փաշայի ջանքերով լուծարված Ազգային խորհրդի աշխատանքները, ինչպես և

¹⁴³ Shu Audrey L. Altstadt, The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule, Stanford, California, Hoover Institution Press, Stanford University, 1992, p.105; A. Раевский, Английская интервенция и мусаватское правительство, Баку, Истпарт. отд. ЦК и БК АКП(б), 1927, стр.23-24:

Անդրկովկասում բրիտանական քաղաքականությունը պայմանավորված էր նախկին Ռուսաստանյան կայսրության տարածքում ծավալված քաղաքացիական պատերազմով, որի հանդեպ Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունում կար երկու մոտեցում: Shu D. Lloyd Джордж, Правда о мирных договорах, Т.1, Москва, Издательство иностранной литературы, 1957, стр 274-276, 279-280 և У. Черчилль, Мировой кризис, Москва, Государственное военное издательство, 1932, стр 157:

¹⁴⁴ Shu F. Kazemzadeh, նշվ.աշխ., p.167-168; A. Деникин, Очерки русской смуты, Т.4, Москва, Айрис Пресс, 2005, стр. 202: Բրիտանական Near East ամսագիրը գրում էր, որ Բաթում աշխարհի մեծագույն նավթային կենտրոնն էր: Shu M. Осипов, К вопросу об английской интервенции в Азербайджане в 1918-1919 гг., Сборник статей по истории Азербайджана, Выпуск 2, Академия Наук Азербайджанской ССР, Институт истории им. А. Бакиханова, Баку, тип. "Красный Восток", 1949, стр. 207:

որոշում ընդունեց սեփական դրոշի մասին (կրկնում է ներկայիս Ադրբեյջանի պետական դրոշը)¹⁴⁵:

1918 թ. նոյեմբերի առաջին կեսին ԱԴՀ պատվիրակությունը Ահմեդ Բեկ Աղակի, Նասիր Բեկ Ուսուբեկովի և Ռաֆիկի գլխավորությամբ մեկնեց Էնզելի, որտեղ բանակցություններ վարեց անգլիական զորքերի հրամանատար գեներալ Թոմսոնի հետ: Պատվիրակության առաջնային նպատակը՝ հասնել ԱԴՀ կառավարության ճանաչմանը, տապալվեց: Գեներալ Թոմսոնը միանշանակ հայտարարեց. «մեր տվյալներով գոյություն չունի հանրապետություն, որը ծնվել է՝ համաձայն ադրբեյջանական ժողովրդի ընդհանուր ցանկության: Կա միայն կառավարություն, որը ձևավորվել է թուրքական հրամանատարության խարդավանքներով»¹⁴⁶:

Պատվիրակությունը 1918 թ. նոյեմբերի 16-ի իր հեռագրում նշում էր, որ անգլիացիները պահանջում էին Բաքվից դուրս բերել ոչ միայն թուրքական, այլև ադրբեյջանական զորքերը: Անգլիական զորքերի կողմից զբաղեցվելու էր Բաքուն և նավթային շրջանը: Ադրբեյջանը պաշտոնապես չէր ճանաչվում, սակայն Անգլիայի, Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչները հարաբերություններ կիսատատեին նրա փաստացի կառավարության հետ: Գեներալ Թոմսոնը հռչակվում էր Բաքվի գեներալ-նահանգապետ: Ազգերի ինքնորոշման սկզբունքի վերաբերյալ որոշումն ընդունվելու էր խաղաղ խորհրդաժողովը, և Ադրբեյջանն, ի թիվս այլ ազգերի, ևս ընդգրկվելու էր այդ որոշման մեջ: Բաքուն զբաղեցնող անգլիական զորքերի կազմում կլինեին գեներալ Բիչերախովի զորքերը, սակայն զինված հայկական զորքեր քաղաք չէին մտցվելու¹⁴⁷: Փաստորեն, լրջորեն սահմանափակվում էր ԱԴՀ-ի անկախությունը, իսկ նրա կառավարության գոյությունն ուղղակիորեն հարցականի տակ էր դրվում¹⁴⁸:

Խան Խոյսկու կառավարությունն ստիպված էր լռելյայն հաշտվել ստեղծված իրավիճակի հետ: Վարչապետի՝ գեներալ Թոմսոնին ուղղված հեռագրում նշվում էր, որ ԱԴՀ կառավարությունը չէր ընդդիմանում դաշնակիցների զորքերի մուտքին Բաքու և վստահություն էր հայտնվում, որ դա չէր խախտի ԱԴՀ անկախությունը և տարածքային ամբողջականությունը¹⁴⁹:

¹⁴⁵ Տե՛ս А. Балаев, Азербайджанское национальное движение ..., стр. 239; Մշակ, #236, 1918 թ. նոյեմբերի 16; Кавказское слово, #252, 1918 թ. նոյեմբերի 21; Ժողովրդի ձայն, #68, 1918 թ. նոյեմբերի 24; Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., стр.354-355:

¹⁴⁶ Տե՛ս Т. Насиров, Борьба за власть в Азербайджане 1917-1920, Баку, 1993, стр.57:

¹⁴⁷ Տե՛ս В. Aslan, Türkiye-Azerbaycan ilişkileri ve İbrahim Ebilov 1920-1923, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2004, s.26; А. Балаев, Азербайджанское национальное движение ..., стр.231:

¹⁴⁸ Մշակ-ը գրում էր, որ ԱԴՀ կառավարությունը լիովին գլուխը կորցրել էր և նրա ձեռքում ոչ մի իշխանություն չէր մնացել: Տե՛ս Մշակ, #220, 246, 1919 թ. հոկտեմբերի 29, նոյեմբերի 28:

¹⁴⁹ Տե՛ս Т. Насиров, նշվ.աշխ., стр. 58: Նման բովանդակության պաշտոնական հաղորդագրություն հայտնվեց ԱԴՀ կառավարության պաշտոնաթերթը Азербайджан-ում նոյեմբերի 17-ին: Իսկ հենց հաջորդ օրը նույն թերթում գեներալ Թոմսոնի պահանջով տպագրվեց այդ հաղորդագրության հերքումը, ըստ որի՝ դաշնակից պետությունների կառավարություններն ամենևին չէին ճանաչել Ադրբեյջանի անկախությունը:

1918 թ. նոյեմբերի 17-ին անգլիական զորքերը և գեներալ Բիչերախովի ուժերը մտան Բաքու: Ափ դուրս գալուց անմիջապես հետո գեներալ Թոմսոնը հրամայեց իջեցնել ադրբեյջանական դրոշը, ինչը ոչ միայն խորհրդանշական բնույթ ունեցող քայլ էր, այլև հստակ ազդանշան խան Խոյսկու կառավարությանը: 1918 թ. նոյեմբերի 19-ին հրապարակված իր հայտարարության մեջ Թոմսոնը նշում էր. «... մենք այստեղ ենք գտնվում թոր ռուսական կառավարության գիտությամբ և համաձայնությամբ: ... Դաշնակիցները չեն կարող վերադառնալ տուն, քանի դեռ իրենք չեն տրականգնել կարգուկանոնը Ռուսաստանում: ... Կասկած չի կարող առաջանալ, որ դաշնակիցները մտադիր չեն յուրացնել ռուսական տաճարների ոչ մի թիզ»¹⁵⁰: Թոմսոնի հայտարարությունից հետևում էր, որ Մեծ Բրիտանիան մտադիր չէր հետևել Էնզելիում ձեռք բերված համաձայնությանը:

Կարևոր նշանակություն ուներ այն հանգամանքը, որ ԱԴՀ-ն հանդիսանում էր թուրքական սվինի օգնությամբ ստեղծված պետական կազմավորում, ինչն սկզբնական փուլում անխուսափելի էր դարձնում անվստահությունը խան Խոյսկու կառավարության հանդեպ անգլիացիների կողմից¹⁵¹: ԱԴՀ մուսավաթական կառավարությունը վարկաբեկել էր իրեն Օսմանյան կայսրության հետ բարեկամության պայմանագրի կնքումով և թուրքական կառավարության հետ ակտիվ համագործակցությամբ: Ենթադրյալով, 1918 թ. դեկտեմբերի 29-ին թուրքամետ ադրբեյջանցի և թուրք սպաների գլխավորությամբ Աղդամում բռնկվեց Ղազախի հետևակային ժոհի զորամասերի ապստամբությունը: Ապստամբները պահանջում էին Ադրբեյջանից անգլիացիների հեռացում, բանակից ռուս սպաների վտարում և նրանց փոխարինում թուրք սպաներով¹⁵²: Անգլիացիները քաջ գիտակցում էին, որ Ադրբեյջանի թուրքամետ արտաքին քաղաքականության 180 աստիճան շրջադարձը դեպի Անտանտ պայմանավորված էր միջազգային ասպարեզում կտրուկ փոփոխություններով և Ադրբեյջանի անելաձևի դրությամբ: Այդ իսկ պատճառով անգլիական հրամանատարությունը ներկայումս էր հնարավոր ադրբեյջանաթուրքական ընդվզումից, մանավանդ իր թուրքական բանակների նահանջից հետո ԱԴՀ-ում մնացել էին ազմաթիվ թուրք սպաներ: Վերոհիշյալով էր բացատրվում մուսավաթական կառավարության հանդեպ անգլիական հրամանատարության սառը վերաբերմունքը¹⁵³: Ա. Բալանը մերժում է այս դրույթը՝ համարելով, որ այդ ժամանակ արդեն իսկ ԱԴՀ արտաքին քաղաքականության մեջ տեղի էին ունեցել զգալի փոփոխություններ, և նոյեմբերին գեներալ Թոմսոնի

Տե՛ս Архивы Азербайджана 1-2 ..., стр.62 և А. Раевский, Английская интервенция ..., стр. 4: Ժողովրդի ձայն, #72, 1918 թ. նոյեմբերի 29 և Մշակ, #249, 1918 թ. դեկտեմբերի 1:

¹⁵² Հենց դրանով էր պայմանավորված այն հանգամանքը, որ անգլիացիները պահանջեցին Բաքույի դուրս բերել ոչ միայն թուրքական, այլև ադրբեյջանական զորքերը՝ դրանով իսկ Ադրբեյջանը անհետ թշնամու շարքերում: Տե՛ս Т. Swietochowski, Russian Azerbaijan ..., p.142:

¹⁵³ Այդ հանգամանքն ընդունում է նաև ադրբեյջանական պատմագրությունը: Տե՛ս А. Балаев, Азербайджанское национальное движение ..., стр. 236:

¹⁵⁴ Տե՛ս А. Стеклов, նշվ.աշխ., стр.23-25 և А. Раевский, Английская интервенция ..., стр.38:

հետ բանակցությունների ժամանակ ԱԴՀ կառավարությունը պատրաստակամություն էր հայտնել համագործակցել դաշնակիցների հետ¹⁵⁴։

Պակաս կարևոր չէր նաև այն, որ սկզբնական շրջանում անգլիական զորքերի թիվը մեծ չէր, մինչդեռ Լ. Բիչերախովի ուժերը և ռուսական Կասպիական նավատորմն իրենցից լուրջ գործոն էին ներկայացնում, որի հետ պետք էր հաշվի նստել¹⁵⁵։

Գեներալ Թոմսոնը ձեռնամուխ եղավ ԱԴՀ կառավարման համակարգի ամրապնդմանը այնպիսի կառավարության ստեղծման միջոցով, որը կընդգրկեր բնակչության բոլոր ազգային խմբերը, առաջին հերթին՝ թաթարներին, ռուսներին և հայերին։ Ադրբեջանի երեք հիմնական ազգերի միջև քաղաքական համաձայնությունը կամրապնդեր կայունությունը նորաստեղծ պետությունում, կբարձրացներ անգլիական հրամանատարության՝ որպես խաղաղարարի, հեղինակությունը և կուժեղացներ Մեծ Բրիտանիայի ազդեցությունը Ադրբեջանում։ Ուղղակի դեր էր խաղում նաև այն հանգամանքը, որ կրալիցիոն կառավարության ստեղծումով կչեզոքացվեր բացառապես թուրքական էթնոսի հիմքի վրա ստեղծված ԱԴՀ իշխանությունների թուրքամետ կողմնորոշումը։ Կոալիցիոն կառավարությունը պետք է գործեր մինչև խաղաղ խորհրդաժողովի կողմից Ադրբեջանի պետական-իրավական կարգավիճակի հարցի լուծումը։

Ռուսական քաղաքական ուժերն Ադրբեջանում ներկայացված էին երեք հիմնական խմբերով։ Առաջինն անկուսակցական Մ. Պոդշիբյակինի գլխավորած Ռուսական Ազգային խորհուրդն էր, որը Կամավորական շարժման կողմնակից էր և համոզե էր գալիս միասնական և անբաժան Ռուսաստանի վերականգնման քաղաքական պլատֆորմի վրա¹⁵⁶։ Սկզբից ԱԴՀ-ն հրաժարվում էր 1918 թ. սեպտեմբերին ստեղծված Ռուսական Ազգային խորհրդին տալ ազգային-քաղաքական ուժի կարգավիճակ, բայց հետո տեղի տվեց թուրքական հրամանատարության ճնշման տակ, որը ձգտում էր նրա միջնորդությամբ գերությունից ազատել թուրք, գերմանացի և ավստրիացի ռազմագերիներին, որոնք պահվում էին Նարզեն կղզում։ Իսկ Բաքուն ձգտում էր օգտագործել նրան Մուղանը խաղաղ միջոցներով հպատակեցնելու համար¹⁵⁷։ Երկրորդը Կովկաս-Կասպիական կառավարությունն էր Բիչերախովի գլխավորությամբ, որն իր տրամադրության տակ ունենալով զինված ուժեր՝ որդեգրել էր մուսավաթական կառավարության բռնի տապալման և իր իշխանության հաստատման քաղաքականությունը։ Երրորդը Սլավոնա-ռուսական ընկերության խորհուրդն էր, որը որդեգրել էր ԱԴՀ կառավարության հետ սերտ համագործակցության մարտավարությունը՝ հուսալով դրանով ամրապնդել ռուսա-

լուսն ազդեցությունն ԱԴՀ-ում և պայմաններ ստեղծել այն Ռուսաստանի հետ վերամիավորելու համար։

1918 թ. նոյեմբերի 17-ին Ռուսական Ազգային խորհրդի հետ գեներալ Թոմսոնի համոզման ժամանակ վերջինը հայտարարեց, որ ինքը միայն Բաքվի և օկուպացիոն գոտու գեներալ-նահանգապետն է, և դաշնակիցների նպատակն աջակցելն է ներքին կարգուկանոնի հաստատմանը։ Նկատի ունենալով Ադրբեջանում երեք հիմնական ժողովուրդների առկայությունը (Կովկասի թաթարներ, հայեր և ռուսներ)՝ Թոմսոնը դաշնակիցների անուսից առաջարկում էր նրանց միմյանց հետ համաձայնության գալ ու հաստատել այնպիսի կարգ, որը կբացառեր դաշնակիցների միջամտությունը և կգոյատևեր մինչև խաղաղ խորհրդաժողովի վերջնական որոշումը¹⁵⁸։

Ռուսական Ազգային խորհուրդը որոշում ընդունեց բանակցություններ վարել, սակայն ոչ թե ԱԴՀ կառավարության, այլ Կովկասի թաթարների ներկայացուցիչների հետ¹⁵⁹։ Նա իր մասնակցությունը կոալիցիոն կառավարությանը պայմանավորում էր միասնական Ռուսաստանի ժամաշուժով և ԱԴՀ անկախության հարցի լուծումը համառուսաստանյան Սահմանադիր ժողովի իրավասությանը հանձնումով։ Հաջորդ օրն սկսված եռակողմ բանակցություններում Կովկասի թաթարների ներկայացուցիչները փաստորեն ընդունեցին Ռուսական Ազգային խորհրդի պահանջները։ Ա. Աղաևը նշեց, որ իր ժողովուրդն իր ապագան կապում էր եղբայրական Թուրքիայի հետ։ Բայց քանի որ նա ջախջախվել էր, իսկ Ռուսաստանում հեղափոխության շնորհիվ տապալվել էր մեծապետական և ռեակցիոն ռեժիմը, Անդրկովկասի ժողովուրդներին, մասնավորապես Կովկասի թաթարներին անհրաժեշտ էր հենվել Ռուսաստանի վրա և շփման եզրեր գտնել նրա հետ¹⁶⁰։

Բանակցությունների արդյունքում որոշվեց, որ Համառուսաստանյան Սահմանադիր ժողովն էր որոշելու ազգային ինքնավարությունների սահմանները և դրանց բնույթը, եթե այդ հարցը մինչև այդ իր լուծումը չգտներ Վերսալի խորհրդաժողովում¹⁶¹։

Նման զիջողականությունը խիստ հակազդեցություն առաջացրեց ԱԴՀ կառավարության կողմից, և վերջինի պահանջով Ա. Աղաևը հեռացավ Բաքվից, ու փոխվեց պատվիրակության կազմը¹⁶²։ 1918 թ. նոյեմբերի 24-

¹⁵⁴ Տե՛ս В. Байков, նշվ. աշխ., стр. 148:

¹⁵⁵ См. в том же месте, стр. 149:

¹⁶⁰ Ըստ Աղաևի՝ Կովկասի թաթարները պետք է հենվեին երկու հարևաններից՝ Ռուսաստանից և Թուրքիայից մեկի վրա, և քանի որ Թուրքիան չկար, պետք էր կապ փնտրել Ռուսաստանի հետ, որի մշակույթը թուրքականից ավելի բարձր էր։ См. в том же месте, стр. 150:

¹⁶¹ Տե՛ս В. Байков, նշվ. աշխ., стр. 150:

¹⁶² Բանակցություններին անձամբ մասնակցած Բալկովը նշում է, որ Կովկասի թաթարների պատվիրակությունը խոստովում էր սկզբունքային հարցերի քննարկումից և հարց ղնում, թե արդյո՞ք խորհուրդը կհամաձայնի մասնակցել կառավարությանը։ Բալկովը նաև նշում է, որ հայերի սլավոփրակությունն աջակցություն էր ցուցաբերում խորհրդին։ См. в том же месте, стр. 149-150:

¹⁵⁴ Шу' А. Балаев, Азербайджанское национальное движение ..., стр. 232-234:

¹⁵⁵ Անգլիական զորքերի թիվն ընդամենը 2000 էր։ Տե՛ս Т. Swietochowski, Russian Azerbaijan..., p. 141:

¹⁵⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 277, ց. 1, գ. 5 թ. 3:

¹⁵⁷ Տե՛ս В. Байков, նշվ. աշխ., стр. 136-137:

տարածվումը և նրա տրամադրության տակ գտնվող գործերի վտարումը էր Ադրբեջանում ռուսական կազմակերպությունների մեջ ԱԳՀ-ի հանդեպ անսահման դիրքորոշումն զբաղեցնում էր հենց Կովկաս-կասպիական կառավարությունը, որը, չնայած քաղաքական հակասություններին, ճանաչելով Կամավորական բանակի ընդհանուր ղեկավարությունը և իր տրամադրության տակ ունենալով զգալի ուժեր՝ ոչ միայն հաշվի չէր նշատում Ադրբեջանի իշխանությունների հետ, այլև հետզհետե գնում էր վերջինս հետ բացահայտ առնակատման: Բաքու ժամանելու առաջին իսկ օրից Բիչերախովն, իր տրամադրության տակ ունենալով 8-10 հազարանոց զորք և Կասպիական նավատորմը, հրաժարվեց ճանաչել ԱԳՀ իշխանությունը՝ նպատակ ունենալով բռնի տապալել խան խոյսկու կառավարությունը և այն փոխարինել Կովկաս-կասպիական կառավարության իշխանությամբ¹⁷⁴: Վերջինն, ի տարբերություն Ռուսական Ազգային խորհրդի, կանգնած էր ծախս դիրքերի վրա՝ հանդես գալով հեղափոխության նվաճումների խորացման, կառավարման համակարգի դեմոկրատացման օգտին¹⁷⁵:

ԱԳՀ կառավարությունը գիտակցում էր Բիչերախովի կողմից բխող վտանգը¹⁷⁶: Սակայն թուրքիայի հետ իր սերտ կապերով վարկաբեկված, ոչ մի պետության կողմից չճանաչված, թույլ պետական և ռազմական կազմակերպություն ունեցող Ադրբեջանն ուղղակի ի վիճակի չէր գեներալ ուժով լուծելու այդ խնդիրը: Ուստի խան խոյսկու կառավարությունն ստիպված էր ռուսական ազդեցության դեմ պայքարը մղել բացառապես քաղաքական դաշտում: Բիչերախովյան ուժերը Ադրբեջանի տարածքից դուրս մղելու միակ հնարավորությունը անգլիական հրամանատարության միջոցով դա անելն էր: Վարչապետ խան խոյսկին գեներալ Թոմսոնին ուղղված նամակում ընդգծում էր Բաքվի մերձակայքում Կամավորական և հայկական (կամավորական ուղղվածության) զորամիավորումների հավաքագրման անթույլատրելիությունը: Ի պատասխան, Թոմսոնը հավաստիացնում էր խան խոյսկուն, որ ռուսական զորքերի մոբիլիզացիա տեղի չէր ունենում¹⁷⁷:

¹⁷⁴ Տե՛ս В. Байков, *նշվ. աշխ.*, стр. 147: Բայկովն իր աշխատության մեջ Կովկաս-կասպիական կառավարությունն անվանում է Մերձկասպյան կառավարություն: Նրանում գերակայում էին էսենները և մենշևիկները, և այն միավորում էր Կասպից ծովին հարող նահանգները՝ Հյուսիսային Կովկասը, Ստավրոպոլի մահանգը, Անդրկասպյան Հանրապետությունը և Մոսկովի Հանրապետությունը: См. в том же месте, стр. 141:

¹⁷⁵ Տե՛ս Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 130, оп. 2, д. 184, стр. 13; В. Байков, *նշվ. աշխ.*, стр. 160: Բայկովը նշում է, որ կառավարությունը լրիվ սոցիալիստական ուղղվածություն ուներ և նրա համար բուլշևիկներն ավելի շուտ սոցիալիստներ էին, այլ ոչ թե առաջին հերթին Ռուսաստանի բռնամիներ: Անդրադառնալով նրա նպատակներին՝ Բայկովը նշում է, որ մեծ մասամբ հայերից բաղկացած Մերձկասպյան կառավարությունը, թաքնվելով դեմոկրատիայի կարգախոսների տակ, ուզում էր սկսել հասնել թաքարների հանդեպ սեպտեմբերյան ջարդի համար, թեև բացեիքաց դա չէր արտահայտում:

¹⁷⁶ Տե՛ս Т. Насиров, *նշվ. աշխ.*, стр. 70:

¹⁷⁷ Տե՛ս А. Раевский, *Английская интервенция ...*, стр. 94:

Ամրապնդելով իր դիրքերն Ադրբեջանում՝ Մեծ Բրիտանիան ձեռնամուխ եղավ ռուսական զորքերի վերջնական դուրսմղմանը ԱԳՀ-ից: Կովկաս-կասպիական կառավարության գոյությունը երկիշխանություն և լարվածություն էր ստեղծում ԱԳՀ-ում: Այն նպաստում էր Բաքվի բանվորական զանգվածների շրջանում ծախս հայացքների տարածմանը, բուլշևիզմի դիրքերի ամրապնդմանը, բանվորների քաղաքական ակտիվությանը: Այսպես, 1918 թ. դեկտեմբերին, ի պատասխան անգլիացիների կողմից Կովկաս-կասպիական կառավարության անդամների (Ս. Սահակյան, Յա. Շտերին, Ա. Վալունց, Ա. Առաքելյան, Ա. Վիտոլ) ձերբակալությանը, էսենների և մենշևիկների ղեկավարությամբ գումարվեց բանվորական խորհրդաժողով և հայտարարվեց գործադուլ, ինչն ստիպեց անգլիական հրամանատարությանն ազատ արձակել ձերբակալվածներին¹⁷⁸: Անգլիական հրամանատարությունը նաև երկյուղում էր, որ Բիչերախովի ջոկատները կարող են փորձել տապալել ԱԳՀ կառավարությունը: Անգլիացիների առջև դրված խնդիրը նաև հեշտանում էր այն առումով, որ Կամավորական բանակը ևս ձգտում էր վերակազմավորել Բիչերախովի ջոկատը:

Քանի որ Լ. Բիչերախովը մեծ ծառայություններ էր մատուցել անգլիացիներին և վայելում էր բարձր հեղինակություն զորքերում ու Բաքվի ծախս քաղաքական ուժերի շրջանում, անգլիական հրամանատարությունը, նախքան ռուսական զորքերն արտաքսելը, հեռացրեց Բիչերախովին՝ վերջինս, ի նշան նրա հանդեպ երախտագիտության, ուղարկելով Մեծ Բրիտանիա՝ ներկայանալու թագավորին¹⁷⁹: Այնուհետև 1919 թ. փետրվարի 28-ին ԱԳՀ-ում ռուսական զորքերի հրամանատարի պաշտոնում Բիչերախովին փոխարինած գեներալ Պրժևալսկուն հանձնված վերջնագրով անգլիական հրամանատարությունը պահանջեց 24 ժամվա ընթացքում դուրս բերել զորքերը ԱԳՀ տարածքից: Ռուսական զորքերի դուրսբերումից անմիջապես հետո, օգտվելով Կամավորական բանակի հրամանատարության ու Կասպիական նավատորմի անձնակազմի միջև տարածայնություններից, անգլիացիները զինաթափեցին նաև Կասպիական նավատորմի ղեկավարին¹⁸⁰: Դրանով էլ ավելի ամրապնդվեց անգլիական ազդեցությունը ռազմավարական նշանակություն ունեցող Կասպից ծովի ավազանում:

Դրանով ավարտվեց Արևելյան Անդրկովկասից ռուսական ներկայության դուրս մղման առաջին փուլը: Ապրիլի 5-ին Ելիզավետպոլից մեծ շուքով Բաքու մտան ադրբեջանական զորքերը, ինչն իրենով նշանակում էր Բաքվի նկատմամբ ԱԳՀ ինքնիշխան իրավունքների դե ֆակտո ճանաչում¹⁸¹: Սակայն Բիչերախովի ուժերի նահանջը տեղի ունեցավ ոչ

¹⁷⁸ Տե՛ս Архивы Азербайджана 1-2..., стр. 96, Борьба, #2, 1919 г. հունվարի 3 և А. Балаев, *Азербайджанское национальное движение ...*, стр. 242-243:

¹⁷⁹ Տե՛ս Архивы Азербайджана 1-2..., стр. 97; А. Раевский, *Английская интервенция ...*, стр. 94-95 և В. Байков, *նշվ. աշխ.*, стр. 162:

¹⁸⁰ Տե՛ս ГАРФ, ф. 130, оп. 2, д. 184, стр. 15; F. Kazemzadeh, *նշվ. աշխ.*, p. 244; Искра #49, 1919 г. մարտի 6; Кавказское слово # 37, 39, 40, 1919 г. մարտի 5, 7, 8:

¹⁸¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 200. ց. 1, ք. 198, ք. 52; В. Байков, *նշվ. աշխ.*, стр. 171:

թե ԱԴՀ վարած քաղաքականության, այլ անգլիական հրամանատարության դիրքորոշման շնորհիվ¹⁸²։

Արևելյան Անդրկովկասի տարածքում ռուսական ազդեցության մյուս կարևոր հենարան շարունակում էր մնալ Մուղան-Լենքորանը (Թալիշի երկրամաս)։ Անգլիացիների Անդրկովկաս մուտքով ստեղծված բարենդպաստ քաղաքական իրավիճակի պայմաններում 1918 թ. դեկտեմբերի 28-ին գումարված Հյուսիսային և Հարավային Մուղանի գյուղացիական բնակչության համագումարը միաձայն որոշում ընդունեց երկրամասը միասնական և անբաժան Ռուսաստանի անխզելի մաս ճանաչելու մասին՝ դրանով իսկ իր օրակարգից ընդհանրապես հանելով ԱԴՀ-ի հետ հարաբերությունների բնույթի հարցը։ Ստեղծվեց օրենսդիր մարմին՝ խորհուրդ, և գործադիր մարմին՝ Մուղանի երկրամասային վարչություն գնդապետ Իլյաշևիչի, Մ. Ալեքսեևի և Ա. Բեգլարբեկովի գլխավորությամբ։ Վարչության մեջ գերակայում էր էսեռների ազդեցությունը, բայց նրա անդամների մեջ մեծ թիվ էին կազմում նաև Ա. Դեմիկինի Կամավորական բանակի կողմնակիցները։ Երկրամասի անկախությունն ամրապնդելու նպատակով նույնիսկ փորձ արվեց ստեղծել սեփական դրամական միավոր, որը սակայն անհաջող էր¹⁸³։ Փաստորեն համագումարն իր կայացրած որոշմամբ կանգնում էր Կամավորական շարժման քաղաքական պլատֆորմի վրա և մերժում ԱԴՀ իշխանությունը։ Մուղան-Լենքորանի երկրամասային վարչությունն ակտիվ կապեր ուներ Կովկաս-Կասպիական կառավարության, Թերեք-Ղաղստանյան երկրամասի զորքերի հրամանատար գեներալ Էրդելիի, Բաքվի Ռուսական Ազգային խորհրդի հետ։

Իրենց հերթին երկրամասի մուսուլմանները դիմեցին ԱԴՀ վարչապետին՝ խնդրելով վերջ տալ բռնություններին և անօրինականությանը և իրենց մոտ ուղարկել երեք անգլիական սպա ու 30 զինվոր։ Միաժամանակ նրանք պահանջում էին զինաթափել Մուղանում գտնվող ռուսական զորքերը և դրանք փոխարինել անգլիական կամ ադրբեջանական զորքերով¹⁸⁴։ 1918 թ. դեկտեմբերի վերջին Մուղան-Լենքորանի մուսուլմանների պատմիկականությունը պաշտոնապես դիմեց գեներալ Թոմսոնին՝ պահանջելով երկրամասի վրա՝ որպես Ադրբեջանի տարածքի անբաժան մասի, տարածել ԱԴՀ կառավարության իշխանությունը։ Պատմիկականությունը հավաստիացնում էր Թոմսոնին, որ եթե Մուղան ուղարկվի անգլիական զորք, երկրամասի մուսուլմանները կմտնեն նրա շարքերը։

Բաքուն ևս քայլեր էր ձեռնարկում՝ իր կողմը գրավելու երկրամասային վարչությանը և խաղաղ միջոցներով իր իշխանությունը տարածե-

լու գավառի վրա։ 1919 թ. փետրվարի սկզբին Մուղան մեկնեց ԱԴՀ կառավարության հատուկ առաքելություն, որը փորձեց իր կողմը գրավել Մուղանի երկրամասային վարչության ղեկավարությանը, սակայն՝ անարդյունք։ Առաքելության վերադարձից հետո ԱԴՀ կառավարությունը պաշտոնապես դիմեց գեներալ Թոմսոնին՝ նշելով, որ Մուղան-Լենքորանի հարցը շոշափում է ԱԴՀ կենսական շահերը և անհապաղ լուծում է պահանջում։ Դիմումում շեշտվում էր, որ Մուղանը գեներալ Բիչերախովի և Բաքվի Ռուսական Ազգային խորհրդի աջակցությամբ՝ ԱԴՀ-ն վարկաբեղելու համար գավառում հռչակեց ինքնուրույն պետություն, որն իրեն հավարում է միասնական և անբաժան Ռուսաստանի մաս¹⁸⁵։ Սակայն ԱԴՀ-ի ղեկավարները ապարդյուն էին. 1919 թ. մարտին Պրիշիբ գյուղում կայացած Մուղանցիների համագումարը կրկին դեմ հանդես եկավ Մուղանը Ադրբեջանին միացնելուն՝ հայտարարելով, որ «ընդհուպ մինչև խաղաղ խորհրդաժողովի աշխատանքների ավարտը Ռուսաստանի պահպանված այս անկյունը, որը կոչվում է Մուղանի մարզ, մնում է Ադրբեջանից անկախ»¹⁸⁶։ Երկրամասային վարչությունն ակտիվացրեց շփումները Կամավորական բանակի և Բաքվի ռուսական կազմակերպությունների՝ Ազգային խորհրդի և Ցենտրոդոմի հետ։ Մշտական կապ կար Դեմիկինի շտաբի և գեներալ Էրդելիի հետ։ Դեմիկինի համար Մուղան-Լենքորանն իր պարենի պաշարներով և ռազմական ներուժով ռազմավարական նշանակություն ուներ նաև՝ որպես կարևոր հենակետ Անդրկովկասում¹⁸⁷։

Միաժամանակ երկրամասում շարունակում էին ամուր մնալ բուլշևիկների դիրքերը, որոնց հենարանը զինվորականությունն էր¹⁸⁸։ Մուղան-Լենքորանում երկու հակադիր քաղաքական ուժերի՝ Կամավորական շարժման կողմնակիցների և բուլշևիկների միջև պայքարն ավարտվեց նրանով, որ ապրիլի 24-ին Ռազմիեղկոմի գլխավորությամբ բուլշևիկյան ապստամբություն բռնկվեց, և մայիսի 5-ին Լենքորանում կայացած խորհուրդների համագումարում հռչակվեց Մուղանի խորհրդային հանրապետությունը, որը խորհրդային Ռուսաստանի մաս էր դիտվում։ Ընտրվեց Մուղանի բանվորների, զինվորների և գյուղացիների երկրամասային խորհուրդը, ստեղծվեցին գործադիր մարմիններ¹⁸⁹։ խորհրդային Ռուսաստանն անմիջապես կապեր հաստատեց երկրամասի հետ ու սկսեց ռազմական և ֆինանսական օգնություն ցույց տալ նրան¹⁹⁰։ Բուլշևիկների համար Մուղանն ուներ ռազմավարական նշանակություն՝ որպես հենակետ Անդրկովկասում իրենց իշխանության հաստատման համար¹⁹¹։

¹⁸² Տե՛ս А. Раевский, Английская интервенция ..., стр. 95:

¹⁸³ Տե՛ս Наше время # 6, 1919 թ. հունվարի 5; Эконом, #2, 1919 թ. հունվարի 14; А. Привольный, նշվ.աշխ., стр. 70:

¹⁸⁴ Այդ կապակցությամբ Наше время թերթը հեղձանքով գրում էր, որ հավանաբար երկրամասում կարգուկանոն հաստատող ուժերը պետք է ադրբեջանական զորքերը լինեն, որոնք արդեն իսկ «վարժակամ» են հաստատել երկրի երկաթուղու վրա (նկատի ունի երկաթուղային կայարաններում հայ ճամփորդների բազմաթիվ սպանությունները և թալանը հենց զինվորների կողմից - Ղ.Կ.): Տե՛ս Наше время # 7, 1919 թ. հունվարի 8:

¹⁸⁵ Տե՛ս А. Привольный, նշվ.աշխ., стр.73:

¹⁸⁶ См. в том же месте, стр.74:

¹⁸⁷ Տե՛ս Н. Байкара, նշվ.աշխ., с.249; А. Привольный, նշվ.աշխ., стр.75-77:

¹⁸⁸ Տե՛ս Е. Токарежеский, նշվ.աշխ., стр. 225:

¹⁸⁹ Տե՛ս А. Привольный, նշվ.աշխ., стр. 90-93 և Набат #16, 1919 թ. մայիսի 23:

¹⁹⁰ Տե՛ս М. Казиев, Нариман Нариманов, Баку, Азербешр, 1970, стр. 100-101:

¹⁹¹ Տե՛ս И.Б. Гаджиев, Совместная борьба трудящихся Азербайджана и Дагестана за власть Советов в 1918-1920 гг., Махачкала, Даскнигиздат, 1968, стр.59 և Е. Токарежеский, նշվ.աշխ., стр.226:

Մուղանում բուլշևիկների իշխանության հաստատումը չէր բխում ԱՂԴ, ոչ բրիտանական հրամանատարության և ոչ էլ Կամավորական բանակի շահերից: Դրանով ԱՂԴ-ի համար նպաստավոր քաղաքական իրավիճակ էր ստեղծվում այն իրեն միացնելու համար, քանի որ Կամավորական բանակի հրամանատարությունը կնախնորքեր չարյաց փոքրագույնը, այն է՝ ԱՂԴ իշխանությունը Մուղան-Լենքորանի վրա, քան թե իր թիկունքում բուլշևիկյան պետական կազմավորման սկզբնավորումը:

Հունիսին Պետրովսկում կայացավ գեներալ Էրդելիի և Բաքվի Ռուսական Ազգային խորհրդի նախագահ Մ. Պողչիբյակինի, Ցենտրոդոմի նախագահ Ա. Լեոնտովիչի և ԱՂԴ-ում ռուսական կազմակերպությունների այլ ներկայացուցիչների խորհրդակցությունը, որից հետո Ռուսական Ազգային խորհուրդն սկսեց բանակցություններ վարել ԱՂԴ կառավարության հետ Մուղան-Լենքորանի դեմ արշավանք կազմակերպելու համար¹⁹²:

1919 թ. հուլիսի 19-ին վարչապետ Ռուսթեյկովի և գեներալ Քորիի միջև համդիպման ժամանակ վերջինը ևս խոստացավ աջակցություն ցուցաբերել Մուղան-Լենքորանի հարցի լուծման գործում՝ իր հերթին խնդրելով Ռուսթեյկովին ներազդել Դադստանի վրա՝ կանխելու համար վերջինի ակտիվ ելույթները Կամավորական բանակի դեմ: Նման նպաստավոր քաղաքական իրավիճակում ձեռքերի ազատություն ստացած ԱՂԴ-ն ձեռնամուխ եղավ վճռական գործողությունների. տնտեսական և տրանսպորտային շրջափակման ենթարկվեց Լենքորանի գավառը: Միաժամանակ Բաքուն սկսեց զգալի ուժեր կենտրոնացնել Լենքորանի ուղղությամբ:

Լենքորանի ճակատում կենտրոնացած էքսպեդիցիոն կորպուսը գլխավորում էր գլխավոր շտաբի պետ գեներալ Սալիմովը¹⁹³: 1919 թ. հունիսին սկսվեցին ռազմական գործողությունները: Այդ շրջանում երկրամասում մարտեր էին գնում բուլշևիկների և ծերբակալված գնդապետ Իլյաշևիչի կողմնակիցների միջև, ինչն էլ ավելի ջլատեց Մուղանի ուժերը¹⁹⁴: Հունիսի վերջին Մուղանում տապալվեց խորհրդային իշխանությունը և կարճ ժամանակով Լենքորան քաղաքում կրկին իշխանության եկան գնդապետ Իլյաշևիչի կողմնակիցները: ԱՂԴ կառավարությունը քաղաքի ամարյուն գրավումն ապահովելու նպատակով օգոստոսի 3-ին պատվիրակություն ուղարկեց Լենքորան, որի կազմում էին նաև անգլիական հրամանատարության երկու ներկայացուցիչներ¹⁹⁵: Պատվիրակությունն Իլյաշևիչից պահանջեց ճանաչել ԱՂԴ իշխանությունը և զինաթափվել: Իր հերթին Իլյաշևիչը պատվիրակներ ուղարկեց Բաքու՝ խնդրե-

լով անգլիական հրամանատարության համաձայնությունը մինչև Համա-
նախաձեռնման Սահմանադիր ժողովի գումարումը իշխանությունը թող-
նելու երկրամասային վարչության ձեռքում: Սակայն անգլիացիներն արդեն
վերջնականապես կողմնորոշվել էին երկրամասում ԱՂԴ իշխանության
օգտին¹⁹⁶: Երկար բանակցություններից հետո օգոստոսի 12-ին լենքո-
րանցիների համազումարը իշխանությունը հանձնեց ԱՂԴ-ին¹⁹⁷:

Ամփոփելով՝ պետք է նշենք, որ հայտնվելով բոլորովին նոր՝ իր հա-
նար քաջասական միջազգային իրավիճակում, ԱՂԴ-ն դրսևորեց ճկու-
նություն և իրադրության ճիշտ ըմբռնում՝ կարողանալով չեզոքացնել Օս-
մանյան Թուրքիայի հետ փոխգործակցության գործունե և պահպանել իր
անկախությունը, որի ստեղծումն Անտանտի տեղությունները կապում
էր քաջառապես Թուրքիայի հետ: Կարճ ժամանակում ԱՂԴ-ն սովորեց
հղորդել օգտվել անգլո-ռուսական հակասություններից՝ իր սեփական
հաստակներին հասնելու համար: Դրա վկայությունն էր Բաքվից Կովկաս-
ային իրավական կառավարության և նրա զինված ուժերի վտարումը, որով
որոշ տրվեց երկիշխանությանը Բաքվում և նրա հարակից շրջաններում,
Արևելյան Անդրկովկասը դաշնակիցների առջև ներկայացնող միակ
անկախ մարմին դարձավ ԱՂԴ կառավարությունը: Դրանով լուրջ հար-
ժեք հասցվեց Ադրբեջանում ռուսական ազդեցությանը, որը տեղայնաց-
ված կենտրոնացված քաջառապես Մուղան-Լենքորանում:

Լենքորանի գավառի և հարակից շրջանների նվաճումը ԱՂԴ կով-
կասյան քաղաքականության ևս մեկ լուրջ ձեռքբերում էր: Պարսկաստա-
նի սահմանի մոտ գտնվող Մուղան-Լենքորանը ռազմավարական նշանա-
լիություն ուներ, և նրա միացումով ԱՂԴ-ն ամբողջացրեց Արևելյան Անդր-
կովկասի տարածքների՝ Բաքվի և շրջանի, Մուղան-Լենքորանի միավոր-
ումն ադրբեջանական պետականության սահմաններում: Մուղան-Լենքո-
րանի գրավման մյուս՝ ոչ պակաս կարևոր նշանակություն այն էր, որ
նվազվեց ԱՂԴ-ում ռուսական ազդեցության վերջին օջախը:

2.2 ԱՂԴ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՐԱՎ - ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ԿՈՎԿԱՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՈՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մուղոսի զինադադարի ստորագրումից հետո Օսմանյան կայս-
րության առջև ծառացավ Անդրկովկասի հանրապետությունների հետ
հարաբերված Բաքուի պայմանագրերով իրեն անցած և զինադադարի պայ-
մաններով պարզաման ենթակա տարածքների քաղաքական կազմակերպ-
ման հարցը: Խոսքը գնում էր առաջին հերթին Կարսի և Բաթումի մար-

Տե՛ս Կавказское слово # 158, 1919 թ. օգոստոսի 5: Անգլիական մի սպա էր նույնիսկ ուղարկ-
վել Լենքորան, որին հրահանգվել էր աջակցել գավառում ԱՂԴ իշխանության հաստատմանը:
Տե՛ս Կавказское слово # 159, 1919 թ. օգոստոսի 5:

Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ.200, ց.1, գ.341, ք.219; Бореба, #177, 184, 1919 թ. օգոստոսի 9, 17; www.zerkalo.az-
20.01.2007:

¹⁹² Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ.200, ց.1, գ.291, ք. 457:

¹⁹³ Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ.200, ց.1, գ.293, ք. 19, 24-25:

¹⁹⁴ Տե՛ս Կавказское слово, #134, 142, 1919 թ. հուլիսի 8, 17: Հուլիսի 22-ին ծանր մարտերից հետո
թողնելով Լենքորանը՝ բուլշևիկները մահանջեցին Սառա կղզի, իսկ այնտեղից՝ Աշուր Աղե, որտեղ
մասամբ գերվեցին, մասամբ հեռացան Անդրկասպյան մարզ: Տե՛ս А. Привольный, նշվ. աշխ.,
стр. 150: Մուղան-Լենքորանում ռուսական ազդեցությունը վերջնականապես ի չիք դարձնելու հա-
մար ԱՂԴ իշխանությունների հրահանգով այնտեղից արտաքսվեցին գնդապետ Իլյաշևիչը և մի
շարք այլ ռուս սպաներ: Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ.276, ց.1, գ.193, ք.16:

¹⁹⁵ Տե՛ս Бореба, #175, 1919 թ. օգոստոսի 7:

գերի, Ախալքալաքի և Սուրմալուի գավառների, Ախալցխայի, Շարուր-Դարալագյազի և Նախիջևանի գավառների՝ թուրքիային անցած հատվածների մասին, որոնց բնակչության մեջ զգալի թիվ էին կազմում մուսուլմանները։ Այդ տարածքներում իր ռազմաքաղաքական ազդեցությունը պահպանելու նպատակով Օսմանյան թուրքիան հնարավորինս դանդաղեցրեց թուրքական զորքերի դուրսբերումը և քաղաքական ու նյութական աջակցություն ցուցաբերեց տեղի մուսուլմանների ինքնակառավարման մարմինների՝ շուրաների (խորհուրդ) ստեղծմանը¹⁹⁸։

1918 թ. նոյեմբերի 5-ին Կարսում տեղի ունեցավ մարզի մուսուլմանների առաջնորդների համաժողովը (Կարսում տեղակայված թուրքական 9-րդ բանակի հրամանատար Յաքուբ Շևքի փաշայի և Կարսի սանջաքի կառավարիչ Դիլմի բեյի մասնակցությամբ), որում ստեղծվեց Կարսի Մուսուլմանական Շուրան։ Համաժողովի մասնակիցներն իրենց քաղաքականության մեջ հենվելու էին Վիլսոնյան սկզբունքների վրա (ազգերի ինքնորոշման իրավունք - Դ.Վ.) և չէին ճանաչելու Վրաստանի և Հայաստանի իշխանությունը¹⁹⁹։ Ախալցխայի մուսուլմանները ինժեներ Սերվեր բեկ Աթաբեկովի գլխավորությամբ, ստանալով թուրքական 3-րդ դիվիզիայի հրամանատար Էյուբ Յալիլ բեյի աջակցությունը, 1918 թ. նոյեմբերի 10-ին նույնպես ստեղծեցին Ախալցխայի Ազգային Շուրա։ Այսպիսով, թուրքիայի հովանու ներքո ստեղծվող պետական կազմավորումներին դաշնակիցների աջքերում լեգիտիմություն հաղորդելու համար դրանց ստեղծման հիմքում դրվում էր ինքնորոշման սկզբունքը։

1918 թ. նոյեմբերի 30-ին Կարսում գումարվեց մեծ համաժողով Կարսի և Բաթումի մարզերի, Ախալցխայի, Սուրմալուի, Սարդարապատի, Նախիջևանի, Շարուրի, Օրդուբադի և այլ շրջանների մուսուլմանների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ, որը որոշեց «Ազգային Մուսուլմանական Շուրա» անունով տեղական կառավարություն ստեղծել՝ օսմանյան բանակի նահանգի պայմաններում հայրենիքի պաշտպանության գործն իրականացնելու համար²⁰⁰։ Շուրայի նախագահ ընտրվեց Իբրահիմ-բեյ Ջհանգիրօղլուն։ Օսմանյան կայսրության աջակցությամբ Կարսի և Բաթումի մարզերի մուսուլմանների պետական կազմավորման ստեղծման ամփոփիչ ակտն էր 1919 թ. հունվարի 17-18-ին Կարսում մեծ համաժողովի գումարումը, որը որոշում ընդունեց բոլոր գավառների և

շրջանների ազգային Շուրաների միավորումով ստեղծել «Հարավ-արևմտյան Կովկասի ժամանակավոր ազգային կառավարություն» Իբրահիմ բեյ Ջհանգիրօղլուի գլխավորությամբ։ Համաժողովը նաև ընդունեց 18 հոդվածից բաղկացած սահմանադրություն, որի համաձայն՝ Հարավ-արևմտյան Կովկասի սահմանները տարածվում էին Բաթումից մինչև Նախիջևան։ Պետական կազմավորման կենտրոնը Կարսն էր, պաշտոնական լեզուն՝ թուրքերենը, իսկ դրոշմ՝ թուրքական կիսալուսնով կարմիր դրոշը։ Սահմանադրության մեջ սահմանվում էր հարևան պետությունների հետ մշտական բարեկամության և խաղաղ գոյակցության սկզբունքը։ Կ.Պուսում Ռիզա փաշայի գլխավորությամբ ստեղծվեց կոմիտե, որի նպատակն էր՝ հասնել կամ Կարսի, Արդահանի և Բաթումի անկախությանը, կամ էլ նրանց մնալուն թուրքիայի կազմում²⁰¹։

Դաշնակիցների առջև իր ինքնուրույն գոյության անհրաժեշտությունը Կարսի Շուրան հիմնավորում էր մեծամասնություն կազմող մուսուլմանների ինքնորոշման իրավունքով։ Լլոյդ Ջորջին, Պուանկարեին և Վիլսոնին ուղղված դիմումում Հարավ-արևմտյան Կովկասի մուսուլմանները պահանջում էին ճանաչել իրենց իրավունքները Կարսի, Արդահանի, Բաթումի և այլ շրջանների նկատմամբ՝ երեսպաշտորեն հայտարարելով, որ այնտեղ իրենց թիվը կազմում էր 3 մլն., մինչդեռ հայերը և հույները հազիվ կազմում էին բնակչության 10%-ը²⁰²։

Այսպիսով, Կարսի Շուրայի ձևավորումը պայմանավորված էր բացառապես Օսմանյան կայսրության ռազմաքաղաքական աջակցությամբ։ Այն գտնվում էր թուրքիայի ազդեցության տակ և ուներ լիովին թուրքական կողմնորոշում։ Հռչակվում էր ժամանակավոր կառավարություն, այսինքն՝ ստեղծվում էր միայն ժամանակավոր պետական կազմավորում, որի խորհրդանիշերը համընկնում էին թուրքիայի պետական խորհրդանիշերի հետ։ Դա նշանակում է, որ վերջնական նպատակը այդ տարածքներում ոչ թե ինքնիշխան Հարավ-արևմտյան Կովկասի Հանրապետության ստեղծումն էր, այլ դրանց վերամիավորումը թուրքիայի հետ։

Մինչդեռ ադրբեջանական պատմագրությունն ԱՂՅ-ին կարևոր դեր է վերագրում Կարսի Շուրայի ձևավորման և գործունեության հարցում։ Ադրբեջանցի պատմաբան Ա. Հաջին իր «Демократические республики юго-западного Кавказа» և «Гарс və Араз-Турк Республикаларынын тарихиндөн» աշխատությունների մեջ նշում է, որ Հարավ-արևմտյան Կովկասի մուսուլման բնակչությունը պատերազմում թուրքիայի պարտությամբ, Մուղղոսի զինադադարի ստորագրմամբ և Անդրկովկասից թուրքական զորքերի հեռացմամբ պայմանավորված ծանր քաղաքական իրադրության պայմաններում իր հայացքը հառեց դեպի Ադրբեջանը։ Այստեղից հեղինակը եզրակացնում է, որ ԱՂՅ կառավարությանն օգնության խնդրանքով դիմելը վկայում է Հարավ-արևմտյան Կովկասում Ադրբեջանի հեղի-

¹⁹⁸ St'u R.G. Hovannisian, նշվ.աշխ., Vol. 1, p.207; A.Начевьев, Гарс в Араз-Турк Республикаларынын тарихиндөн, Баку, 1990, с.20։

¹⁹⁹ St'u Cem-Ender Arslanoğlu, Kars Milli – İslam Şurası 5.11.1919-17.1.1919 ve Cenubgarbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-ı Milliyesi 18.ocak – 13.nisan.1919, Ankara, Azerbaycan Kültür Demeği Yayınları, 1986, s.80։

²⁰⁰ St'u Cem-Ender Arslanoğlu, նշվ.աշխ., s.81-82; A. Гаджиев, Демократические республики юго-западного Кавказа, (Карсская и Араз-Тюркская Республики), Азербайджанский институт стратегических исследований развития Кавказа, Баку, Нурлан, 2004։ Արդահանում ևս 1919 թ. հունվարի սկզբին տեղի ունեցած երկու համաժողովները որոշեցին հնարավորինս դիմադրել Մուղղոսի զինադադարի պայմանների կատարմանը և ոչ միայն չզինաթափվել, այլև բուրքական բանակի օգնությամբ վերագինվել, կամավորներ հավաքագրել ու ստեղծել զինված խմբեր։

²⁰¹ St'u Cem-Ender Arslanoğlu, նշվ.աշխ., s.85-86; Յառաջ, #27, 1919 թ. փետրվարի 14։

²⁰² St'u Յառաջ, #47, 1919 թ. մարտի 11։

նակության աճի մասին: Նա մասնավորապես նշում է. «ԱՂԴ-ն ուներ դեմոկրատական կառավարություն, լուսավորված, եվրոպական կատեգորիաներով մտածող պետական-քաղաքական առաջնորդներ, որոնք ունեին բրիտանական օկուպացիոն իշխանությունների և Հարավային Կովկասի հասարակայնության վրա էական ներգործության ներուժ: ... Էթնիկական և կրոնական ընդհանրությունը հանդիսանում էր այդ տարածաշրջանի բնակչության դեպի Բաքու կողմնորոշման ևս մեկ՝ թերևս առավել կարևոր գործոն»²⁰³: Ա. Հաջիևը, նաև հակադրվելով թուրքական պատմագրությանը, գրում է, որ 1918 թ. դեկտեմբերի 1-ին Կարսի Ազգային Շուրան որոշում ընդունեց «Հարավ-արևմտյան Կովկասյան Դեմոկրատական Հանրապետություն» ստեղծելու մասին, սակայն որեւէ վստահելի սկզբունադրյուր չի նշում: Դրանով փորձ է արվում ամրապնդել այն տեսակետը, որ Կարսի և Բաթումի մարզերի տարածքում ձևավորվում էր անկախ պետականություն, որն ավելի շատ հակվում էր դեպի ԱՂԴ-ն, քան՝ Թուրքիան²⁰⁴:

Առաջին հայացքից անգլիական հրամանատարությունը պետք է զբաղվեր այդ կազմավորման լուծարումով՝ նկատի ունենալով, որ այն՝ նույնիսկ առավել քան ԱՂԴ-ն, ուներ թուրքական սվինի օգնությամբ ստեղծված արհեստական պետական կազմավորման բնույթ, որի գոյությունը նշանակում էր Կովկասյան տարածաշրջանում թուրքական ազդեցության օջախի պահպանում: 1919 թ. հունվարի 8-ին Անդրկովկասում անգլիական զորքերի հրամանատար գեներալ Ֆորեստիե Ուոքերի և ՀՀ Ազ նախարար Ս. Տիգրանյանի միջև ստորագրված համաձայնագրով Կարսում պետք է նշանակվեր անգլիական զինվորական նահանգապետ, իսկ քաղաքացիական իշխանությունը պետք է կազմվեր հայերից՝ նահանգապետի ենթակայությամբ²⁰⁵: Սակայն, նկատի ունենալով Կարսի Շուրայի վճռականությունը հայ գաղթականների վերադարձն իրենց բնակավայրեր թույլ չտալու և զինված դիմադրություն ցուցաբերելու հարցում, անգլիական ուժերի թուլությունը, Կարսի մարզից թուրքական զորքերի դուրսբերման անավարտ լինելը, հայերի ավանդական ռուսամետությունը, անգլիական հրամանատարությունն առժամանակ ձեռնպահ մնաց կտրուկ գործողություններից և դե-ֆակտո ճանաչեց Կարսի Շուրան, ինչպես նաև, չնայած հայկական կողմի խնդրանքներին, կանխեց հայ գաղթականության վերադարձն ու Կարսի մարզում ՀՀ քաղաքացիական և ռազմական իշխանության հաստատումը²⁰⁶: Կարսի մարզում հաս-

տատվեց բրիտանական գեներալ-նահանգապետություն փոխգնդապետ Թենփերլեյի գլխավորությամբ²⁰⁷:

Կարսի Շուրան, առժամանակ երկարաձգելով իր գոյությունը, կանգնեց ընտրության առջև. Օսմանյան կայսրության պարտության և կազմալուծման և Կովկասում դաշնակիցների դիրքերի ուժեղացման պայմաններում բացահայտ կողմնորոշումը դեպի Օսմանյան Թուրքիա նշանակում էր Շուրայի վերջնական վարկաբեկում ու լուծարում: Ուստի վերջինս իր գործողությունների մարտավարության մշակման հարցում ընդօրինակեց ԱՂԴ քաղաքական կուրսը, որը 1919 թ. հունվարին հասել էր դաշնակիցների հրամանատարության կողմից դե ֆակտո ճանաչմանը²⁰⁸:

Իր հերթին ԱՂԴ կառավարությունը մի շարք պատճառներով շահագրգռված էր Հարավ-արևմտյան Կովկասի Հանրապետությունը կենսունակ պետական կազմավորում դարձնելու գործում: Այն կապող օղակ էր հանդիսանալու Ադրբեջանի և Թուրքիայի միջև՝ նկատի ունենալով, որ 1919 թ. հունվարին անգլիական հրամանատարությունն արդեն հակվել էր դեպի Ղարաբաղը և Ջանգեզուրը թեկուզ և ժամանակավորապես ԱՂԴ կազմի մեջ մտնելու տարբերակը: Հարավ-արևմտյան Կովկասի Հանրապետության վրայով ԱՂԴ-ն ելք էր ստանում դեպի Սև ծով: Անդրկովկասում ստեղծվում էր մուսուլմանների ռազմաքաղաքական և տնտեսական գերակայություն, քանի որ քրիստոնյա երկու հանրապետությունների՝ Հայաստանի և Վրաստանի կողքին գոյություն էին ունենալու երեք մուսուլմանական հանրապետություններ՝ ԱՂԴ-ն, Հարավ-արևմտյան Կովկասի Հանրապետությունը և Լեռնականների Հանրապետությունը, որոնց կազմում էին լինելու ռազմավարական առումով կենսական նշանակություն ունեցող տարածքները, այդ թվում՝ Անդրկովկասի կարևորագույն տնտեսական կենտրոնները: Եվ վերջապես, ԱՂԴ-ն այդ կերպ երեք կողմից ռազմավարական շրջափակման մեջ էր առնում Հայաստանը:

1919 թ. հունվարի 8-ին ԱՂԴ ԱԳՆ-ը գեներալ Թոմսոնին ուղղված խայտազրում, կեղծելով պատմությունը, նշում էր, որ Կարսի և Բաթումի մարզերից ու Ախալցխայի գավառից բաղկացած տարածքը պատմա-յանորեն երբեք չի եղել Վրաստանի և Հայաստանի կազմում, ուստի նրանց հավակնություններն այդ տարածքների նկատմամբ չունեն իրավական և բարոյական հիմք: Հայտազրում հիմնավորվում էր, որ վերոհիշյալ շրջաններն աշխարհագրորեն առանձնացված տարածք են և կարող են մասնատվել թերևս միայն բռնի ուժի միջոցով²⁰⁹:

Սեփական ուժերով Կարսի Շուրային օգնություն ցուցաբերելու անկարողությունն ստիպում էր խան խոյսկու կառավարությանը փորձել հասնելու հարցի լուծմանը դաշնակիցների օգնությամբ: Այդ նպատակով

²⁰³ Տե՛ս Ա. Начыев, Гарс в Араз-Турк Республикаларынын ..., с.16 և А.Гаджиев, Демократические республики..., стр. 50-51:

²⁰⁴ Տե՛ս А. Гаджиев, Демократические республики..., стр. 50-51:

²⁰⁵ Տե՛ս Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, «Հայաստան», 1993, էջ 257; Ժողովրդի ծայն, #15, 1919 թ. հունվարի 23; Г. Махмурия, նշվ.աշխ. стр.47-48:

²⁰⁶ Տե՛ս Յառաջ, #26, 1919 թ. փետրվարի 3; R.G. Hovannisian, նշվ.աշխ., Vol. 1, p.206; Наше время, #41, 54, 1919 թ. փետրվարի 21, մարտի 26:

²⁰⁷ Ընդհանրապես անգլիացիները վերապահումներով էին վերաբերվում Կարսի մարզը Հայաստանի կազմի մեջ մտնելու հեռանկարին: Տե՛ս A. Rawlinson Adventures in the Near East 1918-1922, New-York, Dodd a.o., 1924, p.151-152:

²⁰⁸ Տե՛ս Յառաջ, #47, 1919 թ. մարտի 11:

²⁰⁹ Տե՛ս А.Гаджиев, Демократические республики ..., стр.55:

Աղբբեջանը պահանջում էր ինքնորոշման սկզբունքը կիրառել նաև Հարավ-արևմտյան Կովկասի մուսուլմանների հանդեպ²¹⁰։ Միաժամանակ Կարսի Շուրային խորհուրդ էր տրվում բանակցություններ վարել անգլիական հրամանատարության հետ և, նկատի ունենալով, որ թուրքական զորքերի նահանջից հետո Կարսի մարզը կարող են գրավել հայերը, իսկ Արդահանի կողմից՝ վրացիները, խնդրել, որ մարզն զբաղեցվի դաշնակիցների զորքերի կողմից մինչև հարցի վերջնական լուծումը խաղաղության խորհրդածողովի կողմից²¹¹։

Դաշնակիցների անվճարակամությունը, թուրքիայի ռազմական ու նյութական օգնությունը հնարավորություն տվեցին Կարսի Շուրային ոչ միայն որոշ ժամանակ հաջողությամբ պաշտպանվել, այլև հակահարձակում ձեռնարկել։ 1919 թ. հունվարից թուրքական զործակալների աջակցությամբ սկսվեց ուժերի կենտրոնացում Փոցխովի շրջանում, և տեղի ունեցան հարձակումներ Ախալցխայի գավառի վրա²¹²։ Կարսի Շուրայի ներկայացուցիչ Սերվեր բեկ Աթաբեկովը Ախալցխայի գավառի վրա հարձակումն արդարացնում էր Հարավ-արևմտյան Կովկասի կառավարության միլիցիայի վրա վրացական զորքերի հարձակմամբ։ Վրաստանի կառավարությանը բողոք հայտնելով՝ նա առաջարկում էր ստեղծել խառը հանձնաժողով անգլիական հրամանատարության ներկայացուցիչների մասնակցությամբ²¹³։ Գավառի մուսուլմանների մեջ ակտիվ քարոզչություն ծավալվեց, փետրվարի սկզբին մուսուլմանների ապստամբություններ բռնկվեցին Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառներում, որտեղից դուրս մղվեցին վրացական կայազորները²¹⁴։ Փետրվարի 9-ին այդ շրջաններում վրացական զորքերի հրամանատար գեներալ Մազնիկը հաղորդում էր, որ Ախալցխայի գավառի մուսուլմանները, հրապուրվելով լուրերով, թե իբր թուրքիան հետ է մղել անգլիացիներին, գրավել է Դարդանեւը և շուտով կլինի Կովկասում, ապստամբել էին Վրաստանի դեմ²¹⁵։

Սակայն մույնիսկ նման պայմաններում անգլիացիները շարունակում էին լոյալ վերաբերվել Կարսի Շուրային։ Թիֆլիսից Ախալցխա մեկնած անգլիական հրամանատարության ներկայացուցիչը գեներալ Մազնիկին առաջարկել էր դադարեցնել ռազմական գործողություններն ապստամբների դեմ և հետ քաշել զորքերը՝ պայմանով, որ անգլիացիներն

լուրենք գրավեին այդ շրջանները, իսկ բնակչությունն օժտվեր ինքնակառավարման իրավունքով²¹⁶։

Պետք է նշել, որ Ախալցխայի մուսուլմանները, հավանաբար ոչ առանց Կարսի Շուրայի գիտության, փորձում էին համաձայնության եզրեր գտնել տեղի հայության և նրանց միջոցով՝ ՀՀ կառավարության հետ և այդպիսով, թույլ չտալ Կարսի Շուրայի դեմ հայ-վրացական համատեղ ելույթը։ Ապստամբության ժամանակ չէր տուժել Ախալցխայի ոչ մի հայկական գյուղ, և դեռ ավելին, Ախալցխայի գրավումից հետո ապստամբներն ազատ էին արձակել 20 հայ զործիչների, որոնք վրացական իշխանությունների կողմից ձերբակալվել էին «թուրքերի և մուսուլմանների դեմ պայքար» կազմակերպելու համար։ 1919 թ. մարտի 3-ին Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից տեղեկատու բյուրոյի պետը ՀՀ ԱԳՆ-ին ուղղված նամակում հայտնում էր, որ Արևմտյան Վրաստանում ապստամբած մուսուլմանները բարեկամաբար էին տրամադրված տեղի հայ բնակչության նկատմամբ ու մույնիսկ ոչ պաշտոնապես առաջարկել էին նրանց չեզոքություն պահպանել Վրաստանի դեմ պայքարում²¹⁷։ Փոխարենը մուսուլմանները խոստանում էին ինքնակառավարում տալ հայերին, ինչպես նաև համաձայնում էին, որ Ախալքալաքը զբաղեցվեր հայկական զորքերի կողմից։ Նամակում նշվում էր, որ մուսուլմանները հակված էին ՀՀ կառավարության հետ համաձայնության գալ վիճելի տարածքների, մասնավորապես, Կարսի մարզի հարցում։ Նրանք համաձայն էին ՀՀ-ին հանձնել մարզի հայաբնակ շրջանները, բացի Արդահանի և Օլթիի գավառներից²¹⁸։

Սակայն պաշտոնական Երևանը չեզոքություն էր պահպանում այդ իրադարձությունների ժամանակ։ Երբ Ախալքալաքի վրացական ջոկատը օգնություն էր խնդրել հայկական զորամասից, վերջինի հրամանատար գեներալ Սիլիկյանը հրամայել էր չեզոքություն պահպանել, իսկ վրացական զորամասը ՀՀ տարածք ներս թողնելու խնդրանքին համաձայնություն էր տվել՝ դրա զինաթափման և երկրից հետագա հետ ուղարկման պայմանով։ Վրացիները չէին համաձայնել և մասամբ նահանջել էին լեռներով, իսկ մասամբ մտել էին ՀՀ տարածք, որտեղ և զինաթափվել էին։ Թերևս Երևանի չեզոքության հանգամանքն էր ստիպում վրացական մամուլին այդ շրջանում մեղադրել հայ սպաներին ապստամբությանը մասնակցելու մեջ։

Վրաստանի Սահմանադիր ժողովի ապրիլի 4-ի նիստում պատգամավոր Անջափարիձեն, զեկուցելով Ախալցխայի դեպքերի մասին, նշում էր, որ թուրքական զորքերի նահանջից հետո բեկերը համաձայնության էին եկել տեղի հայության հետ՝ վերջինների օգնության փոխարեն խոստանալով Ախալքալաքի գավառը, որտեղից մուսուլմանները պետք է վերաբնակեցվեին Ախալցխայի գավառ։ Ձեկույցում նշվում էր, որ նրանց մի-

²¹⁰ Ավալովն այս կապակցությամբ նշում է, որ 1919 թ., հավանաբար Աղբբեջանի մոտ միտք ծագեց «Վլյսոնի կետերի» հիման վրա, այսինքն՝ մուսուլմանների ինքնորոշման միջոցով ստանալ այն ամենը, ինչ թուրքիան ձեռք էր բերել 1918 թ. ու նույն թվականին կորցրել։ Տե՛ս 3. Аваловъ, նշվ.աշխ., стр.261։

²¹¹ Տե՛ս А.Гаджиев, Демократические республики ..., стр. 57։

²¹² Տե՛ս Մշակ, #20, 1919 թ. հունվարի 28։

²¹³ Տե՛ս Наше время, #27, 1919 թ. փետրվարի 24; Закавказское слово, #13, 1919 թ. փետրվարի 2։

²¹⁴ Տե՛ս Cem-Ender Arslanoglu, նշվ.աշխ., s.84։ Ապստամբությունը ղեկավարում էր Ս. Ս. Աթաբեկովը։

²¹⁵ Տե՛ս Յառաջ, #24, փետրվարի 11; Մշակ, #32, 1919 թ. փետրվարի 12։

²¹⁶ Տե՛ս Մշակ, #32, 1919 թ. փետրվարի 12; Յառաջ, #27, 1919 թ. փետրվարի 14։

²¹⁷ Տե՛ս Наше время, #48, 1919 թ. մարտի 1։

²¹⁸ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ.276, ց.1, ք.114, ք.1,2։

ացյալ պատվիրակությունը մեկնեց Ախալքալաք և Երևան: Պատվիրակության մուսուլմանական մասը Կոստանդնուպոլսի դաշնակիցների առաքելությանը բողոքագիր հղեց Մեսխեթիան և Ջավախքը Վրաստանին միացնելու դեմ: Անջափարիծեն նաև Ախալցխայի հայերին մեղադրում էր թիկունքից վրացական զորքերի վրա հարձակման մեջ՝ դա բացատրելով հայ-վրացական պատերազմի նախօրեին տեղի հայության շրջանում ԴՅԴ կողմից հակավրացական քարոզչությամբ²¹⁹:

Դաշնակիցների դիրքորոշումից քաջալերված Բաքուն սկսեց ավելի հետևողականորեն իրականացնել Կարսի և Բաթումի մարզերին, Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառներին, Երևանի նահանգի հարավային շրջաններին տիրանալու քաղաքականությունը: Բաքվի պաշտոնաթերթ «Азербайджан»-ը, Վրաստանին մեղադրելով Ախալցխայի գավառի մուսուլմանների հանդեպ բռնությունների մեջ, նշում էր, որ Կովկասի հարավ-արևմտյան մուսուլմանական հողերը Մեծ Բրիտանիայի հետ պայմանագրի համաձայն՝ պարավել են թուրքական զորքերից, բայց այդ պայմանագրի մեջ ոչինչ չէր ասված, որ այդ հողերը կցվում են Վրաստանին, այլ ընդհակառակը՝ նշվում էր, որ դրանք ժամանակավորապես գրավվելու էին դաշնակիցների կողմից և գտնվելու էին նրանց կառավարման ներքո, մինչև խաղաղության խորհրդաժողովի որոշումը: Պաշտոնաթերթը նշում էր, որ ԱՂԴ ժողովուրդը, տարածքային կապ չունենալով Զարավ-արևմտյան Կովկասի հետ, այնուամենայնիվ, չէր կարող անտարբեր մնալ Կովկասի մուսուլմանների հալածանքների հանդեպ: Թերթը հույս էր հայտնում, որ վրացական կառավարությունը դադարեցնելու էր բռնաճնշումները, իսկ տեղի մուսուլմանները հնարավորություն կստանային հանգիստ սպասել խաղաղ խորհրդաժողովի որոշմանը՝ վերջինին նախօրոք հայտնելով ինքնորոշման իրենց իրավունքի և ցանկության մասին²²⁰:

1919 թ. մարտի 7-ին վրացական զորքերը գրավեցին Ախալցխան՝ շարունակելով առաջխաղացումը մինչև գավառի սահմանագիծը²²¹: Դա անմիջապես առաջացրեց Ադրբեջանի հակազդեցությունը, որն ամեն գնով ձգտում էր երկարաձգել Կարսի Շուրայի գոյությունը: ԱՂԴ ԱԳԼ-ի՝ Վրաստանի ԱԳԼ-ին ուղղված մարտի 3-ի հայտագրում կրկին նշվում էր ինքնորոշման սկզբունքի պահպանման անհրաժեշտությունը և բռնությունների անթույլատրելիությունը: Այդ ամենի հիման վրա Բաքուն պահանջում էր դադարեցնել զորքերի առաջխաղացումը և խաղաղ միջոցներով կարգավորել հակամարտությունը Կարսի Շուրայի հետ²²²:

²¹⁹ Տե՛ս Աշխատատր, #68, 1919 թ. ապրիլի 8:

²²⁰ Տե՛ս Յառաջ, #24, 1919 թ. փետրվարի 11:

²²¹ Տե՛ս Cem-Ender Arslanoğlu, նշվ. աշխ., s.147: Իսկ ապրիլի 20-ին վրացական զորքերը գրավեցին Արդահանը:

²²² Տե՛ս Աշխատատր, #49, 1919 թ. մարտի 15: Իսկ Азербайджан պաշտոնաթերթն աներկիմաստորեն սպառնում էր Վրաստանին՝ նշելով, որ իրենց ազգային ինքնությունը ձգտող Ախալցխայի մուսուլմանների հանդեպ Վրաստանի քաղաքականությունը վտանգում է ԱՂԴ-ի հետ Վրաստանի բարեկամությունը և կոչ էր անում դադարեցնել արյունահեղությունը: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.294, ք.76 և 89:

Թիֆլիսն անմիջապես ԱՂԴ-ի այդ քայլը որակեց՝ որպես միջամտություն Վրաստանի ներքին գործերին և միաժամանակ շեշտեց, որ Ախալցխայի գավառը հանդիսանում էր Վրաստանի անբաժան մաս²²³:

Այսպիսով, Ադրբեջանը, խուսափելով բացահայտորեն հավակնություններ ներկայացնել Ախալցխայի գավառի և մյուս տարածքների նկատմամբ, շեշտը դնում էր ինքնորոշման իրավունքի պահպանման անհրաժեշտության վրա, ինչպես և պնդում էր այդ վայրերի մուսուլմանների հետ իր ազգակցական կապի վրա: Իր հերթին Վրաստանը, ձգտելով չեզոքացնել իր համար անբարենպաստ այդ գործոնները, նշում էր, որ ապստամբությունը հրահրվել էր բացառապես դրսի ուժերի՝ թուրք-ադրբեջանական զործակալների կողմից, և Ախալցխայի մուսուլմանները չեն մասնակցել ընդվզմանը: Թիֆլիսը նաև ընդգծում էր, որ տեղի մուսուլմաններն ազգությամբ վրացիներ էին և միշտ հավատարիմ են եղել Վրաստանի կառավարությանը²²⁴: Այդ իրավիճակում Բաքվի համար սառը ցնցուղ եղավ այն, որ Ախալցխայի գավառի գյուղացիության պատգամավորների խորհուրդը գավառը ճանաչեց Վրաստանի անբաժան մաս՝ հայտարարելով, որ բնակչությունը չունի ԱՂԴ-ի հովանավորության կարիք ու վերջինին խնդրելով չմիջամտել իր գործերին²²⁵: Դա վկայում էր այն մասին, որ ԱՂԴ-ի հեղինակությունն Ախալցխայի գավառի մուսուլմանների շրջանում այդքան էլ բարձր չէր՝ հավակնելու համար այդ տարածքին:

Եթե ԱՂԴ-ն հստակ կերպով հանդես էր գալիս Կարսի և Բաթումի մարզերի ու հարակից տարածքների նկատմամբ Կարսի Շուրայի իշխանության պահպանման ու ամրապնդման օգտին, ապա Զայաստանի ու Վրաստանի դիրքորոշումները նրա հանդեպ համընկնում էին՝ երկուսն էլ կտրականապես հրաժարվում էին ճանաչել արհեստածին այդ կազմավորումը: Կարսի Շուրայի և ԱՂԴ հավակնությունների դեմ պայքարում հայ-վրացական զործակցության սերտացմանը նպաստեց նաև այն, որ 1919 թ. հունվար-մարտ ամիսներին հայ-վրացական պատերազմի հետեւյալները վերացման համար իրավիճակը խորհրդաժողովում կարևորագույն որոշումներ ընդունվեցին հարաբերությունների կարգավորման ուղղությամբ (անկախության փոխադարձ ճանաչում, դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատում և այլն), Լոռիի չեզոք գոտու ստեղծումով

²²³ Տե՛ս Աշխատատր, #49, 1919 թ. մարտի 15: Грызис բերթը, վերլուծելով Ադրբեջանի հերթական հավանագիտական դեմարշի պատճառները, նշում էր, որ հավանաբար ԱՂԴ կառավարությունը հավակնություններ չունի Ախալցխայի գավառի հանդեպ՝ մեջբերելով Մ. Է. Ռասուլզադեի, և ԱՂԴ լիքաղաքական գործիչների հայտարարությունները: Թերթը ԱՂԴ դեմարշի պատճառ համարում էր ԱՂԴ-ում քաղաքացիության մասին օրենքի բացակայությունը և ԱՂԴ խորհրդարանում չլի պետությունների քաղաքացի հանդիսացող մուսուլմանների առկայությունը, ինչը հանգեցնում էր նրան, որ Ադրբեջանի ժողովրդի մեջ դեռևս արմատավորված չէր հպատակության հասկացությունը, և նա շարունակում էր իրեն հավասարապես մտերիմ համարել Անդրկովկասի բոլոր մուսուլմաններին: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.294, ք.91 և Закавказское слово, #28, 1919 թ. փետրվարի 22:

²²⁴ Տե՛ս Յառաջ, #28, 1919 թ. փետրվարի 15; Աշխատատր, #52, 1919 թ. մարտի 9; Бореба, #78, 1919 թ. ապրիլի 6:

²²⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.291, ք.138; Бореба, #66, 1919 թ. մարտի 23; Ժողովրդի ձայն, #79, 1919 թ. ապրիլի 13:

հայ-վրացական տարածքային վեճը կորցրեց իր սրությունը: Երկու պետություններն էլ մեղադրում էին անգլիական հրամանատարությանը մուսուլմանների հանդեպ չիմնավորված մեղմ վերաբերմունքի համար²²⁶:

Թիֆլիսն սկսում էր գիտակցել, որ մուսուլմանական վտանգը սպառնում է ոչ միայն Հայաստանին, այլև վրացական պետությանը: Վրացական մամուլն այդ շրջանում ևս համակրանք էր արտահայտում ՀՀ-ի հանդեպ՝ գոհունակություն արտահայտելով առ այն, որ Երևանը խոհեմորեն իր ուշադրությունը հյուսիսից հառում էր դեպի արևմուտք՝ Կարսի մարզ և ավելի հեռուն՝ Թուրքահայաստանի վիլայեթները²²⁷:

Հայ-վրացական փոխգործակցությունը մեծ դժգոհություն առաջ բերեց Ադրբեջանում: Բաքուն սկսում էր գիտակցել, որ Անդրկովկասի բոլոր մուսուլմանաբնակ տարածքների նկատմամբ իր ինքնիշխանությունը տարածելու քաղաքականությունը հղի է հայ-վրացական միասնական ճակատի հետ բախումով: Այդ միասնական ճակատի առաջին նախաճառը հայ-վրացական խորհրդաժողովն էր: «Азербайджан» պաշտոնաթերթը, մատնանշելով Հայաստանի ու Վրաստանի կողմից միմյանց անկախության փոխադարձ ճանաչումը և Վրաստանի կողմից Բաքվի հայտագրին տրված ամբարյացական պատասխանը, դրանցում տեսնելով թշնամական վերաբերմունք ԱԳՀ-ի հանդեպ, հույս էր հայտնում, որ վրացական կառավարությունը երկու ժողովուրդների բարեկամությանը հակասող քայլեր չի անի²²⁸:

Սակայն խան Խոյսկու կառավարությունն ընդհուպ մինչև Կարսի Շուրայի վախճանը շարունակեց իր ակտիվ դիվանագիտական գործունեությունը՝ Հարավ-արևմտյան Կովկասի Հանրապետությունը Անդրկովկասի քաղաքական կյանքի իրողություն դարձնելու ուղղությամբ: Ձգտելով Անդրկովկասի հանրապետությունների առաջիկա խորհրդաժողովում ստեղծել իր համար ձեռնտու ուժերի հարաբերակցություն (երեք մուսուլմանական հանրապետություն ընդդեմ երկու քրիստոնեականի)՝ Բաքուն հանդես եկավ Վրաստանին և ՀՀ-ին ուղղված պաշտոնական առաջարկներով՝ խորհրդաժողովին հրավիրել Հարավ-արևմտյան Կովկասի հանրապետության ներկայացուցիչներին: Համաձայնության դեպքում դա նշանակում էր Կարսի Շուրայի փաստացի ճանաչում: 1919 թ. ապրիլի 2-ին ՀՀ ԱԳՀ-ին ուղղված հայտագրով ՀՀ-ում ԱԳՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Սամեդ Խան Թեքինսկին հայտնում էր, որ, նկատի ունենալով Կարսի և Բաթումի մարզերում 5-րդ հանրապետության առաջացումը, որի շահերը սերտորեն կապված էին մյուս Կովկասյան

հանրապետությունների շահերի հետ, ինչպես նաև ընդհանուր քաղաքական-տնտեսական ծրագրի համաձայնեցման նպատակով, ԱԳՀ կառավարությունը ցանկալի էր համարում խորհրդաժողովին այդ հանրապետության մասնակցությունը²²⁹: ՀՀ ԱԳՀ-ը կատեգորիկ կերպով մերժեց այդ առաջարկը:

Վրաստանի ԱԳՀ-ը, ևս կտրուկ մերժելով ԱԳՀ-ի առաջարկությունը, նշում էր, որ «Կովկասյան Հարավ-արևմտյան Հանրապետության» ստեղծումն առանձին անձանց փորձերն ընդհանուր ոչինչ չունենին ազգերի ինքնորոշման սկզբունքի հետ և ուղղված էին բացառապես այն բանին, որ էլ ինչ խճճեին առանց այդ էլ բարդ հարաբերություններն առանձին ժողովուրդների միջև: Դրանով Անդրկովկասի ժողովուրդների անկախությանը տրված է հասցվում նրանց կողմից, ովքեր չեն կարողանում հաշտվել Վրաստանի Անդրկովկասյան հանրապետությունների գոյության հետ, և հակառակից եկող այդ սպառնալիքը պետք է հավասարապես զգացվեր Անդրկովկասի ժողովուրդների համերաշխության իրական կողմնակիցների կողմից: Խորհրդաժողովին «Հարավ-արևմտյան Հանրապետության» համակցությունը կանխորոշում էր այդ հանրապետության ճանաչման օրոքը, ինչի հետ Վրաստանը ոչ մի կերպ չէր կարող համաձայնել²³⁰:

Վրաստանը՝ Ադրբեջանի հավակնությունները չեզոքացնելու հարակնարկում էր Լեռնային Ղարաբաղի ինքնորոշման իրավունքն իր կողմից ճանաչման հնարավորությունը²³¹: ՀՀ-ն և Վրաստանը՝ որպես համարված, բարձրացրեցին խորհրդաժողովին նաև Ղարաբաղի ներկայացուցիչների մասնակցության հարցը, ըստ որում թե՛ Կարսի Շուրայի և Ղարաբաղի ներկայացուցիչները պետք է ունենային միայն խորհրդակցական ծային իրավունք²³²:

Բախվելով հայ-վրացական ընդհանուր ճակատին՝ Բաքուն ստիպված էր տեղի տալ՝ տարածաշրջանային մեկուսացումից խուսափելու համար: Ապրիլի 3-ին Վրաստանի ԱԳՀ-ին ուղղված հայտագրով Վրաստանում ԱԳՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչը նշում էր, որ ԱԳՀ կառավարությունը, քննարկելով Վրաստանի ԱԳՀ մարտի 10-ի հայտագիրը, ինչն էլ ձեռնպահ մնալ խորհրդաժողովին Հարավ-արևմտյան Հանրապետության հրավիրման վերաբերյալ պահանջից՝ նշելով, որ չի ցանկանում խորհրդաժողովի գումարումը²³³:

Այդ շրջանում դաշնակիցները հետզհետե հակվեցին Կարսի մարզը իշխանությանը հանձնելուն: Որոշվել էր, որ մինչև 1919 թ. մայիսի 1-ը

²²⁶ Տե՛ս R.G. Hovannisian, նշվ.աշխ., Vol 1, p.211: Կարսի մարզի հարցի շուրջ ՀՀ և Վրաստանի միջև սուր հակասություններ չկային: Տե՛ս ՀՀ ԳԱԱ, ֆ.200, ց.1, ք.181, ք.84; ք.291, ք.176,217:

²²⁷ Տե՛ս R.G. Hovannisian, նշվ.աշխ., Vol 1, p.211: Սաքարովելը-ն գրում էր, որ, եթե ՀՀ-ում ծավալվի ֆինանսական, պարենային և քաղաքական ճգնաժամ, նրա փլուտակների վրա կստեղծվի մուսուլմանական պետություն, և դա Վրաստանի մուսուլմաններին կթեքի դեմքով դեպի հարավ, ու Վրաստանը կկորցնի ոչ միայն Արդահանն ու Օլթին, այլև Ախալցխան և Բաթումը: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, ք.291, ք.86, 176:

²²⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, ք.291, ք.187:

Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, ք.149, ք.15: Նման քվանդակությամբ հայտագիր մարտի 5-ին հղվեց Վրաստանին: Տե՛ս A. Hachyjev, Гарс в Араз-Турк Республикаларынын..., с.25

Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, ք.149, ք.34:

Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, ք.291, ք.116: Այսպես, դեռ մարտին վրացական ազգային դեմոկրատների խմբի ղեկավար Մ. Գրչուն-ն գրում էր, որ ԱԳՀ կառավարությունը սխալվում է՝ չափազանց լայնորեն մեկնաբանելով ինքնորոշման գաղափարը, և որ ԱԳՀ-ի հանդեպ նման մեկնաբանության կիրառումը անջատում է Ղարաբաղը, Ելիզավետպոլի մահաճի մի մասը և այլ տարածքներ:

Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, ք.291, ք.217; ք.181, ք.145; R.G.Hovannisian, նշվ.աշխ., Vol. 1, p.356:

Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, ք.149, ք.35:

Կարսի մարզում և Նախիջևանի գավառում պետք է հաստատվեր ՀՀ խանութները հայկական զորքերի աջակցությամբ²³⁴։ Նման դիրքորոշումը խթանող հանգամանք էր այն, որ մարզի մուսուլմաններն ամեն կերպ խոչընդոտներ էին հարուցում դաշնակիցների առջև՝ կանխելով ցորենի արտահանումը մարզից, հարձակումներ գործելով տեղացի ռուսներից կազմաված միլիցիայի ու հենց անգլիացիների վրա և, որ ամենագլխավորն է՝ սերտ կապեր հաստատելով Էրզրումում գտնվող թուրքական 9-րդ բանակի հրամանատարության հետ²³⁵։

1919 թ. ապրիլի 12-ին Կարսի Շուրայի և մեջլիսի անդամները ձերբակալվեցին ու աքսորվեցին մարզից, և անգլիական հրամանատարության կողմից ստեղծվեց ժամանակավոր խորհուրդ (4 թուրք, 2 հույն, 1 քուրդ, 1 ռուս և 1 մոլդկան) Էսադ Օկտայի գլխավորությամբ, որը լուծարված մեջլիսի նախագահին էր²³⁶։ Սկսվեց հայ գաղթականների վերադարձը մարզ հայկական կանոնավոր զորամասերի ուղեկցությամբ։ Նման պայմաններում մուսուլման բնակչությունը, հատկապես քրդերը ստիպված էին զոհն արտաքնապես բարյացակամություն դրսևորել հայերի հանդեպ։ Նրանք ոչ միայն ողջունեցին ՀՀ իշխանությունների ժամանումը, այլև նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանին խնդրեցին վարչակազմում իրենց տեղեր տրամադրել²³⁷։

Ամփոփելով՝ կարող ենք մշել, որ Անդրկովկասից Օսմանյան կայսրության հեռանալուց հետո ԱՊՀ կառավարությունը փորձում էր փոխարինել նրան՝ ձգտելով ներկայանալ՝ որպես երկրամասի բոլոր մուսուլմանների պետական կազմավորում։ Անդրկովկասի բոլոր մուսուլմաններին աղբյուրաբանական պետականության սահմաններում ներառելու քաղաքականության առաջնային ուղղություններից էր Կարսի և Բաթումի մարզերի մուսուլմանների վրա ԱՊՀ ազդեցության տարածումը։ Սակայն ինքնորոշման իրավունքի իրականացման քողի տակ անգլիական հրամանատարության առժամանակ թողտվությամբ և Թուրքիայի ռազմաքաղաքական օգնությամբ Կովկասի հարավ-արևմտյան անկյունում ստեղծվող մուսուլ-

մանական անկախ պետական կազմավորումն ամրապնդելու, նրան ինտունակություն հաղորդելու և այն ԱՊՀ ռազմաքաղաքական ազդեցության տակ մտցնելու համար հույսկու կառավարության քաղաքականությունն ի դերն ելավ։ Դրա հիմնական պատճառներն էին՝ անգլիական հրամանատարության դրական վերաբերմունքի կամ առնվազն չեզոքության վրա հիմնված չափազանցված հաշվարկները, Կարսի և Բաթումի մարզի մուսուլմանների ներուժի և նրանց շրջանում Բաքվի հեղինակության գերազանցատունը և Հայաստանի ու Վրաստանի համատեղ հակազդեցության հնարավորության, ինչպես նաև նրանց ռազմական ներուժի գերազանցատունը։ Փաստորեն Կարսի և Բաթումի մուսուլմաններին հաքվի կողմից իրականացված աջակցության հիմնական դրսևորումը դրան դիվանագիտական դեմարշները, որոնք հիշյալ գործոնների առկայության պատճառով չէին կարող հանգեցնել տեսանելի արդյունքի։

Սակայն ԱՊՀ-ն, չկորցնելով ՀՀ արևմտյան շրջաններում մուսուլմանական պետական կազմավորման ստեղծման հույսը, շարունակեց քուրդարկված կերպով քաղաքական, դիվանագիտական և նյութական օգնություն ցուցաբերել Կարսի մարզի մուսուլմաններին՝ նրանց նաև օգնագործելով՝ որպես հինգերորդ շարասյուն ՀՀ դեմ իր պայքարում։

2.3 ԱՊՀ ԶԱՐԱԶԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՈՒ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ՀԱՐՑՈՒՄ 1919 թ. ՀՈՒՆՎԱՐ - ՕԳՈՍՏՈՒՆ

Աղբյուրներից, ըստ էության, չհաջողվեց օգտվել 1918 թ. կեսերին ստեղծված բարենպաստ միջազգային իրավիճակից և թուրքական զենքի ուժով իր օգտին լուծել Լեռնային Ղարաբաղի հարցը։ Սակայն 1918 թ. հոկտեմբերին Ջավիդ բեյի գլխավորած թուրքական զորքերի նահանջի պայմաններում, երբ Ղարաբաղում առժամանակ ստեղծվել էր ռազմաքաղաքական վակուում, հարևան Ջանգեզուրում գտնվող Անդրանիկը նույնպես չկարողացավ օգտագործել իրավիճակը՝ Ղարաբաղում հայկական վարչակազմը վերջնականապես հաստատելու և ամրապնդելու համար²³⁸։ Երբ վերջապես նրա ջոկատը սկսեց մարտերով շարժվել Շուշիի ուղղությամբ, Անդրկովկասում միջազգային իրավիճակն արդեն արմատական փոփոխությունների էր ենթարկվել. տարածաշրջանում արդեն հայտնվել էր մի նոր հզոր ուժ՝ անգլիական զորքերը, որոնց հետ հնարավոր չէր հաշվի չնստել²³⁹։ Նոր միջազգային իրավիճակից ելնելով՝ Բաթում համապատասխան մարտավարական փոփոխություններ կատարեց իր տարածաշրջանային քաղաքականության մեջ, որոնք միտված էին Կովկասում բրիտանական ներկայության գործոնն իր համար առավելու-

²³⁴ Տե՛ս Նախիջևան-Շարուրը 1918-1921 թթ.։ Փաստաթղթեր և նյութեր, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, # 1-2, Երևան, ՀՀ կառավարության առընթեր արխիվային գործի վարչություն, 1993, էջ 89-90։

²³⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.243, ք.99; Борьба, #77, 1919 թ. ապրիլի 15։ Տե՛ս նաև Кавказское слово, #55, 66, 1919 թ. մարտի 27, ապրիլի 10 և R.G. Hovannisian, նշվ. աշխ., Vol. 1, p.216-217։

²³⁶ Տե՛ս А. Навчьев, Гареթ Араз-Турк Республикаларыны..., с.33; Г. Махмудян, նշվ. աշխ., стр.64։ Կարսի գրավման կապակցությամբ ՀՀ-ում ԱՊՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մուսմեդ Խան Թեքինսկին իր կառավարությանն առաջարկում էր քողորել Հնդկաստանի, Թուրքեստանի, Աֆղանստանի, Մալայան կղզիների և Կովկասի մուսուլմաններին ու խաղաղ խորհրդածոթվին՝ մի քանի միլիոն մուսուլմանների կես միլիոն հայերին ենթարկելու անգլիացիների ցանկության դեմ։ Տե՛ս Գաղտնի փաստաթղթերը։ Աղբյուրների դասադրական գործունեությունից մի էջ, Երևան, Գլխատեր Շուրի Տպարան, 1920 թ., էջ 19։

²³⁷ Տե՛ս А.Гаджиев, Демократические республики ..., стр.76-77; R.G. Hovannisian, նշվ. աշխ., Vol. 1, p.219-220; Кавказское слово, #70, 75, 79, 89, 94, 101, 1919 թ. ապրիլի 15, 25, 30, մայիսի 12, 18, 28։ Բաթումի մարզում, Օրբիի օկրուգում և Արդախանի օկրուգի մի մասում ստեղծվեց բրիտանական ռազմական զենքավաճառականություն։

²³⁸ Տե՛ս Ե. Իշխանեան, նշվ. աշխ., էջ 284-292; Հ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 88-89։

²³⁹ Տե՛ս Ե. Իշխանեան, նշվ. աշխ., էջ 301; Андраник Озаян. Документы и материалы, стр. 316-319, 323-324; Кавказское слово #271, 1918 թ. դեկտեմբերի 14։ Միաժամանակ Ղարաբաղ ժամանած դաշնակիցների առաքելությունը Շուշիի աղբյուրաբանական կայազորին առաջարկել էր մնալ տեղում, մինչև նոր ջոկատի ժամանումը։

յուն դարձնելուն և ադրբեջանական պետականության ամրապնդմանն ու տարածաշրջանում իր առջև կանգնած խնդիրների լուծմանը²⁴⁰։

ԱՊՀ խորհրդարանի բացումը, Թոմսոնի կողմից ԱՊՀ կռիվների կառավարության ճանաչումը կանխորոշեցին Ադրբեջանի համար բարենպաստ քաղաքական իրավիճակի ձևավորման սկիզբը՝ վերսկսելու Ղարաբաղին և Ջանգեզուրին տիրանալու իր քաղաքականությունը²⁴¹։ Խան Խոյսկին խնդրում էր դաշնակիցներին ԱՊՀ ներկայացուցիչների մասնակցությամբ հանձնաժողով ուղարկել Ղարաբաղ։ Վարչապետ Խան Խոյսկին 1918 թ. դեկտեմբերին դիմեց գեներալ Թոմսոնին՝ բողոքելով Անդրանիկի ջոկատի կողմից Ջանգեզուրում մուսուլմանների հանդեպ բռնությունների դեմ ու նախազգուշացնելով, որ նա մտադիր է նույնը կատարել Ղարաբաղում։ Սակայն Թոմսոնի հանձնարարությամբ Ջանգեզուր ժամանած անգլիական զինվորական թղթակից Սկոտլանդ Լիդբերտը համոզվեց, որ Անդրանիկի հասցեին Բաքվի մեղադրանքները կեղծ էին²⁴²։ Արդյունքում Բաքվում անգլիական զորքերի հրամանատար գեներալ-մայոր Թոմսոնի պահանջով Անդրանիկը դադարեցրեց Շուշիի ուղղությամբ առաջխաղացումը և հրամայեց դադարեցնել ռազմական գործողությունները²⁴³։

1919 թ. հունվարի 15-ին գեներալ Թոմսոնի հավանությամբ ԱՊՀ կառավարությունը հիմնադրեց Ջանգեզուրի, Կարյազինի, Շուշիի և Ջեվանշիրի գավառները ընդգրկող գեներալ-նահանգապետություն և սուրով բեկ Սուլթանովի գլխավորությամբ²⁴⁴։ Դրանով Անդրկովկասում անգլիական զորքերի հրամանատարությունը Լեռնային Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի հարցում բացահայտորեն գրավեց ԱՊՀ-ի կողմը՝ փաստորեն պաշտպանելով Խան Խոյսկու կառավարության հավակնությունները Ելիզավետպոլի նահանգի ողջ տարածքի նկատմամբ։

Ադրբեջանամետ դիրքորոշման որդեգրումը պայմանավորված էր մի շարք համագամաքներով։ Առաջին, Բրիտանական գաղութային կայսրությունն իր կազմում ներառում էր հարյուր միլիոնավոր մուսուլման-

ների, և պատմության մեջ առաջին մուսուլմանական հանրապետության հովանավորությունը բարենպաստ կերպով կանդրադառնար նրա հեղինակության վրա իր մուսուլման հպատակների շրջանում։ Այդ քաղաքական գիծն առավել ընդգծված էր Բաքվում բրիտանական հրամանատարության մոտ, որը մինչ այդ ծառայել էր Հնդկաստանում²⁴⁵։ Երկրորդ, անգլիացիները չէին մոռանում, որ ԱՊՀ-ն ստեղծվել է թուրքական սպիմի օգնությամբ, ուստի նրան թուրքական ազդեցությունից զերծ պահելու համար անհրաժեշտ էր հնարավորինս հանդուրժողական դիրքորոշում գրավել ԱՊՀ կառավարության հանդեպ, ինչպես նաև նպաստել ռազմաքաղաքական և տնտեսական առումով կենսունակ պետականության ստեղծմանը։ Բացի այդ, անգլիական հրամանատարությունը գտնում էր, որ ՀՀ-ին միացվելու էին Օսմանյան կայսրության արևելյան վիլայեթների լայնարձակ տարածքներ, ուստի Ղարաբաղը և Ջանգեզուրը դիտում էր՝ որպես տարածքային փոխհատուցում ԱՊՀ-ին, առավել ևս, որ արևմուտքում տարածքների ձեռքբերումը ԱՊՀ-ի համար բացառվում էր²⁴⁶։ Դրանով բրիտանական քաղաքականությունն, ըստ իրենց՝ բրիտանացիների, դրսևորում էր իր անկողմնակալությունը։ Բացի այդ, Ղարաբաղը և Ջանգեզուրը ԱՊՀ-ին հանձնելով՝ անգլիացիներն առաջացնում էին լարվածության մշտական օջախ տարածաշրջանում՝ պահպանելով իրենց միջառնություն հնարավորությունը և դրանով իսկ՝ ազդեցությունը թե երեկվանի և թե Բաքվի վրա²⁴⁷։

Հարցը ողջ տարածաշրջանում բրիտանական քաղաքականության տեսանկյունից դիտարկելիս՝ կտեսնենք, որ, ի թիվս Անդրկովկասի մյուս պետությունների, կենսունակ Ադրբեջանը պետք է պատմել հանդիսանար վերածնված Ռուսաստանի՝ դեպի հարավ առաջխաղացման ճանապարհին։ Իսկ հայերն՝ ըստ անգլիացիների դիրքորոշման, հանդիսանում էին անուղղելի ռուսասերներ։ Հենց այդ պատճառով անգլիացիներն շտապեցին Անդրանիկին հեռացնել Հայաստանից²⁴⁸։ Կարևոր գործոն էր նաև այն, որ Լոնդոնը որոշակիորեն շահագրգռված էր Բաքվի նավթային շրջանի պաշարներով։ Այդ նպատակով անգլիական հրամանատարությունն առաջին հերթին վերահսկողության տակ վերցրեց Բաքվի նավթային շրջանը, Բաթումի նավահանգիստը, Բաքու-Բաթում նավթամուղը և Բաքու-Թիֆլիս-Բաթում երկաթուղին²⁴⁹։

²⁴⁰ Տե՛ս Հ. Հարությունյան, նշվ.աշխ., էջ 127։

²⁴¹ Տե՛ս Մշակ #10, 1919 թ. հունվարի 14։

²⁴² Տե՛ս Մշակ #257, 15, 1918 թ. դեկտեմբերի 12, 1919 թ. հունվարի 22; Ժողովրդի ձայն, #82, 1918 թ. դեկտեմբերի 12; Ծ. Աղայան, Անդրանիկ։ Ղարաբաղյան, դեպքեր, դեմքեր, Երևան, ՀՀԸ հրատարակչություն, 1994, էջ 705-706։

²⁴³ Տե՛ս Մշակ #20, 1919 թ. հունվարի 28; Յառաջ, #13, 1919 թ. հունվարի 29։ Թե՛ս Ղարաբաղի հայությունը դադարեցրեց ռազմական գործողությունները, մուսուլմանները շարունակեցին հարձակումները հայկական գյուղերի վրա։ Տե՛ս Искра, #14, 1919թ. հունվարի 22։

Շուշի ժամանած անգլիական ռազմական առաքելությունը դե-ֆակտո ճանաչեց Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհուրդը՝ դա պայմանավորելով այն սկզբունքային պահանջով, որ նրա իրավասության մեջ չէր մտնելու քաղաքական ոլորտը, այլ միայն տնտեսական, գաղթականների և նման այլ ոլորտները։ Առաքելությունը նշում էր, որ գեներալ Թոմսոնը պետք է որոշում կայացներ մարզի ժամանակավոր կառավարման մասին։ Տե՛ս R.G. Hovannisian, նշվ. աշխ., Vol. 1, p.90։

²⁴⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.243, ք.100-101։ Խոսքով բեկ Սուլթանովը հարուստ հողատեր էր և Մուսավաթի ազդեցիկ անդամ։ Ուներ պանդուխտական հայացքներ և սերտ կապեր երիտթուրքերի հետ։ Մասնակցել էր 1918 թ. Բաքվի արշավանքին։ 1918 թ. ամռանը հրահրել էր մուսուլմանների հարձակումները Ղարաբաղի հայության վրա։ Տե՛ս նաև Ե. Իշխանեան, նշվ.աշխ., էջ 427։

²⁴⁵ Տե՛ս Г. Махмурия, նշվ.աշխ. стр.39; Լրաբեր հասարակական գիտությունների, # 2, 2001, էջ 63։

²⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 62-63։

²⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 70։

²⁴⁸ Տե՛ս Ե. Իշխանեան, նշվ.աշխ., էջ 304, 350; Г. Махмурия, նշվ.աշխ. стр.44,65; Андраник Озариан. Документы и материалы, стр. 341-343։

²⁴⁹ Տե՛ս Ա. Խատիսեան, նշվ.աշխ., էջ 138; R.G. Hovannisian, նշվ.աշխ., Vol. 1, p. 157; Գ. Գալոյան, նշվ.աշխ., էջ 255; Г. Махмурия, նշվ.աշխ. стр.23,26,38; Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., стр.52-55։ Թոմսոնն անբարյացակամ էր տրամադրված ՀՀ-ի հանդեպ՝ համարելով, որ նրա օրոք հնարավոր չէր ՀՀ զարգացումը և հայերի խաղաղ գոյակցությունը հարևան ժողովուրդների հետ։ Տե՛ս ՀԱԱ ֆ. 200, ց.1, գ.158, ք.93 ու նաև գ.181, ք.145; Մշակ, #42, 1919 թ. փետրվարի 22։

Բաքուն հստակ գիտակցում էր անգլիական հրամանատարության դիրքորոշումից իր համար բխող օգուտներն ու մտադիր էր իր քաղաքականության մեջ հնարավորինս օգտագործել այդ գործոնը: Այսպես, Խոսրով բեկ Սուլթանովն իր կառավարությանը փետրվարի 25-ին ուղղված նամակում Ղարաբաղի հնազանդեցման իր ծրագրի իրագործումը հնարավոր էր համարում «անգլիացիների ազդեցության պայմաններում»: Շուշիի քաղաքապետ Շահնազարյանի, Սոկրատ բեկ Մելիք Շահնազարյանի ու անգլիական առաքելության ներկայացուցիչների մասնակցությամբ կայացած խորհրդակցության ժամանակ հայկական կողմը հայտնել էր, որ հայությունն իրեն համարում է ռուսահպատակ և հույս ունի, որ Ռուսաստանը կվերածնվի: Մինչդեռ Սուլթանովը հայտնել էր, որ ԱՂՅ-ն ավելի շուտ կգնա Անգլիայի, քան Ռուսաստանի հետ, և, բացի այդ, Անգլիան դժվար թե կրկին Ռուսաստանին հանձնի Յնդկաստան տանող ճանապարհը, որի կողմից ինքը խոցելի է: Նշելով, որ «այդ պահից անգլիացիների ներկայացուցիչներն սկսեցին անվստահություն տածել դեպի հայերը և՛ վստահություն իր նկատմամբ»՝ նա խորհուրդ էր տալիս «գործել անգլիացիների միջոցով, ձերբակալությունների և աքսորի ճանապարհով»²⁵⁰:

Անդրկովկասում անգլիական զորքերի հրամանատար գեներալ Ֆորեստին Ուռքերը փետրվարի 19-ին ՅՅ կառավարությանը խիստ կերպով նախազգուշացնում էր վիճելի տարածքները գեների ուժով գրավման անթույլատրելիության մասին ու պահանջում էր սպասել խաղաղ խորհրդածողովի վերջնական որոշմանը²⁵¹: Փաստորեն ՅՅ-ից պահանջվում էր ուժ չգործադրել գրավելու համար մի տարածք, որն արդեն իսկ գտնվում էր ՅՅ իշխանության ներքո, և միաժամանակ խրախուսվում էր Ադրբեջանի կողմից քաղաքական և ռազմական ճնշման գործադրումը Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի հայությանը հպատակեցնելու գործում: Այս հանգամանքի վրա անգլիական հրամանատարության ուշադրությունն էր գրավում Երեվանը՝ պաշտոնական դիմումներում մատնանշելով նման քաղաքականության անթույլատրելիությունը: Սակայն վերոհիշյալ պատճառներով հայկական կողմի նկատառումները չընդունվեցին²⁵²:

Չնայած այն հանգամանքին, որ անգլիացիներն ամեն անգամ շեշտում էին Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի նկատմամբ ԱՂՅ-ի իշխանության ժամանակավոր բնույթը, ինչը չէր կարող որևէ կերպ պայմանավորել այդ շրջանների հպատակեցության հարցի վերջնական լուծումը, ԱՂՅ-ն, օգտվելով անգլիական հրամանատարության՝ իր համար բարենպաստ դիրքորոշումից, փորձ արեց ավարտին հասցնել գործը և վերջնակա-

նապես բռնակցել Ղարաբաղը և Ջանգեզուրը: Գեներալ Թոմսոնի որոշումը որոշակիորեն լեգիտիմացնում էր խան Խոյսկու կառավարության տարածքային նկրտումները, և դա զգալիորեն ամրապնդեց ԱՂՅ-ի դիրքերը Ղայաստանի հետ բանակցություններում:

Այսպես, ի պատասխան Ադրբեջանի ԱԳՆ-ին ուղղված ՅՅ ԱԳՆ 1919 թ. հունվարի 26-ի հայտագրի, որում գեներալ-նահանգապետության հիմնումը որակվում էր՝ որպես ՅՅ տարածքային իրավունքների խախտում, ադրբեջանական կողմը նշում էր, որ ՅՅ բողոքը միջամտություն էր իր ներքին գործերին և իր ինքնիշխան իրավունքների խախտում, իսկ Ղարաբաղը և Ջանգեզուրը դիտում էր՝ որպես անվիճելիորեն և անդառնալիորեն իրեն պատկանող՝ նշելով, որ Ադրբեջանի իրավական և բարոյական պարտականությունն էր՝ միջոցներ ձեռնարկել իր տարածքում կարգուկանոն հաստատելու և իր քաղաքացիների կյանքն ու գույքը պաշտպանելու համար²⁵³:

ԱՂՅ-ն Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի հանդեպ իր հավակնությունները պաշտոնապես պատճառաբանում էր տնտեսական գործոնով, այն է՝ քոչի խնդրով: Բաքուն ընդգծում էր, որ Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի լեռնային շրջանները հարթավայրից անջատելու դեպքում կտուժեին քոչվորների շահերը: Դրա հիման վրա ԱՂՅ-ն պահանջում էր սահմանազատման հիմք ընդունել տնտեսական գործոնը: Ըստ որում, շահարկելով տնտեսական գործոնը՝ Բաքուն աներկիմաստ կերպով նախազգուշացնում էր, որ անջատվելու դեպքում տնտեսական դժվարություններ էին սպասվում նաև Ղարաբաղի հայերի համար: Այսպես, Խ.բ. Սուլթանովը նշում էր, որ եթե Ղարաբաղի լեռնային և հարթավայրային մասերն իրարից անջատվեն, լեռնային մասի բնակչությունը կկոտորվի սովից, իսկ հարթավայրի բնակչությունն առանց լեռների կկործանվի թե՛ տնտեսապես (անասնաբուծության քայքայում) և թե՛ ֆիզիկապես՝ (մալարիա)²⁵⁴:

Իրոք, Ադրբեջանի առջև կանգնած էր լուրջ խնդիր՝ ապահովել իր բնակչության մեջ զգալի մի շերտ կազմող հարյուր հազարավոր քոչվորների համար քոչի հնարավորությունը, ինչը նրանց տնտեսական կացութաձևի միակ միջոցն էր: Արևելյան Անդրկովկասը շատ աղքատ է ալպիական արոտավայրերով (ընդամենը 55 հազար դեյալատին Ելիզավետպոլի նահանգի հարթավայրային հատվածում և 506 հազար դեյալատին Բաքվի նահանգում): Ուստի Ղայկական լեռնաշխարհի արևելյան շրջանների լեռնային արոտավայրերը կենսական անհրաժեշտություն էին հանդիսանում քոչվորների համար: Միայն Ղարաբաղում կար 108 հազար հա արոտավայր, որտեղ երեք ամսվա ընթացքում կարող էր սնվել 400 հազար խոշոր եղջերավոր անասուն: Իսկ ընդհանուր առմամբ, Ղայկական լեռնաշխարհի արոտավայրերը թույլ էին տալիս պահել երեք միլիոն անա-

²⁵⁰ Տե՛ս Գ. Абрамян, Политика английских завоевателей по отношению к Арцаху (ноябрь 1918 — август 1919), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, # 7, Երևան, Հայկական ԽՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակչություն, 1989, стр.17; Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., стр.87-90:

²⁵¹ Տե՛ս R.G. Hovannisian, նշվ.աշխ., Vol. 1, p. 163:

²⁵² Ibid, Vol. 1, p. 163-164:

²⁵³ Տե՛ս Յառաջ #17, 21, 1919 թ. փետրվարի 2,7; Կառ. время, #23, 1919 թ. հունվարի 29; Մշակ #29, 1919 թ. փետրվարի 7 և R.G. Hovannisian, նշվ. աշխ., Vol. 1, p. 163:

²⁵⁴ Տե՛ս Աշխատարթ, #72, 1919 թ. ապրիլի 10:

սում²⁵⁵։ Այս ամենից ելնելով՝ ԱԴՀ ղեկավարությունը համարում էր, որ Ղարաբաղի հայաբնակ լեռնային հատվածի անջատումը և կցումը ՀՀ-ին պայմանավորված էր բացառապես քաղաքական գործոններով և խախտում էր Ելիզավետպոլի նահանգի աշխարհագրական, տնտեսական և քաղաքական միասնությունը ու, հետևաբար, անարդարացի էր և վնասակար նահանգի բնակչության համար։

Սակայն հնարավոր չէր ընդհանրապես անտեսել եթնիկական գործոնը, քանի որ այդ դեպքում ԱԴՀ-ն հարվածի տակ էր ընդուն իր հավակնությունները Շարուրի, Նախիջևանի և մուսուլմաններով կոմպակտ բնակեցված այլ տարածքների նկատմամբ, որոնք պատճառաբանվում էին ազգերի ինքնորոշման սկզբունքով։ Ուստի ազգագրական գործոնը չեզոքացնելու համար Ադրբեջանը Ջևանշիրի, Շուշիի, Կարյազիի և Ջանգեզուրի գավառները դիտարկում էր՝ որպես մեկ ընդհանուր միավոր, որի դեպքում մուսուլմաններն իրենց թվով որոշ չափով գերազանցում էին հայ բնակչությունը։ Ապագա խաղաղ խորհրդածողովում ԱԴՀ հավակնություններն ավելի ամրապնդելու համար Բաքուն կազմել էր արտակարգ քննչական հանձնաժողովներ, որոնց առջև խնդիր էր դրվել տեղեկություններ հավաքել Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգների մուսուլմանական բնակչության հանդեպ «հայերի գործադրած բռնությունների մասին»²⁵⁶։

Իր հերթին հայկական կողմը գտնում էր, որ քոչի հարցը պետք չէ քաղաքականացնել և հանուն քոչվորների իրավունքների ապահովման, պահանջել ԱԴՀ-ին միացնել 300 հազար հայ բնակչություն ունեցող Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրը։ ՀՀ և Ղարաբաղի ու Ջանգեզուրի տեղական Ազգային խորհուրդների դիրքորոշումն այն էր, որ հարկավոր էր իրարից անջատել քոչի և սահմանների հարցը։ Թե՛ Ղարաբաղի և թե՛ Ջանգեզուրի Ազգային խորհուրդները պատրաստակամություն էին հայտնում ընդառաջ գնալ քոչվորներին և բաց թողնել նրանց լեռներ՝ պայմանով, որ քոչի հարցը չունենար քաղաքական հետևանքներ, իսկ քոչվորները ենթարկվեին ՀՀ օրենքներին։ Դրանով քոչի հարցը նրանք իրավամբ դիտում էին զուտ տնտեսական հարթության վրա²⁵⁷։

Այսպիսով, հայկական կողմի դիրքորոշումը շատ ավելի հիմնավոր էր և կառուցողական, քանի որ նրա հիմքում ընկած էր ազգերի ինքնու-

րոշման իրավունքը, և մյուս կողմից, հայկական կողմը պատրաստակամ էր քոչի հարցը լուծել հոգուտ քոչվորների։ Այդ շրջանում ԱԴՀ-ն տարածքային ամբողջականության գաղափարի տակ ստիպված էր դնել միայն տնտեսական գործոնը, որը սակայն բավարար հիմք չէր հավակնելու համար Լեռնային Ղարաբաղին։

Դեպքերի զարգացումից երկյուղած Ղարաբաղի հայության 1919 թ. փետրվարի 10-21-ը կայացած 4-րդ համագումարը մերժեց ճանաչել ԱԴՀ իշխանությունը՝ պահանջելով մինչև խաղաղ խորհրդածողովի վերջնական որոշումը մտցնել կառավարում անգլիական կամ հայ-մուսուլմանական խառը հանձնաժողովի միջոցով²⁵⁸։ Այդ ընթացքում անգլիական գործերի ուղեկցությամբ Ղարաբաղ ժամանած Խ.Բ. Սուլթանովը փորձեց բանակցությունների և դրամի միջոցով ներազդել հայության դիրքորոշման վրա, սակայն համագումարը Շուշիի քաղաքապետին և Վահան Եպիսկոպոսին արգելեց շփումները նրա հետ։ Իր հերթին Սուլթանովի հետ ժամանած մայրո Մոնկ Մեյսոնը Ազգային խորհրդին հայտնեց, որ Սուլթանովը կունենա քաղաքացիական գործերով հայ օգնական, նրան կից կգործի 3 հայից, 3 մուսուլմանից ու անգլիական առաքելության մեկ ներկայացուցիչ բաղկացած խորհուրդ։

Փետրվարի 24-ին Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի պատվիրակներ Վահան Եպիսկոպոսը և Հ. Բահաթյանը Թիֆլիսում և Բաքվում գեներալներ Ֆորեստիե Ուոքերի և Թոմսոնի հետ հանդիպումների ժամանակ առաջարկեցին խնդրի լուծման փոխգիշումային մի շարք տարբերակներ, այն է՝ 1. խառը կառավարում հայ-մուսուլմանական խորհրդի միջոցով, որի գործունեությունը կվերահսկվեր Շուշիի անգլիական առաքելության ղեկավարի կողմից, 2. Ղարաբաղի միացում ՀՀ-ին, 3. Ղարաբաղում մինչև թուրքերի ներխուժումը գոյություն ունեցած կառավարման վերականգնում, Հայկական Ղարաբաղում անգլիական գեներալ-նահանգապետության հիմնում և այլն։ Սակայն անգլիացիները, մերժելով այդ բոլոր տարբերակները, սպառնում էին, որ իրենց առաջարկությունները չընդունելու դեպքում Ղարաբաղի հայությունը ոչ միայն խստորեն կպատժվեր, այլև լուրջ կասկածի տակ կդրվեին խաղաղ խորհրդածողովում նրա ձգտումների բավարարման հնարավորությունները²⁵⁹։

Նման պայմաններում անգլիական հրամանատարությունն անցավ դիվանագիտական հարձակման Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի վրա։ Ղարաբաղի հայերի դիմադրությունը մեկուսացնելու համար Բաքու իրավիրվեց Ազգային խորհրդի պատվիրակությունը, որին այլևս չթույլատրվեց

²⁵⁵ Տե՛ս ՀԱԱ ֆ. 200, ց. 1, գ. 190, ք. 58; А. Шахатунян, ԳԶՎ. աշխ., стр. 28-29:

²⁵⁶ Տե՛ս Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., стр. 40-41:

²⁵⁷ Տե՛ս ՀԱԱ ֆ. 200, ց. 1, գ. 291, ք. 405-406, գ. 243, ք. 15; Մշակ, #47, 48, 1919 թ. մարտի 2, 4: «Դրոշակ»-ն իրավամբ նշում էր, որ քոչը սահմանագատման հիմքում դնելու համար ԱԴՀ-ին պետք է անցնեին նաև Ջանգեզուրը, Դարալագյազը, Նոր Բայազետը և Դիլիջանի շրջանները, որոնք քոչվորներին պետք էին՝ որպես յայաղներ։ Տե՛ս Դրոշակ, # 5 1927 թ. մայիս, «Անդրկովկաս», էջ 150: Անդրկովկասի խորհրդածողովում հայկական կողմը, պատրաստակամություն հայտնեց ընդունել քոչվորներին իր տարածքում՝ պայմանով, որ նրանք հարկ վճարեին ՀՀ գանձարան, իրենց հետ վերցնեին սահմանափակ զենք, անցնելու ընթացքում չվնասեին ցանքերը և այլն։ Սակայն ԱԴՀ տնտեսական ՀՀ-ն իրավունք չունեի սահմանափակել քոչվորների իրավունքները, և նրանք հարկը պետք է վճարեին Բաքվին։ Տե՛ս Կаше время, #102, 1919 թ. հունիսի 7; ՀԱԱ ֆ. 200, ց. 1, գ. 146, ք. 16, 23, 31:

²⁵⁸ Տե՛ս ՀԱԱ ֆ. 200, ց. 1, գ. 243, ք. 24; Յառաջ, #41, 1919 թ. մարտի 5; Մշակ #58, 59, 1919 թ. մարտի 16, 18; Ե. Իշխանեան, ԳԶՎ. աշխ., էջ 340-342, 355-356:

²⁵⁹ ՀԱԱ ֆ. 200, ց. 1, գ. 243, ք. 24; գ. 243, ք. 37, գ. 271, ք. 10; Մշակ, #63, 1919 թ. մարտի 22: Սուլթանովը հայ ծառայողներին և ուսուցիչներին խոստանում էր ռոճիկ վճարել՝ ԱԴՀ իշխանության ճանաչման պայմանով, սակայն համագումարն արգելեց նրանց դիմել այդ քայլին՝ խոստանալով լուծել այդ հարցը։ Տե՛ս Յառաջ, #41, 1919 թ. մարտի 5; Արեւ, #38, 1919 թ. մարտի 26; Ե. Իշխանեան, ԳԶՎ. աշխ., էջ 362; Հ. Հարությունյան, ԳԶՎ. աշխ., էջ 148:

վերադառնալ Ղարաբաղ: Դրա նպատակն էր՝ մեկուսացնել Ազգային խորհրդի անդամներին երկրամասից՝ դրանով հույս ունենալով վերջ տալ տեղի բնակչության դիմադրությանը²⁶⁰: Գեներալ Թոմսոնին իր պաշտոնում փոխարինած գեղապետ Շատվորտն ապրիլի 3-ի իր հայտարարությամբ վերահաստատեց չորս գավառներում ԱԳՀ գեներալ-նահանգապետության հիմնումը²⁶¹: Միաժամանակ անգլիական հրամանատարությունն սկսեց ճնշում գործադրել նաև Երևանի վրա՝ պարտադրելու համար հարցի լուծման իր տարբերակը: 1919 թ. մարտին Երևանում վարչապետ Ալ. Խատիսյանի հետ հանդիպման ժամանակ գեներալ Թոմսոնը բերեց Ղարաբաղի հարցը ԱԳՀ օգտին ժամանակավոր լուծման մոր փաստարկներ՝ շեշտելով այնտեղ ապաստանած հայ գաղթականներին պարենով ապահովման և արտաքին աշխարհի հետ Ղարաբաղը կապող հաղորդակցության ուղիների անվտանգության ապահովման անհրաժեշտությունը: Նա նշեց, որ Ադրբեջանը պատասխանատու է Շուշի-Եվլախ ճանապարհի համար, մինչդեռ Շուշիից Երևան տանող ճանապարհի չկա, հետևաբար ինքը չի կարող դիմել ՀՀ կառավարությանը Ղարաբաղը, ինչպես և Ջանգեզուրը կառավարելու առաջարկով: Ի պատասխան Ալ. Խատիսյանի այն առարկությանը, որ Ղարաբաղի հարցը քաղաքական, այլ ոչ թե գաղթականների հարց է, Թոմսոնը կրկին ընդգծեց այն դրույթը, որ կառավարմանը մուսուլմանների ընդգրկումը դեռ չի նշանակում մարզի հարցի վերջնական լուծում: Թոմսոնը նաև առաջարկում էր, որ Երևանը ներկայացուցիչ ունենալով Շուշիի անգլիական առաքելությանը կից²⁶²: Երևանն օգտվեց Ղարաբաղում իր ներկայացուցչին նշանակելու Թոմսոնի առաջարկությունից և այդ պաշտոնում նշանակեց Մ. Արզումանյանին, որը սակայն շուտով վտարվեց Ղարաբաղից՝ հրաժարվելով կատարել անգլիացիների պահանջը և ՀՀ անունից ճանաչել ԱԳՀ իշխանությունը Ղարաբաղում և Ջանգեզուրում: Գեներալ Շատվորտը գնում էր նույնիսկ խաբեության՝ փորձելով Արզումանյանին ու Ջանգեզուրի Ազգային խորհրդին համոզել, որ թե ՀՀ կառավարությունը և թե Փարիզի խորհրդաժողովը համաձայնություն էին տվել Ղարաբաղը և Ջանգեզուրը ԱԳՀ իշխանության տակ անցնելուն: Արզումանյանին փոխարինեց իշխան Հովսեփ Արղությանը²⁶³:

Մինչ անգլիական հրամանատարությունը փորձում էր դիվանագիտական միջոցներով ապահովել Բաքվի իշխանության հաստատումը Ղարաբաղում և Ջանգեզուրում, ԱԳՀ կառավարությունն սկսեց նախապատրաստվել դեպքերի անցանկալի զարգացմանը ու զորքեր կենտրոնացնել

²⁶⁰ Տե՛ս Ե. Իշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 357-359, 374-375; Աշխատառք, #67, 78, 80, 1919 թ. ապրիլի 5, 24, 26; Հ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 158-159: Ղարաբաղից փտարվեցին Լ. Ջարաֆյանը, Գ. Բալայանը, Ազգային խորհրդի փոխնախագահ Ա. Մելիք Ղուվսեփյանը, խորհրդի անդամ Հ. Բախթյանը, Ղարաբաղի նախկին կառավարության նախագահ Ե. Իշխանյանը:

²⁶¹ Տե՛ս Աշխատառք, #69, 1919 թ. ապրիլի 9; R.G. Hovannisian, նշվ. աշխ., Vol. 1, p.170: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.276, ց.1, գ.42, ք.53-54 և Աշխատառք, #79, 1919 թ. ապրիլի 25:

²⁶² Տե՛ս ՀԱԱ ֆ. 200, ց.1, գ.243, ք.71-73; ֆ.276, ց.1, գ.120, ք.54-61; ֆ.276, ց.1, գ.42, ք.59; Աշխատառք, #68, 1919 թ. ապրիլի 8; Ա. Խատիսյան, նշվ. աշխ., էջ 143; Գ. Մաքսյան, նշվ. աշխ., ցր.59-60:

²⁶³ Տե՛ս ՀԱԱ ֆ.200, ց.1, գ.243, ք.93 և գ.309, ք.121-123; Խառն Երեմյա, #105, 1919 թ. հունիսի 12:

Ղարաբաղի ռազմավարական կարևոր կետերում՝ Ասկերանում, Ջաբուլում և այլն, ինչը լռելյայն ընդունվում էր անգլիացիների կողմից²⁶⁴:

ԱԳՀ կառավարության և անգլիական հրամանատարության համակարգված այս գործունեությունը ևս արդյունք չտվեց: Ղարաբաղի հայերի 1919 թ. ապրիլի 23-29-ին կայացած 5-րդ համագումարը, որին ներկա էին գեներալ Շատվորտը, և Խ.Բ. Սուլթանովը, վճռականապես մերժեց Ղարաբաղի որևէ վարչական առնչությունը Բաքվի հետ ու ընդգծեց, որ վերջինի կողմից իր իշխանության բռնի հաստատումը հղի է ազգամիջյան խախտմանը: Համագումարն, ընդգծելով ԱԳՀ կողմից երկրամասի շրջակայում և հայերի բնաջնջման ձգտումը, հրաժարվում էր ճանաչել ԱԳՀ իշխանությունը: Գեներալ Շատվորտի հավաստիացումները, թե ԱԳՀ-ն նրանք ուզում է երկրամասում կարգուկանոն մտցընել ու բացել ճանապարհները և մտադիր չէ նվաճել Ղարաբաղը, արդյունք չտվեցին²⁶⁵:

Դեպքերի զարգացումն այլ ուղիով ըմբացավ Ջանգեզուրի գավառում, որտեղից Անդրամիկի ուժերի հեռանալուց հետո ՀՀ-ն իր ներկայացուցիչ Ա. Շահմազյանին նշանակեց Ջանգեզուրի և Ղարաբաղի պետական կոմիսար՝ իր իշխանությունն ամրապնդելու և ԱԳՀ-ին հակազդելու նպատակով²⁶⁶: Թեև Շահմազյանը նշանակվել էր Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի գեներալ կոմիսար, սակայն նրա իշխանությունը սահմանափակվեց միայն Ջանգեզուրի գավառով: Պաշտոնական մակարդակով Երևանը հերքում էր Շահմազյանի ենթակայությունն իրեն և ընդհանրապես՝ իր ներգրավվածությունը Ջանգեզուրի գործերում՝ ձգտելով խուսափել դաշնակիցների դժգոհությունից: Անգլիական հրամանատարությունն այստեղ ևս ճնշում էր գործադրում ՀՀ-ի և Ջանգեզուրի Ազգային խորհրդի վրա՝ ԱԳՀ իշխանությունը պարտադրելու նպատակով: 1919 թ. ապրիլին և մայիսին Ջանգեզուրում եղան գեներալ Շատվորտը և Շուշիի անգլիական առաքելության ղեկավար մայոր Մոնկ Մեյսոնը, որոնք պահանջում էին Ջանգեզուրի Ազգային խորհրդից քոչվորներին բաց թողնել լեռները, ճանաչել ԱԳՀ իշխանությունը՝ հակառակ դեպքում սպառնալով ուժ կիրառել: Շատվորտն անգամ զմաց բացահայտ խաբեության՝ պնդելով, թե իբր ՀՀ կառավարությունը և խաղաղության խորհրդաժողովն արդեն համաձայնություն տվել էին Ջանգեզուրը ԱԳՀ-ին անցնելուն: Անգլիացիները պահանջում էին նաև, որ Շահմազյանը հեռանալով գավառից՝

²⁶⁴ Տե՛ս Աշխատառք, #50, 61, 62, 1919 թ. մարտի 16, 29, 30:

²⁶⁵ Տե՛ս Ե. Իշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 395-404; Աշխատառք, #87, 99, 1919 թ. մայիսի 6, 20; Խառն Երեմյա, #82, 1919 թ. մայիսի 4:

²⁶⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.243, ք.52; Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ., էջ 85-87; R.G. Hovannisian, նշվ. աշխ., Vol. 1, p.192; Հ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 146; Աշխ., #51, 1919 թ. մարտի 7:

²⁶⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.309, ք.15, 25; Ե. Իշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 411, 413-414; Գ. Մաքսյան, նշվ. աշխ., ցր. 71-72; Ռ. Գրիգորյան, Փաստաթղթեր Ջանգեզուրի 1918-1919 թթ. ինքնապաշտպանական կռիվների մասին, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, # 6, Երևան, Հայկական ԽՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակչություն, 1989, էջ 84-86; Լրաբեր հասարակական գիտությունների, # 2, 2001, էջ 75-76:

1919 թ. մայիսին Թիֆլիսում ՀՀ վարչապետ Խատիսյանի հետ համ-
դիպման ժամանակ գեներալ Թոմսոնը կատեգորիկ պահանջեց չմիջամե-
տել Ղարաբաղի գործերին, հետ կանչել Շահմազյանին Ղարաբաղից,
բաց թողնել քոչվորներին ու կոչ անել տեղի հայությանը չդիմադրել ԱԳՀ
իշխանության հաստատմանը՝ այդ պահանջների կատարումով պայմա-
նավորելով հայ գաղթականների վերադարձը Շարուր-Նախիջևան և այն-
տեղ ՀՀ իշխանության հաստատումը: Հանդիպման ժամանակ ընթերցվեց
գեներալ Շատլվորտի գեկույցն, ըստ որի՝ Ղարաբաղում հայկական ուժե-
րը ղեկավարվում էին հայ սպաների կողմից, և հայերի կողմից քոչի
կանխման արդյունքում մուսուլմանները հայտնվել էին ծանր վիճակում:
Խատիսյանը կրկին հերքեց ՀՀ կառավարության մասնակցությունը Ղա-
րաբաղի և Ջանգեզուրի գործերին՝ ընդգծելով, որ այդտեղ հայերի շար-
ժումը պայմանավորված էր ոչ թե Երևանի գործակալների գործունեու-
թյամբ, այլ տեղի հայության կամաարտահայտությամբ: Նա նաև շեշտում
էր, որ Նախիջևանի փախստականների վերադարձը չթույլատրելը և այդ
հարցը Ղարաբաղի հարցի հետ կապելը հավասարազոր էր թուրքական
քաղաքականության սկզբունքներին²⁶⁸:

Սակայն անգլիացիների դիվանագիտական ճնշումը որևէ արդյունք
չտվեց, իսկ Բաքուն չունեց զինված ուժեր Ջանգեզուրի ներսում, ինչպես
Ղարաբաղի դեպքում, և դա կանխորոշեց Ջանգեզուրի համար պայքարի
ելքը. հունիսին տապալվեց ԱԳՀ-ի փորձը՝ գեներալ Գրավելու գլա-
վառը²⁶⁹: Իր աչքի առջև ունենալով Ղարաբաղի փորձը՝ Սուլթանովը, ԱԳՀ
կառավարությանը գրելով Ջանգեզուրի հարցում անգլիացիների ծախող-
ման մասին, նշում էր, որ գործի և զինամթերքի բացակայության պայման-
ներում իր մնալը Ղարաբաղում անհիմաստ է ու պահանջում էր անհապաղ
ուղարկել զինված ուժեր և գեներ²⁷⁰:

Բախվելով Ջանգեզուրի կազմակերպված դիմադրությանը՝ անգլի-
ացիները ևս ստիպված էին ճանաչել ստեղծված ստատուս քվոն. մայիսի
31-ին Անդրկովկասում բրիտանական զորքերի հրամանատար գեներալ
Քորին ՀՀ վարչապետին հայտնեց, որ ինքը ԱԳՀ վարչապետին կտեղե-
կացնի Ջանգեզուրի նկատմամբ իր իշխանության տարածումից ձեռն-
պահ մնալու անհրաժեշտության մասին²⁷¹:

Փաստորեն անգլիական հրամանատարությունն սպառեց Ղարա-
բաղում և Ջանգեզուրում ԱԳՀ իշխանության հաստատման խաղաղ մի-
ջոցները: Վերադառնալով Բաքու՝ գեներալ Շատլվորտը համաձայնու-
թյուն տվեց ԱԳՀ իշխանությունների կողմից Ղարաբաղում քաղաքական
ծերբակալությունների անցկացմանը և նրա շրջափակմանը²⁷²: ԱԳՀ կա-
ռավարության կողմից կոշտ միջոցների դիմելը պայմանավորված էր ոչ

միայն անգլիական հրամանատարության թողտվությամբ, այլև ԱԳՀ ներ-
քաղաքական իրավիճակով. երկրի քաղաքական ուժերն իշխող կուսակ-
ցությունից՝ Սուսավաթից, պահանջում էին վճռական գործողություններ
Ղարաբաղի հարցում: Ուսուրբեկովի կառավարության 1919 թ. ապրիլի
14-ի հռչակագրում չէր խոսվում Ղարաբաղի մասին, թեև կային դրույթներ
Լեմբորանի, Երևանի և Թիֆլիսի նահանգների մասերի մասին: Դա անմի-
ջապես առաջ բերեց մի շարք քաղաքական ուժերի, մասնավորապես Իթ-
թիհադի մեղադրանքն առ այն, որ նոր կառավարությունն անուշադրու-
թյան էր մատնում Ղարաբաղի հարցը: Ի պատասխան, Սուսավաթի առաջ-
նորդներից Ռասուլզադեն հայտնում էր, որ մի կառավարություն, որը հա-
վակնում էր Երևանի նահանգի մի մասին, չէր կարող գնալ դեպի Երևանի
նահանգ, առանց անցնելու Ղարաբաղի լեռների վրայով: «Ղարաբաղի
խնդիր չկա, ինչպես և չկա Բաքվի խնդիր»²⁷³:

Անհաջողության մատնվելով անգլիական հրամանատարության
միջոցով Ղարաբաղին և Ջանգեզուրին տիրանալու փորձերում՝ Ադրբե-
ջանն անգլիացիների կողմից փաստացի ամենաթողության պայմաննե-
րում զնաց զինված առճակատման ուղիով. ուժեղացվեց Ղարաբաղի
տնտեսական շրջափակումը²⁷⁴, իսկ 1919 թ. մայիսի 25-ին Խ.Ք. Սուլթանո-
վի հրամանով ադրբեջանական զորքերը շրջապատեցին Շուշին՝ զբա-
ղեցնելով հայկական թաղամասի շուրջ գտնվող բարձրադիր դիրքեր: Քա-
ղաքի հայությունը, հավաքվելով բրիտանական ռազմական առաքելու-
թյան շենքի մոտ, խնդրեց նրա պետին կանխել ադրբեջանական զորքերի
հարձակումը: Սակայն հունիսի 4-ին սկսվեց ադրբեջանցիների հարձա-
կումը: Սուլթանովը վերջնագրով պահանջեց, որ Ղարաբաղի Հայոց Ազ-
գային խորհրդի անդամները ձերբակալվեն և հանձնվեն իրեն: Չմայած
բրիտանական առաքելության ղեկավարի ջանքերին, ընդհարումը շարու-
նակվեց, և անգլիական առաքելության անվճռականության պայմաննե-
րում Սուլթանովը իրականացրեց Շուշիի մոտակա Կայբալիքենդ գյուղի
բնակչության ջարդը (մոտ 600 հոգի)²⁷⁵:

Պաշտոնական Բաքուն հերքեց իր նախահարձակ լինելը՝ պնդելով,
որ հունիսի 4-ին տեղի էր ունեցել հայերի հարձակումը, ինչն ստիպել էր
գեներալ-նահանգապետին դիմել գեներալ Լուի՝ կարգուկանոնը վերա-
կանգնելու համար: Ըստ որում, շեշտվում էր, որ հայերի զինված ելույթը
վաղորդե էր ծրագրվել Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհրդի անդամների
կողմից, որոնք բրիտանական առաքելության աջակցությամբ ձերբակալ-
վել և վտարվել էին Ղարաբաղից²⁷⁶:

²⁷³ Տե՛ս Աշխատատր, #83, 91, 1919 թ. ապրիլի 30, մայիսի 10:

²⁷⁴ Տե՛ս Haue время, #90, 99, 1919 թ. մայիսի 21, հունիսի 4; Հ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 167:

²⁷⁵ Անգլիական զորքերն զբաղեցրին հայերի խրամատները՝ ընդհարումը դադարեցնելու նպա-
տակով: Այդ ժամանակ նրանք, ենթարկվելով ադրբեջանցիների հարձակմանը, տվեցին մեկ
սպանված և մեկ վիրավոր: Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ.200, ց.1, գ.291, ք.449: Աշխատատր, #112, 1919 թ. հունիսի
8; Ե. Իշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 431, 434-435, 436-441, 445-446; Haue время, #113, 1919 թ.
հունիսի 22; Հ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 170-172; Գ. Махмурия, նշվ. աշխ. стр.77:

²⁷⁶ Տե՛ս Աշխատատր, #115, 1919 թ. հունիսի 12:

²⁶⁸ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ.276, ց.1, գ.42, ք.77; ֆ.200, ց.1, գ.309, ք.34, 36-38:

²⁶⁹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ.276, ց.1, գ.42, ք.218; Haue время, #131, 1919 թ. հուլիսի 15:

²⁷⁰ Տե՛ս Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., стр.210:

²⁷¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ.200, ց.1, գ.309, ք.102:

²⁷² Տե՛ս R.G. Hovannisian, նշվ. աշխ., Vol. 1, p.172; Գ. Махмурия, նշվ. աշխ. стр.69:

1919 թ. հունիսի 6-ին ՀՀ ԱԳՆ-ը ԱԳՆ ԱԳՆ-ին ուղղված հայտագրում բողոք էր հայտնում Կայսերալիքների հայության կոտորածի դեմ և վերահաստատում իր դիրքորոշումը Սուլթանովին Ղարաբաղում գեներալ-մահանգապետի պաշտոնում նշանակման և այնտեղ ադրբեջանական զորքերի տեղակայման անընդունելիության վերաբերյալ²⁷⁷։ Պատասխան հայտագրում Բաքուն հստակ պնդում էր, որ ՀՀ կառավարության բողոքները Սուլթանովի քաղաքականության և Ղարաբաղում ԱԳՆ զորքերի տեղակայման դեմ միջամտություն են ԱԳՆ ներքին գործերին։

Ադրբեջանական պաշտոնական մամուլն այդ շրջանում ամեն կերպ շեշտում էր ԱԳՆ իշխանությունների խաղաղասիրական քաղաքականությունը և հայերի ու մուսուլմանների խաղաղ գոյակցության անհրաժեշտությունը, նրանց տնտեսական ընդհանուր շահերը²⁷⁸։ «Азербайджан»-ում հրապարակված Սուլթանովի զեկույցում պաշտոնական Բաքուն կրկին իր գործողություններն արդարացնում էր քոչվորների իրավունքների պաշտպանության անհրաժեշտությամբ։ Այսպես, նշվում էր, որ Ղարաբաղում և Շուշիում ուժեղ պահակապետների ստեղծման նպատակն էր՝ ապահովել քոչվորների խաղաղ անցումը և բացառել դրսից զինված մարդկանց մուտքը Շուշի, ինչը հանգեցրել էր վրդովված հայերի կողմից երեք զինվորի սպանությանը։ Սուլթանովը գրում էր, որ վերջին փաստը դժգոհություն էր առաջ բերել մուսուլմանական բնակչության և զորքի կողմից, և սկսվել էր ընդհարում, ու իրեն հազիվ էր հաջողվել զսպել նրանց Շուշիի հայկական մասի լրիվ ոչնչացումից։ Իսկ Կայսերալիքների ջարդը նա արդարացնում էր քոչվորների վրա հարձակումով, ինչի հետևանքով վերջիններն անվտանգ անցումն ապահովելու համար ստիպված էին եղել ոչնչացնել գյուղը²⁷⁹։

Կայսերալիքների դեպքերը հետաքննելու համար Ղարաբաղ մեկնեց ԱԳՆ խորհրդարանի չորս ներկայացուցիչներից (Չուբարյան, Խոջայան, Ռուստամբեկով, Կարաբեկով) բաղկացած հանձնաժողովը։ Հանձնաժողովի վերադառնալուց հետո ԱԳՆ խորհրդարանի նիստում Չուբարյանը հանդես եկավ զեկույցով, ըստ որի՝ Շուշիի և Կայսերալիքների դեպքերը նախապատրաստվել և իրականացվել էին Սուլթանովի կողմից ԱԳՆ իշխանությունների թողալովությամբ²⁸⁰։ Մինչդեռ հանձնաժողովի ադրբեջանցի անդամներն իրենց զեկույցում նշում էին, որ այդ իրադարձությունները տարերային էին և մեղավորներ չկային²⁸¹։ Չուբարյանին հաջորդեց վարչապետ Ռուսթեբեկովի ելույթը, որը հայ պատգամավորի զեկույցը որակեց, որպես փորձ՝ արդարացնելու հայերի հանցավոր արարքները՝ հայե-

րի կողմից ադրբեջանցի զինվորների զինաթափումը, հինգ մուսուլման ընտանիքների անհայտ կորելը և այլն։ Ռուսթեբեկովը գտնում էր, որ զեկույցի նպատակն էր՝ մեղադրել գեներալ-մահանգապետին և ադրբեջանական զորքերին այդ դեպքերի մեջ, ինչն իրականում այդպես չէր։ Ելույթի վերջում ԱԳՆ վարչապետը նույնիսկ շնորհակալություն էր հայտնում ԱԳՆ զորքերին, որոնք պաշտպանում էին բնակչության կյանքը և գույքը²⁸²։ Իր ելույթում արդարացնելով Սուլթանովին՝ Ռուսթեբեկովը նշում էր, որ նա պետք է հիմար լիներ, եթե նման բան աներ։ Նախ, նա չէր կարող հոռանալ, որ ճանապարհները լիքն են քոչվորներով, և դրանով նա հոռանգի է ենթարկում նրանց։ Երկրորդ, եթե նա ուզեցար ջարդ կազմադրել, այլ վայր կգտներ, այլ ոչ թե կոտորած կաներ անգլիական իրադատարության աչքի առաջ։ Եվ վերջապես, եթե նա ջարդի նպատակ ունենար, ապա այն կկազակներպետ ողջ Ղարաբաղում՝ Եվլախից մինչև Երուսի (Գորիս)։ Նշելով, որ ադրբեջանական զորքերին մեղադրում են Կայսերալիքների բնակչությանը չպաշտպանելու մեջ՝ նա փաստորեն կրկին վրա մեղավոր էր համարում հայությանը, քանի որ ադրբեջանական զորք չէր կարող ցրվել հայկական գյուղերով մեկ՝ նույնիսկ չիմանալով, թե ինչպես կընդունեն²⁸³։ Արդյունքում խորհրդարանն ընդունեց բանաձև, որի համաձայն՝ տեղական իշխանությունների, մասնավորապես, գեներալ-մահանգապետի գործողություններում հակաօրինական ոչինչ չէր, և հավանություն էր տրվում կառավարության գործունեությանը՝ իրավիճակի կարգավորման ուղղությամբ²⁸⁴։

Սուլթանովի քաղաքականությունն արժանի հակահարված չստացավ անգլիացիների կողմից, թեև նրանք ևս տեղյակ էին, որ Կայսերալիքների կոտորածը նախապատրաստվել էր Սուլթանովի կողմից։ Բրիտանական գնդապետ Գլատենբերգը գեներալ Շատլվորտին ուղղված իր զեկույցում նման հետևության էր հանգել, քանի որ Կայսերալիքների կոտորածից երկու օր առաջ Սուլթանովը քրդեր էր վերաբնակեցրել այդ շրջանում։ Գնդապետը գտնում էր, որ Սուլթանովը մեղավոր էր, քանի որ կապ էր կանխել այդ դեպքերը, և հետևաբար, նա պետք է պատժվեր²⁸⁵։ Ինչպես, անգլիական իրամասնատարությունն ուժեղացրեց դիվանագիտական ճնշումը ՀՀ կառավարության վրա՝ պահանջելով ճանաչել ԱԳՆ ժառանգավոր իշխանությունը Ղարաբաղի վրա։ Գեներալ Քորին ՀՀ վարչապետ Նատիսյանին ուղղված հեռագրում շեշտում էր, որ Ջանգեզուրի ԱԳՆ իշխանության չտարածվելն արդեն իսկ մեծ զիջում էր, որը պահատվեց ՀՀ կառավարության կողմից։ Միաժամանակ նա կատեգորիկ կերպով նշում էր, որ չէր կարող թույլ տալ, որ ՀՀ կառավարությունը

²⁷⁷ Տե՛ս ՀԱՄ ֆ. 200, ց. 1, գ. 291, ք. 496։

²⁷⁸ Տե՛ս ՀԱՄ ֆ. 200, ց. 1, գ. 291, ք. 548; *Наше время*, #116, 1919 թ. հունիսի 26։

²⁷⁹ Տե՛ս ՀԱՄ ֆ. 200, ց. 1, գ. 291, ք. 502-503 և *Наше время*, #113, 1919 թ. հունիսի 22; Աշխատատր, #115, 1919 թ. հունիսի 12։

²⁸⁰ Տե՛ս ՀԱՄ ֆ. 200, ց. 1, գ. 309, ք. 226-232։ Չեկույցի տեքստն ամբողջությամբ տես՝ *Наше время* #134, 137 և 138, 1919 թ. հուլիսի 18, 22-23։

²⁸¹ Տե՛ս *Наше время*, #135, 1919 թ. հուլիսի 19։

²⁸² Տե՛ս ՀԱՄ ֆ. 200, ց. 1, գ. 344, ք. 119։

²⁸³ Տե՛ս *Наше время*, #112, 1919 թ. հունիսի 21։

²⁸⁴ Տե՛ս ՀԱՄ ֆ. 200, ց. 1, գ. 344, ք. 110։

²⁸⁵ Տե՛ս *Наше время* #120, 125, 1919 թ. հուլիսի 1, 1919 թ. հուլիսի 6; Աշխատատր, #129, 1919 թ. հուլիսի 29; *Р. Казанджян, К предыстории самоопределения...*, стр. 10-11; Գ. Գալոյան, նշվ. աղբյուր, էջ 257։

վարչական որևէ իրավունք ունենալ Ղարաբաղում²⁸⁶։ Փաստորեն, ստեղծվել էր քաղաքական մի իրավիճակ, երբ դաշնակիցները թույլ էին տալիս Բաքվին շարունակել ուժի քաղաքականությունը Ղարաբաղում, և Ռուսուբեկովի կառավարությունն ընթացեց իր համար ստեղծված բարենդ-պաստ դրությունը։

Ստեղծված ծանր պայմաններն ստիպեցին Ազգային խորհրդին ընդունել Սուլթանովի առաջարկությունը համագումար գումարելու և բանակցություններ սկսելու վերաբերյալ²⁸⁷։ 1919 թ. հունիսի 29-ին Շոշ գյուղում գումարվեց Ղարաբաղի հայության 6-րդ համագումարը։ Հունիսի 30-ին ժամանեցին ԱԴՀ կառավարության ներկայացուցիչներ Ռուստամբեկովը և Շահսուվարովը, որոնց հետ հանդիպման արդյունքում որոշվեց, որ համագումարը պատվիրակություն կուղարկի Բաքու՝ բանակցություններ շարունակելու համար²⁸⁸։

Համագումարի մշակած ժամանակավոր համաձայնագրի նախագրծի համաձայն՝ Ջևանշիրի, Շուշի, Ջերբախի գավառների վիճելի մասերը ժամանակավոր՝ մինչև խաղաղության վեհաժողովի վերջնական որոշումը, մտնում էին ԱԴՀ կազմի մեջ՝ կազմելով առանձին միավոր։ Ղարաբաղի գեներալ-նահանգապետին կից ստեղծվում էր 3 հայերից և 3 մուսուլմաններից կազմված խորհուրդ՝ դաշնակիցների հրամանատարության ներկայացուցչի մասնակցությամբ։ Խորհուրդն իրավունք էր ստանում վերահսկել գեներալ-նահանգապետի գրասենյակը և նախաձեռնությամբ հանդես գալ կառավարման բոլոր հարցերով։ Գեներալ-նահանգապետի բոլոր հրամանները պետք է ներկայացվեին խորհրդի հավանությանը։ Հայերի կամ մուսուլմանների կոմպակտ բնակության շրջաններում պաշտոնյաները մշանակվելու էին համապատասխանաբար նրանց ներկայացուցիչներից, իսկ խառը բնակության շրջաններում՝ մեծամասնություն կազմող ազգի ներկայացուցիչներից։ Վերոհիշյալ շրջաններում զորք չէր տեղակայվելու, այլ ստեղծվելու էր հայ-մուսուլմանական խառը միլիցիա։ Ըստ որում, բնակչությունը չէր զինաթափվելու։ Հայությունն ստանալու էր մշակութային ինքնորոշման իրավունք²⁸⁹։

Այսպիսով, Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհրդի նախագծով մարզը ստանալու էր չափազանց լայն ինքնավարություն։ ԱԴՀ գեներալ-նահանգապետը ոչ միայն իր տրամադրության տակ չէր ունենալու զինված ուժեր՝ այդպիսով զրկվելով ռազմական գերակայությունից, այլև նրա գործունեությունը վերահսկվելու էր խորհրդի կողմից։ Այսինքն՝ Ադրբեջանը Լեռնային Ղարաբաղում չէր ունենալու ռազմական գերիշխա-

նություն, իսկ նրա քաղաքական իշխանությունը զգալիորեն սահմանափակվելու էր։ Այս ամենի պատճառով Բաքվում Ղարաբաղի պատվիրակության հետ բանակցությունների ժամանակ ԱԴՀ կառավարությունը չընդունեց առաջարկված պայմանները՝ առաջ քաշելով իր համար ավելի ծեռնուտու և Ղարաբաղի ինքնավարությունը սահմանափակող պայմաններ։ Ավելին, պատվիրակությանը ՀՀ դիվանագիտական աջակցությունից զրկելու նպատակով արգելվեց ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տ. Բեկզադյանի մասնակցությունը բանակցություններին այն պատճառաբանությամբ, որ բանակցությունների առարկան ԱԴՀ ներքին գործն էր²⁹⁰։

1919 թ. օգոստոսի 12-ին Շոշ գյուղում գումարվեց Ղարաբաղի 7-րդ համագումարը։ Ջրկված լինելով ՀՀ քաղաքական և ռազմական աջակցությունից, ենթարկվելով Բաքվի ճնշմանը, բրիտանական հրամանատարության կողմից Ադրբեջանի բացահայտ հովանավորության պայմաններում նա ստիպված էր ընդունել Բաքվի առաջադրած պայմանները։ Համագումարի աշխատանքներն ընթանում էին Շոշի վրա ուղղված ադրբեջանական հրանոթների փողերի ներքո։ Խ.բ. Սուլթանովը նաև փակել էր Շուշի-Եվլախ ճանապարհը ու վերջնագրով պահանջել էր համագումարից 48 ժամում ընդունել Բաքվում մշակված համաձայնագրի պայմանները։ Ըստ որում, Շոշում ներկա էին համագումարի 130 պատգամավորից միայն 62-ը, որոնցից 10-ը ծեռնապահ մնացին համաձայնագրի օգտին քվեարկության ժամանակ²⁹¹։ Օգոստոսի 22-ին Շուշիում ստորագրվեց համաձայնագիր ԱԴՀ կառավարության և Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհրդի միջև, որով Լեռնային Ղարաբաղը ժամանակավորապես ընդունում էր Ադրբեջանի իշխանությունը, մինչև խաղաղության վեհաժողովի վերջնական որոշումը։ Շուշի, Ջևանշիրի և Կարյազինի գավառներն առանձնացվում էին գեներալ-նահանգապետության առանձին վարչական միավորի մեջ և լեռնային՝ հայկական հատվածում վարչությունը նշանակվում էր հայերից։ Երեք հայերից և երեք մուսուլմաններից կազմվելիք խորհուրդն իրավունք ուներ վերահսկել գեներալ-նահանգապետության գրասենյակը, սակայն՝ առանց վերջինի գործողություններին միջամտելու։ Ազգամիջյան հարաբերություններին վերաբերող սկզբունքային հարցերը չէին կարող իրագործվել, առանց խորհրդի նախնական քննարկման։ Խորհուրդը նաև իրավունք ուներ հանդես գալ նախաձեռնությամբ գեներալ-նահանգապետության կազմակերպման և կառավարման հարցերում։ Ղարաբաղի հայությունը մշակութային ինքնորոշման իրավունք էր ստանում։ Ղարաբաղի 6-րդ համագումարի մշակած համաձայնագրի նախնական նախագծի համեմատ Ադրբեջանի օգտին լուրջ փոփոխություն էր այն, որ հանքենդիում (Ստեփանակերտ) և Շուշիում տեղակայվելու էին ադրբեջանական կայազորներ։ Սակայն մյուս կողմից, Շուշի, Ջևանշիրի, Կարյազինի գավառների հայկական՝ Լեռնային գոտում գորա-

²⁸⁶ Տե՛ս ՀԱԱ ֆ. 200, գ. 309, ք. 156-157։

²⁸⁷ ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչը գրում էր, որ Ղարաբաղի հայկական գյուղերը պաշարվել էին և չէին կարողանում բերքահավաք կատարել, և հուսալքված ժողովուրդը հակվում էր ԱԴՀ իշխանությունը ճանաչելուն։ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 309, ք. 166։

²⁸⁸ Տե՛ս ՀԱԱ ֆ. 200, ց. 1, գ. 309, ք. 212։ Սուլթանովը, որի նախաձեռնությամբ էլ գումարվել էր համագումարը, ոչ միայն որևէ ընդառաջ քայլ չարեց նրա հանդեպ, այլև նույնիսկ չմասնակցեց նրա աշխատանքներին։

²⁸⁹ Համաձայնագրի նախագծի ամբողջական դրույթները տես՝ ՀԱԱ ֆ. 200, ց. 1, գ. 309, ք. 214։

²⁹⁰ Տե՛ս ՀԱԱ ֆ. 200, ց. 1, գ. 344, ք. 170։

²⁹¹ Տե՛ս Снос, # 7, 1919 թ. օգոստոսի 28; Հ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 180-182։

մասերի ամեն մի տեղաշարժ կարող էր իրականացվել միայն խորհրդով: ամրամասների երկու երրորդի համաձայնությամբ: Բնակչության զինաթափումը հետաձգվելու էր մինչև Ղարաբաղի հարցի լուծումը խաղաղության վեհաժողովում²⁹²:

ԱԳՀ խորհրդարանում հանդես գալով իր կառավարության ծրագրային հայտարարությամբ՝ վարչապետ Ուսուրբեկովը Ղարաբաղը բնորոշեց, որպես Ադրբեջանի հոգի՝ շեշտելով, որ Ղարաբաղի հարցը լուծվեց խաղաղ ճանապարհով: «Բացառելով միայն Կայբալիբենդի դեպքը, որի համար մենք շատ ցավում ենք, մի՞թե Ղարաբաղի բարդ հարցը չլուծվեց խաղաղ ճանապարհով՝ ընդունելով հայկական ազգային փոքրամասնության մշակութային իրավունքների ճանաչման պայմանը և նրան կառավարության հովանու տակ վերցնելով»²⁹³:

ԱԳՀ պաշտոնական մամուլն անհապաղ սկսեց քարոզչական նպատակներով օգտագործել օգոստոսի 22-ի համաձայնագիրը՝ այն ներկայացնելով՝ որպես Ադրբեջանի տարածքում ազգային փոքրամասնությունների հանդեպ «խաղաղասիրական քաղաքականության և ազգային խնդրականության բացակայության» ապացույց: «Азербайджан» թերթը, խեղաթյուրելով Ղարաբաղի հայության տրամադրությունները, նշում էր, որ նրանք «գիտակցեցին, որ առանց դաշտային Ղարաբաղի և ողջ Ադրբեջանի հետ քաղաքական ու տնտեսական կապի և բարեկամական հարաբերությունների, հնարավոր չէ խաղաղ կյանքը: Ուստի նրանք անհիմն էրևանի բանսարկությունները և կանգնեցին Ադրբեջանի հետ քաղաքական հարաբերությունների ուղու վրա»²⁹⁴:

Ամփոփելով՝ պետք է նշենք, որ 1919 թ. օգոստոսի 22-ի համաձայնագիրը խոշոր քաղաքական հաջողություն էր Ադրբեջանի համար: Երկար ամիսների դիվանագիտական և ռազմական պայքարից հետո Ղարաբաղը թեկուզ և ժամանակավորապես ընդունեց Բաքվի գերիշխանությունը: Իսկ ճկուն քաղաքականություն վարելու դեպքում ԱԳՀ կառավարությունը հնարավորություն էր ստանում անցումային այդ կարգավիճակը վերածել մշտականի: Այդ հաջողությունը Բաքուն ձեռք բերեց՝ դաշնակիցների միջնորդությունը զուգակցելով իր ձեռնարկած ռազմաքաղաքական և տնտեսական միջոցառումների հետ, այն է՝ տնտեսական շրջափակումը, Ղարաբաղի ռազմավարական կետերում կայազորների տեղակայումը, Շուշիի ու Կայբալիբենդի ջարդը և հայության այլ բռնաճնշումները:

Սակայն մյուս կողմից հստակ էր, որ Ղարաբաղի նկատմամբ ԱԳՀ լիակատար ինքնիշխանության մասին խոսք զնալ չէր կարող: Համաձայնագիրն ուներ սոսկ ժամանակավոր բնույթ, և երկրամասի կարգավիճակի հարցի լուծումը թողնում էր խաղաղության խորհրդաժողովին:

Նկատի ունենալով, որ այդ շրջանում արդեն Շարուրի և Նախիջևանի մուսուլմաններն ապստամբել էին և իրենց վերահսկողության տակ էին

վերցրել այդ գավառները, Ադրբեջանին մնում էր ընդամենը կոտրել Զանգեզուրի հայության դիմադրությունը և Աղդամից մինչև Ղամախլու կստեղծվեր ադրբեջանական գերիշխանության լայնատարած գոտի, որը մի կողմից՝ Հայաստանը կանջատեր Պարսկաստանից, իսկ մյուս կողմից՝ Ադրբեջանը կկապեր Արարատյան դաշտավայրի, Սուրմալուի գավառի, Կարսի մարզի մուսուլմանաբնակ շրջանների և նրանց վրայով՝ Թուրքիայի հետ:

2.4 ԱԳՀ ԲԱԿԱՔԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԵՎԱՆԻ ՆԱԶԱԳԻ ՍՈՒՍՈՒԼՍԱՆԱԲՆԱԿ ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՄ ԻՐ ՈԱՅՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳԵՐԱԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՈՒՂՈՒԹՅԱՄԲ

Անդրկովկասից թուրքական զորքերի նահանջից հետո, ի թիվս այլ տարածքների, Ադրբեջանը բարձրացրեց նաև Բաթումի պայմանագրով Թուրքիային անցած Շարուր-Նախիջևանի, Սուրմալուի գավառի, Երևանի ու Էջմիածնի գավառների մուսուլմանաբնակ հատվածների ու նաև Նոր Բայազետի գավառի արևելյան և հարավ-արևելյան մասերի հարցը: ԱԳՀ-ն ինքնորոշման իրավունքի հետ մեկտեղ պահանջում էր սահմանազատման հիմքում դնել նաև ռազմավարական, պատմական, տնտեսական սկզբունքները: Թե՛ Ադրբեջանը և թե՛ Վրաստանը դա պատճառաբանում էին նրանով, որ բացառապես ազգերի ինքնորոշման սկզբունքը կարող էր կիրառվել, եթե խոսքը գնար վարչական բաժանման մասին, մինչդեռ պետությունների սահմանազատումը պահանջում էր հաշվի առնել նաև մյուս սկզբունքները, որոնք կարևոր էին պետությունների տարբեր մասերի միջև տնտեսական կապերի պահպանման, պետությունների ազգային անվտանգության ապահովման համար հարմար սահմանների ձեռքբերման տեսակետից:

Վերոհիշյալ բոլոր տարածքների պատկանելության հարցում, թվում էր, թե Բաքուն չպետք է ունենար տարածքային հավակնություններ, քանի որ դրանք, գտնվելով Հայաստանի կենտրոնում, կենսական նշանակություն ունեին նրա ազգային անվտանգության համար, ինչպես նաև տնտեսապես անխզելիորեն կապված էին Երևանի նահանգի մյուս մասերի հետ: Այդ տարածքներում մուսուլման բնակչությունը մեծամասնություն էր կազմում (դրան նպաստել էին այդ շրջանների հայության ջարդերն ու բռնազաղթը), և Բաքուն, օգտվելով այդ հանգամանքից, հավակնություններ ներկայացրեց դրանց նկատմամբ՝ դա պայմանավորելով ինքնորոշման սկզբունքով²⁹⁵: ԱԳՀ հավակնությունները պայմանավորված էին նրանով, որ այդ տարածքները կարևորագույն ռազմավարական նշանա-

²⁹² Համաձայնագրի ամբողջական տեքստը տես՝ ՀԱԱ ֆ. 200, ց. 1, գ. 50, ք. 102:

²⁹³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 4, ք. 14-16:

²⁹⁴ Տե՛ս Азербайджань, #182, 1919 թ. օգոստոսի 28:

²⁹⁵ ԱԳՀ կառավարությունն իր հռչակագրում սահմանում էր Ադրբեջանի հավակնությունները Երևանի նահանգի մասերի նկատմամբ: Տե՛ս Եօթեճա, #91, 1919 թ. ապրիլի 27: Այդ կապակցությամբ Արև-ը գրում էր, որ ԱԳՀ-ն միակողմանի է մեկնաբանում ինքնորոշման սկզբունքը: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 291, ք. 192: Ազգերի ինքնորոշման հիման վրա Շարուր-Նախիջևանի նկատմամբ ԱԳՀ նկրտումների սնանկության մասին տե՛ս նաև Դրոշակ, # 3, 1925 թ. սեպտեմբեր, «Շարուր-Նախիջևան նւ թուրք-բաթարական քաղաքականութիւնը», էջ 74-75:

կություն ունեին մի կողմից՝ Թուրքիայի, իսկ մյուս կողմից՝ իրանական Ադրբեջանի հետ կապվելու տեսակետից: Այսպիսով, Բաքուն ձգտում էր ադրբեջանական պետականության շրջանակներում միավորել Անդրկովկասի տարածքում բնակվող բոլոր մուսուլմաններին: Այդ ձգտումների ճանապարհին առաջին հերթին կանգնած էր Հայաստանը, որը դրանով իսկ վերածվում էր Բաքվի թիվ մեկ հակառակորդի²⁹⁶:

Դեռ 1918 թ. հուլիսին Բաքուն սկսեց բողոքներ հղել Երևանին՝ պահանջելով վերջ տալ Նոր Բայազետի գավառում մուսուլմանների հանդեպ բռնություններին: Ի պատասխան, Երևանը հայտնում էր, որ բռնության ենթարկված բնակիչները պետք է դիմեին իրեն, այլ ոչ թե ԱԳՀ-ին: Երևանն անթույլատրելի էր համարում, որ ԱԳՀ հայերը դիմեին իրեն, իսկ ՀՀ մուսուլմանները՝ Բաքվին՝ դա համարելով միջամտություն միմյանց ներքին գործերին: 1919 թ. փետրվարին Բաքուն բողոքի հայտագիր հղեց Երևանին՝ Սևանա լճի շրջանում ԱԳՀ սահմանները խախտելու, ադրբեջանական բնակավայրեր ներխուժելու և բռնություններ գործադրելու դեմ²⁹⁷: Հայկական կողմն անհապաղ պատասխանեց, որ Բասարզեյարի շրջանի անկարգություններին չեն մասնակցել ՀՀ կանոնավոր զորքեր, այլ մոտ 10 հազար հայ զաղթականներ են հարձակվել շրջանի մուսուլմանական գյուղերի վրա: Սակայն ՀՀ իշխանությունները մուսուլմաններին վերադարձրել էին իրենց գյուղեր, հանձնել էին նրանցից թալանված գույքը, իսկ մեղավորները պատասխանատվության էին կանչվել²⁹⁸:

ԱԳՀ-ն չհապաղեց օգտվել Բասարզեյարի շրջանում ստեղծված լարված իրավիճակից՝ դիվանագիտական դեմարշներից անցնելով գործնական քայլերի: ԱԳՀ տարածքից սկսվեց զինված խմբերի և զենքի առաքումն ապստամբներին: Բաքուն սկսեց նախապատրաստվել Բաշքենդը և ճամբարակը գրավելուն ու մոբիլիզացիա հայտարարեց, որում իրեն օգնում էին 100 վրացի սպաներ և միաժամանակ ապրիլի 2-ի հայտագրով կրկին պահանջեց Երևանից իր զորքերը դուրս բերել ԱԳՀ տարածքից: Ի պատասխան, ՀՀ ԱԳՀ-ը հայտնեց, որ Չոդի շրջան ուղարկվել է արտակարգ քննչական հանձնաժողով՝ հետաքննություն անցկացնելու և մեղավորներին պատժելու համար, սակայն զինված մուսուլմանները թույլ չեն տվել նրան մուտք գործել²⁹⁹: Բրիտանական իրանաճառարության՝ Երեվանից ուղարկված քննչական հանձնաժողովին հաջողվեց խաղաղեցնել

շրջանը: Հարկ է նշել, որ այդ հարցում անգլիական իրանաճառարությունը լիովին գրավել էր ՀՀ կողմը՝ գտնելով, որ պետք էր վճռական միջոցներ ձեռնարկել երկրի տարածքային ամբողջականության պահպանման համար³⁰⁰: Միջադեպը հստակ ցույց տվեց, որ Բաքուն այս կամ այն կերպ հավակնում էր այն բոլոր շրջանների նկատմամբ, որտեղ կար կոմպակտ մուսուլման բնակչություն³⁰¹:

Սակայն Երևանի նահանգում Ադրբեջանի կողմից վիճարկվող տարածքներից հիմնականը նահանգի հարավային՝ Նախիջևանի, Շարուր-Ղարալազյազի, Սուրմալուի գավառներն էին և Երևանի ու Էջմիածնի գավառների մուսուլմանաբնակ տարածքները: ԱԳՀ խորհրդարանի 1919 թ. հունվարի 8-ի նիստում նախագահի տեղակալ Ա.բ. Աղաևը հայտարարեց, որ, երբ թուրքերը գրավեցին Սուրմալուի գավառը, Երևանի, Էջմիածնի, Շարուր-Ղարալազյազի, Նախիջևանի գավառների մասերը, տեղի հայերը զաղթեցին ՀՀ սահմաններ, իսկ Հայաստանից այդ վայրեր զաղթեց մոտ 100 հազար մուսուլման զաղթական: Դրանով ստեղծվեց ոչ պակաս քան միլիոն մուսուլմաններով բնակեցված տարածք, որի բնակչությունը միշտ իրեն համարել է Ադրբեջանի մաս: Աղաևի ելույթի հիման վրա խորհրդարանը բանաձև ընդունեց, որով ԱԳՀ կառավարությանն առաջարկվում էր իրենից կախված բոլոր միջոցները ձեռնարկել՝ ներազդելու համար ՀՀ կառավարության վրա՝ Երևանի նահանգում արյունահեղությունը դադարեցնելու համար³⁰²:

Նահանջող թուրքերի հովանավորությամբ Շարուր-Նախիջևանում, Օրդուբադում, Երևանի գավառի հարավում 1918 թ. նոյեմբերի վերջին հռչակվեց այսպես կոչված Արաքսի (Արագոյան) Հանրապետությունը³⁰³: Նրա ղեկավարության մեջ մեծ դերակատարություն ունեին Ամիր բեկը և Նախիջևանի խաներ Ջաֆար Կուլին ու Քելբալի խանը³⁰⁴: Թուրքական բանակի ներկայացուցիչ Հալիլ բեյի, նրա գլխավորած 5 թուրք սպաների ու 300 զինվորների, ինչպես նաև ադրբեջանական սպաների օգնությամբ ստեղծվեցին զինված ուժեր³⁰⁵:

1918 թ. դեկտեմբերի վերջին հայկական զորքերն արդեն իսկ հասել էին մինչև Երևանի գավառի հարավային սահմանը՝ պատրաստվելով ներ-

²⁹⁶ Տե՛ս Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ.7, Թեհրան, Գ.հրատարակություն, 1982 թ., էջ 184-187:

²⁹⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.263, ք.3; գ.44, ք.2-4, 53, 55; Արև, #7, 1919 թ. փետրվարի 13; Յառաջ, #29, 1919 թ. փետրվարի 16:

²⁹⁸ Տե՛ս Արև, #27, 1919 թ. մարտի 11: Պետք է նշել, որ Բասարզեյարում իրադրության սրման պատճառը հայկական կողմն էր, ի դեմս արևմտահայ զաղթականների, որոնք մնացել էին անօթևան և անսնունդ: Երևանի ուղարկած զորամասը զաղթականներին հանեց մուսուլմանական գյուղերից ու վերջինների բնակչությանը վերադարձրեց իրենց տեղեր: Սակայն զորամասի հրամանատար ռուսիստը Միլիկովի անպատասխանատու վարքագիծը պատրվակ դարձավ մուսուլմանների ընդվզմանը և զորքի կոտորմանը: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.263, ք.4, 6, 9, 10, 15, 34, 44:

²⁹⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.263, ք.47, 54-55, 60; գ.294, ք.77:

³⁰⁰ Տե՛ս Кавказское слово, , #63, 75, 1919 թ. ապրիլի 5, 25; Единая Россия, #63, 1919 թ. մարտի 26:

³⁰¹ Բասարզեյարի ընդվզման հարցով *Наше время*-ն նշում էր, որ ԱԳՀ-ն պատրաստ էր հավակնել ՀՀ ցանկացած գավառի, եթե այնտեղ կար գոնե 2-3 մուսուլմանական գյուղ: Տե՛ս *Наше время*, #64, 1919 թ. ապրիլի 6:

³⁰² Տե՛ս Յառաջ, #6, 1919 թ. հունվարի 18:

³⁰³ Տե՛ս R.G. Hovhannesian, նշվ. աշխ., Vol. 1, p.229: Դարալազյազում հայկական ուժերը 1918 թ. վերջին վտարեցին մի շարք մուսուլմանական գյուղերի բնակչությանը, որոնք բնակեցվեցին մոտ 15000 թուրքահայ զաղթականներով: Դրանով Դարալազյազը վերջնականապես միացվեց ՀՀ-ին և ցամաքային կապ հաստատվեց Չանգեզուրի հետ: Տե՛ս Ռուբեն, նշվ. աշխ., էջ 112-113:

³⁰⁴ Ըստ փաստաթղթերում նույն անձն անվանվում է Քերբալայ խան:

³⁰⁵ Տե՛ս А. Навыжев, Гарс в Араз-Турк Республикаларынын..., с.47-48; А. Гаджиев, Демократические республики, стр. 108; Յառաջ, #3, 1919 թ. հունվարի 15; Кавказское слово, #56, 1919 թ. մարտի 28:

խուժել Շարուր: Սակայն հայ-վրացական պատերազմը թույլ չտվեց ՀՀ-ին շարունակել առաջխաղացումը դեպի Նախիջևան³⁰⁶: Օգտվելով իրենց ընձեռնված դադարից՝ Շարուր-Նախիջևանի մուսուլմանները ամրապնդեցին իրենց դիրքերը, և դա ստիպեց անգլիական հրամանատարությանը զինադադար հաստատել կողմերի միջև: Համաձայն զինադադարի՝ հայկական և մուսուլմանական զորքերը մնում էին իրենց դիրքերում, բացվում էր երկաթուղին, Արագոյայան-Ջուլֆա երկաթուղու վերահսկողությունն անցնում էր անգլիական հրամանատարությանը, ապահովվում էր ազատ առևտուր կողմերի միջև, մուսուլմանները պարտավորվում էին ՀՀ-ին վաճառել 10000 փութ ցորեն: Այդ վիճակը շարունակվելու էր մինչև խաղաղ խորհրդածողովի որոշումը³⁰⁷: Այնուհետև անգլիական հրամանատարությունը ռազմական գեներալ-մահանգապետություն հիմնեց Շարուր-Նախիջևանում զնդապետ Լաուրոնի գլխավորությամբ: Վերջինի առաջարկությամբ մահանգապետության տարածքում ընդգրկվեց Երևանի գավառի հարավային մասը՝ մինչև Վեդի գետը, որտեղ մնալու էր հայկական վարչակազմը, սակայն դուրս էր բերվում հայկական զորքը, բացի 50 հոգանոց ջոկատից, որը տեղակայվում էր Դավալուում: Դրա վերաբերյալ 1919 թ. փետրվարի 4-ին կնքվեց համաձայնագիր զնդապետ Լաուրոնի և ՀՀ արտգործնախարար Ս. Տիգրանյանի միջև³⁰⁸:

Այսպիսով, մի կողմից ակնառու էր անգլիացիների ձգտումը՝ բացառել զինված բախումները ՀՀ զորքերի և տեղի մուսուլմանների միջև, բայց մյուս կողմից էլ անհասկանալի էր և անընդունելի. որ նրանք խաղաղ միջոցներով ՀՀ իշխանությունը երկրամասում տարածելու փոխարեն՝ ստեղծեցին գեներալ-մահանգապետություն՝ դրանով քաջալերելով տեղի մուսուլմաններին և Բաքվին նոր ելույթների ու տեղի հայության նկատմամբ բռնությունների: Անգլիական գեներալ-մահանգապետին կից ՀՀ ներկայացուցիչ Բ. Բահաթյանը գրում էր, որ իրական իշխանությունը պատկանում էր տեղական խաներին, երկրամասը պատրաստվում էր միանալ ԱՊՀ-ին և անգամ ընտրություններ էր կազմակերպել ԱՊՀ խորհրդարան պատգամավորներ ուղարկելու համար: Տեղական զորքին վարժեցնում էին ԱՊՀ-ից ժամանած 11 սպաներ զնդապետի ղեկավարությամբ և թուրք ենթասպաներ³⁰⁹: Լաուրոնը ոչ միայն վճռական պայքար չէր մղում

քաթարների կողմից գործադրվող բռնությունների դեմ, այլև անգամ սահմանափակում էր տեղի հայության իրավունքները: Նա Նախիջևանի խաներին ցուցադրել էր Հայաստանի քարտեզը՝ հայտնելով, որ իր տվյալներով Փարիզում ՀՀ պատվիրակությունն ապագա Հայաստանն ընդունում է Արարատյան հանրապետությունը և Թուրքահայաստանի վիլայեթները ու զօնել Հայաստանի սահմանները, որոնցից դուրս էին մնում Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը և Նախիջևանը³¹⁰: Համեմատելով այս քաղաքական գիծը Ղարաբաղում և Ջանգեզուրում Մեծ Բրիտանիայի դիրքորոշման հետ, որը քաջառում էր անգլիական գեներալ-մահանգապետի նշանակումն ու պահանջում էր անհապաղ ճանաչել ԱՊՀ իշխանությունը՝ տեսնում ենք, որ նրա քաղաքականության մեջ ակնհայտ էր շեղումը հոգուտ Բաքվի:

Անգլիացիների դիրքորոշմամբ քաջալերված Բաքուն իր հերթին չհապաղեց դիվանագիտական աջակցություն ցուցաբերել Շարուր-Նախիջևանի մուսուլմաններին՝ բողոքի հայտագիր հղելով ՀՀ ԱԳՆ-ին հայկական զորքերի հարձակման դեմ ու ընդգծելով, որ Շարուր-Նախիջևանը ԱՊՀ անբաժան մաս էր³¹¹: Արաքսի Հանրապետության հետ կապեր հաստատելու նպատակով Նախիջևան ուղարկվեց Երևանի մահանգի մուսուլմանների հայրենակցական միության ներկայացուցիչ Միրաբբաս Բաղի-րովը և 12 սպա՝ երկրամասի պաշտպանունակության ամրապնդմանն աջակցելու համար: Նախիջևանում Բաղիրովին հանդիսավոր ընդունեցին լիարժեք ցույց տրվեց: Ստեղծվեց հանձնաժողով նրա մասնակցությամբ, որը կազմեց պաշտոնական ակտ Նախիջևանի՝ ԱՊՀ-ին միանալու մասին³¹²: Իր այցի արդյունքների հիման վրա կազմած զեկույցում Բաղիրովն առաջարկում էր նշանակել Նախիջևանի ադրբեջանցի գեներալ-մահանգապետ: Ձեկույցում հիմնավորվում էր Նախիջևանի կես միլիոն բնակչությանը նյութական խոշոր օգնություն ցուցաբերելու անհրաժեշտությունը³¹³:

Առավել մանրամասն տե՛ս Է. Չոխրաբյան, Նախիջևանյան հիմնահարցը..., էջ 73-82:

Տե՛ս Ցառաջ, #15, 1919 թ. հունվարի 31:

Բրիտանական գեներալ-մահանգապետ Բաղիրովին հայտնեց, որ երկրամասը դեռևս ԱՊՀ-ին կազմում, և պարզ չէր, թե ում էր այն պատկանելու, ուստի ԱՊՀ-ն իրավունք չունի իր արդյունք ուղարկել Նախիջևան: Տե՛ս А. Гаджиев, Демократические республики..., стр. 114:

1919 թ. փետրվարի 26-ին Նախիջևանի մուսուլմանական Ազգային խորհուրդն ուղերձ հղեց անգլիական գեներալ-մահանգապետին, որում, բողոք հայտնելով Երևանի մահանգի ողջ տա-
նորը ՀՀ-ին հանձնելու կապակցությամբ, հայտարարում էր, որ ԱՊՀ կառավարությունը երկրա-
ստի համարում է ԱՊՀ-ն անբաժան մաս, Երևանի մահանգի մուսուլմանական շրջանները լեզվով,
հակությամբ ու ավանդույթներով սերտորեն կապված են ԱՊՀ-ի հետ, իսկ Բաքուն և Ելիզավետպոլ
անդիսանում են Անդրկովկասի ողջ մուսուլմանության մշակույթի և մտքի կենտրոնները: Նշվում
էր այդ ամենից ելնելով՝ Շարուր-Նախիջևանի շրջանի, Մուրմալուի գավառի և Երևանի ու
Երվանդի գավառների մուսուլմանաբնակ շրջանները փետրվարի 25-ին որոշում էին ընդունել
ՀՀ-ին միանալու մասին: См. в том же месте, стр. 118:

См. в том же месте, стр. 113-117: Բաղիրովի այցը պայմանավորված էր նաև այն հանգա-
մանով, որ Նախիջևանում Ամիր բեկի իշխանության տապալմամբ մեծ հարված էր հասցվել
ԱՊՀ ազդեցությանը երկրամասում, և իշխանության էին եկել Չափար Կուլի Խան և Քելբալի Խան
Նախիջևանսկիները: Վերջինները հանդես էին գալիս երկրամասը Պարսկաստանին միացնելու
պատիվ և նույնիսկ պատվիրակություն էին ուղարկել Թավրիզ այդ հարցի քննարկման համար:

³⁰⁶ Տե՛ս Է. Չոխրաբյան, Նախիջևանյան հիմնահարցը և Հայաստանի «դաշնակիցները», (1918 թ. դեկտ. -1920 թ. ապրիլ), Երևան, «Տիգրան Մեծ», 2002, էջ 22-29, 31-36, 38-39; Ռ. Համբարձումյան, Գարեգին Նժդեհ, կենսագրական յառելումներ, անտիպ գրություններ ու խորհրդածություններ, Երևան, Նախիջևան հրատարակչություն, 2005, էջ 156-157:

³⁰⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, գ.1, զ.209, ք.2; Խաչատուրյան, #28, 1919 թ. փետրվարի 5; Բանբեր Հայաստանի արխիվների, # 1-2, Երևան, 1993, էջ 78-79, 80:

³⁰⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, գ.1, զ.209, ք.16, 37, 41, 48, 51; Է. Չոխրաբյան, Նախիջևանյան հիմնահարցը..., էջ 55-61; R.G. Hovannisian, նշվ. աշխ., Vol. 1, p.231-232; Մ. Ավետիսյան, Նախիջևանի պատմության վավերագրեր (1889-1920 թթ.), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, # 3, Երևան, ՀՀ Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի հրատարակչություն, 1996, էջ 192:

³⁰⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, գ.1, զ.209, ք.62-63, 137, 152-160; Բանբեր Հայաստանի արխիվների, # 1-2, Երևան, 1993, էջ 81-85; Г. Махмурия, նշվ. աշխ., стр. 49-50, 55:

ԱՂԴ քաղաքական աջակցությունն ստանալով՝ Շարուր-Նախիջևանի ղեկավարությունն սկսեց ավելի վճռական գործել. 1919 թ. մարտին ԱՂԴ մեկնեց Շարուր-Նախիջևանի պատվիրակությունը՝ «Արաքսի Համարայնության ջոկատի հրամանատար»³¹⁴ Բաղրամ խան Նախիջևան-սկու գլխավորությամբ, որի առջև նպատակ էր դրված Բաքվից խնդրել ռազմական և ֆինանսական աջակցություն: Պատվիրակությունը եղավ նաև Թիֆլիսում, որտեղ լավ ընդունելություն գտավ անգլիացիների մոտ՝ նրանց հետ քննարկելով Արաքսի Համարայնությունը «Հարավ-արևմտյան Ադրբեջան» անվան տակ ԱՂԴ-ին միացնելու հարցը: Թիֆլիսում անգլիական առաքելությանը Բաղիրովը ներկայացել էր՝ որպես «Հարավ-Արևմտյան Ադրբեջանի ներկայացուցիչ»: Բաղիրովին ընդունել էին նաև Վրաստանի վարչապետը և արտգործնախարարը, որոնք նրան շնորհավորել էին Հայաստանի դեմ հաջող պայքարի կապակցությամբ ու խնդրել իրենց անունից ողջունել քաջարի թաթարական զորքերին: Անգլիական հրամանատարությունը համակրանքով վերաբերվեց այդ հարցին ու խոստացավ այդ մասին հաղորդել խաղաղ խորհրդածոյունին: Բաքվում խանը ԱՂԴ կառավարության առջև բարձրացրեց Շարուր-Նախիջևանում գեներալ-ճախանգապետ նշանակելու հարցը: Բաղրամ խանը բարձրացրեց նաև խաղաղ խորհրդածոյունում Նախիջևանի կարգավիճակի քննարկման հնարավորության հարցը³¹⁵:

Բաղրամ խանի հետ բանակցություններից անմիջապես հետո Բաքուն ակտիվացրեց իր գործունեությունը Շարուր-Նախիջևանում. այնտեղ ուղարկվեց սպաների մի խումբ գնդապետ Կուզուշկի գլխավորությամբ՝ տեղի զինված ուժերի կազմակերպման աջակցելու համար³¹⁶: 1919 թ. մարտին Երևանում իր գործունեությունը սկսեց ԱՂԴ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մամեդ խան Թեքինսկին, որը դարձավ Ադրբեջանի և Շարուր-Նախիջևանի միջև կապող օղակը և Շարուր-Նախիջևանում ԱՂԴ քաղաքականության կորդինացնողն ու իրականացնողը: Խան Թեքինսկու միջոցով Բաքուն սկսեց ֆինանսական օգնություն ցուցաբերել Շարուր-Նախիջևանին: Թեքինսկին ձգտում էր կապ հաստատել նաև Կարսի Շուրայի հետ, սակայն նրա նախաձեռնությունը վերջինի տապալման արդյունքում ուշացավ, և նա իր գործունեությունը հիմնականում կենտրոնացրեց Շարուր-Նախիջևանում: Բայց Բաքուն չիրաժարվեց նաև այդ ուղղությամբ աշխատանքից. մայիսի 6-ին խան Թեքինսկուն հրահանգվեց կապ հաստատել Կարսի կառավարության հետ (Կարսի մարզի մուսուլմանական Ազգային խորհուրդ) և նրան աջակցություն ցույց տալ³¹⁷: Խան

Թեքինսկին անմիջապես նախահարձակ եղավ՝ Երևանին մեղադրելով թուրքական զորքերի նահանջից հետո Երևանի նահանգի մուսուլմանական բնակչության կոտորածների և բռնագաղթի մեջ ու պահանջելով ստեղծել հայ-մուսուլմանա-անգլիական խառը հանձնաժողով՝ պարզելու համար մուսուլմանների կրած վնասների չափը³¹⁸: ՀՀ իշխանությունները, հերքելով Թեքինսկու մեղադրանքները, նշում էին, որ բռնի գաղթեցվել էին միայն Երևանի նահանգի Միլլի դարայի շրջանի 12 մուսուլմանական գյուղերը, որոնք չէին ցանկացել ճանաչել ՀՀ իշխանությունը: ՀՀ ՆԳՆ-ին ուղղված զեկույցում նշվում էր, որ ՀՀ սահմաններից հեռացել էր 114650 մուսուլման, որոնցից վերադարձել էին 29000-ը, իսկ մյուսները չէին ուզում վերադառնալ ՀՀ իշխանությունը չճանաչելու, այլ ոչ թե Երևանի քաղաքականության պատճառով³¹⁹:

Ապրիլի վերջին, երբ արդեն պարզ էր, որ անգլիացիները հակվում էին երկրամասը զիջել ՀՀ-ին, խան Թեքինսկին իր կառավարությանը հարցում էր անում, թե արդյո՞ք նա ռազմական օգնություն կցուցաբերեր Նախիջևանի ապստամբության դեպքում: Նա առաջարկում էր Երևանի նկատմամբ ռազմական ճնշում գործադրել՝ ՀՀ սահմանների մոտ կենտրոնացնելով զինված ուժեր, ու միաժամանակ ընդգծում էր Նախիջևանի մուսուլմանների պատրաստակամությունն ընդգլգվելու³²⁰:

Սակայն անգլիական հրամանատարության բացասական դիրքորոշման պայմաններում Բաքուն չէր ցանկանում գնալ կտրուկ քայլերի այդ հարցում: Այն ժամանակ, երբ խաղաքարտի վրա էր դրված Ղարաբաղ-Չանգեզուրի պատկանելության հարցը, որում անգլիացիները Բաքվի կողմն էին բռնել, վերջինն իր չափազանցված պահանջներով կարող էր վտանգել դրա լուծումն իր օգտին: Ուստի Բաքուն հայտնում էր, որ խոսք չէր կարող գնալ Նախիջևան զորք ուղարկելու մասին ու հրահանգում էր բոլորը հղել երկրամասի գրավմանն ուղղված գործողությունների դեմ: Մեկ այլ հեռագրում Բաքուն նշում էր, որ ուրախությամբ կընդուներ տեղի բնակչության կողմից հայկական զորքերի առաջխաղացման կանգնեցումը, առավել ևս, որ Ղարաբաղի հայերը կտրականապես ընդդիմանում էին այնտեղ ԱՂԴ իշխանության հաստատմանը³²¹: Ինչ վերաբերում է դաշնակիցներին բոլորը հղելու հարցին, խան Թեքինսկին մայիսի 2-ին գրում էր, որ անհմաստ է բոլորել դաշնակիցների տեղական հրամանատարությանը, քանի որ այդտեղ չկան բարձրագույն հրամանատարության ներկայացուցիչներ, այլ միայն կան Թիֆլիսից հրահանգներ կատարողներ, որտեղ էլ հենց հարկավոր է անհապաղ քայլեր ձեռնարկել³²²:

Միջոցով ԱՂԴ դիվանագիտական ներկայացուցիչն առաջ էր քաշում մարտավարության նորանոր այլ մեթոդներ, ինչպես օրինակ՝ Հայաստան

³¹⁴ Տե՛ս Ա. Гаджиев, Демократические республики..., стр. 121: ՀՀ զինվորական նախարարության մարտի 13-ի զեկույցում հաստատվում է, որ Բաղրամ խանը գլխավորում էր ՀՀ սահմանների մոտ գտնվող ջոկատը: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.276, ց.1, ք.114, ք.23:

³¹⁵ Տե՛ս Յառաջ, #17, 42, 1919 թ. փետրվարի 2, մարտի 6; Ա. Гаджиев, Демократические республики..., стр. 122: Տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ.276, ց.1, ք.114, ք.23:

³¹⁶ Տե՛ս А. Начижев, Гарс в Араз-Турк Республикаларынын..., с.53:

³¹⁷ Տե՛ս Գաղտնի փաստաթղթեր..., էջ 18, 20, 23:

³¹⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, ք.44, ք.37 և 42:

³¹⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, ք.44, ք.50, 16, 34, 47:

³²⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, ք.358, ք.14: Գաղտնի փաստաթղթեր..., էջ 20, 22:

³²¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, ք.358, ք.12: Գաղտնի փաստաթղթեր..., էջ 22-26:

³²² Տե՛ս Բանբեր Հայաստանի արխիվների, # 1-2, Երևան, 1993, էջ 140:

մագուրի առաքման դադարեցումը: Խան Թեքինսկին նշում էր, որ Կամա-վորական բանակի հետ հարաբերությունների լարման դեպքում ԴՀ-ն ևս հանդես կգար Ադրբեջանի դեմ, ուստի անհրաժեշտ էր Շարուր-Նախիջևանում Հայաստանի համար վտանգ ստեղծել: Նրան հաջողվեց համոզել Բաքվին՝ ուժեղացնել ուշադրությունը երկրամասի գործերի հանդեպ: 1919 թ. հունիսի սկզբին ԱԳ նախարար Ջաֆարովն իր հեռագրում հավանություն էր տալիս Խան Թեքինսկու գործողություններին ու համաձայնություն հայտնում ֆինանսավորել գինվորական կազմակերպություններին: Հունիսի 4-ին ԱԳ նախարարին ուղղված հեռագրում Խան Թեքինսկին արդեն իսկ նշում էր, որ իր ձեռք առած միջոցների շնորհիվ Շարուրը, Նախիջևանը և Օրդուբադն արդեն միացել են մեկ ազգային խորհրդի մեջ, որն իր հետ մշտական հարաբերություն ունի³²³:

1919 թ. մայիսին անգլիական հրամանատարության աջակցությամբ սկսվեց ՀՀ իշխանության հաստատումը Շարուր-Նախիջևանում: 1919 թ. ապրիլի 6-ին ՀՀ վարչապետին ուղղված գրության մեջ գեներալ Թոմսոնը փաստորեն ՀՀ իշխանության հաստատումը Կարսում և Նախիջևանում կրկին պայմանավորում էր Ղարաբաղում և Ջանգեզուրում ԱԴՀ իշխանության հաստատման գործում Երևանի զիջողականությամբ՝ նշելով, որ «կառավարության ձևը, որ հաջողությամբ հաստատվել է Շուշիում, առաջարկվում է, և ես բարեհաճ եմ հաստատելու նմանատիպ կառավարություններ Կարսում և Նախիջևանում նույն անվանմամբ, ինչ որ Շուշիում»³²⁴: Մայիսի 3-ին անգլիական գեներալ Դևին և Երևանյան խմբի հրամանատար Դրոն կոչ հղեցին երկրամասի բնակչությանը, ըստ որի՝ մինչև խաղաղ խորհրդաժողովի վերջնական որոշումը իշխանությունն անցնում էր Հայաստանին, և ցանկացած դիմադրություն ճնշվելու էր գեներալի ուժով³²⁵: Մայիսի 12-ին վարչապետ Խատիսյանը հասավ Նախիջևան, որտեղ Բելբալի Խան Նախիջևանսկին, իր հպատակությունը հայտնելով անգլիական հրամանատարության որոշմանը, խնդրեց չզինաթափել բնակչությանը, երկրամասի վարչության մեջ հայերին հավասար աշխատանքի ընդունել նաև մուսուլմաններին, չպատժել մուսուլմաններին անցյալ գործունեության համար, ապահովել մուսուլման գաղթականների վերադարձը Ջանգեզուր, Ղարալազյազ, Նոր Բայազետ և Երևան: Խատիսյանը դրան համաձայնություն տվեց³²⁶: Երկրամասում վերջապես հաստատվեց նրա օրինական տիրոջ՝ Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունը: Երկրամասում տեղի ունեցած հետագա իրադարձությունները ճիշտ ըմբռնելու համար հարկ է նշել, որ անգլիացիների պա-

հանջով և ճնշման տակ Շարուր-Նախիջևան մտցվեցին նվազագույն թվով հայկական զորքեր, որի արդյունքում ՀՀ իշխանությունը երկրամասում ամուր չէր³²⁷: Դրա հետևանքները երկար սպասեցնել չտվեցին:

1919 թ. հունիսին ավարտվեց անգլիական զորքերի դուրսբերումը Հայաստանի զգալի մուսուլման բնակչություն ունեցող շրջաններից՝ Կարսի մարզից և Շարուր-Նախիջևանից, ինչից չհապաղեց օգտվել Ադրբեջանը: Անգլիացիները, հեռանալով Հայաստանից, գիտակցում էին դրա հետ կապված հնարավոր բարդությունները և դրանցում Բաքվի դերը: Այսպես, ՀՀ վարչապետին ուղղված նամակում Անդրկովկասում անգլիական զորքերի հրամանատար գեներալ Քորին, հայտնելով անգլիական զորքերի մոտավոր հեռանալու մասին, նշում էր, որ ինքը մեկնելու էր Բաքու և բանակցելու էր ԱԴՀ կառավարության հետ, որպեսզի վերջինը սահմանափակեր իր գործունեությունը վիճելի շրջաններում, ինչպես և ձեռնպահ մնար Ջանգեզուրի վրա իր իշխանության տարածումից³²⁸: ԱԴՀ ամսմիջական դիվանագիտական, ռազմական և նյութական աջակցությամբ Շարուր-Նախիջևանում նախապատրաստվեց մուսուլմանների ապստամբություն: Բաքուն շարունակում էր հակահայկական քարոզչություն վարել Նախիջևանում, այնտեղ առաքել դրամ և սպաներ: Սամեդ Խան Թեքինսկին, ձգտելով իր կառավարության ուշադրությունը հնարավորին չափ բեռել Շարուր-Նախիջևանի հարցի վրա, ուղղակիորեն նշում էր. «Թվում է, որ այժմ Ադրբեջանը Հայաստանից բացի ուրիշ թշնամի չունի, ուստի անհրաժեշտ է Հայաստանի վրա առանձին ուշադրություն դարձնել»: Խան Թեքինսկին հունիսի 11-ին ԱԴՀ արտգործնախարարին գրում էր, որ Շարուր-Նախիջևանն ունի 6000 կիսականոնավոր զորք՝ հեծելազորով, թնդանոթով ու զնդացրերով, որի թիվը պատերազմի ժամանակ կարող է հասցվել 10 հազարի: Նա նշում էր, որ հրամանատարներից մեկը մաս-մաս բաց կթողնի: Սակայն ամեն ինչ չէ, որ հարթ էր ընթանում: Այսպես, արդեն հունիսի 20-ին և 22-ին Բաքու ուղղված հեռագրերում նա նշում էր, որ ժամանակին դրամը չհասնելու պատճառով զորքը ցրվել էր, ու մնացել էր ընդամենը 300 պարտիզան: Խան Թեքինսկին նաև կարևորում էր քուրդ Սմկոյին հակահայկական ծրագրերի մեջ ներգրավել³²⁹:

Բաքվի ակտիվությունը բացատրվում էր նրանով, որ երկրամասում ուժեղ էր պարսկամետ հոսանքը, ի դեմս Նախիջևանի խաների, որոնք Կազի մուլա Բեգթաշի գլխավորությամբ նոր պատվիրակություն էին ուղարկել Պարսկաստան՝ երկրամասը վերջինին միացնելու առաջարկով: Հունիսի 8-ին Օրդուբադ ժամանեց ադրբեջանական սպաների մի նոր խումբ Ահմեդովի գլխավորությամբ, որն իրեն հռչակեց Օրդուբադի նահանգապետ ու սկսեց դրանով կաշառել տատանվող բնակչությանը: Օր-

³²³ Տե՛ս Գաղտնի փաստաթղթերը..., էջ 26-27, 29:

³²⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.243, ք.99: Բանբեր Հայաստանի արխիվների, # 1-2, 1993, էջ 89; ՀԱԱ, ֆ.276, ց.1, գ.42, ք.77; Է. Ջոնրաբյան, Նախիջևանյան հիմնահարցը..., էջ 85-86, 96:

³²⁵ Տե՛ս Բանբեր Հայաստանի արխիվների, # 1-2, 1993, էջ 102-104:

³²⁶ Տե՛ս Յառաջ, #31, 1919 թ. հոկտեմբերի 29; Кавказское слово, #81, 96, 97, 1919 թ. մայիսի 9, 21, 22: Իր հուշերում Ա. Խատիսյանը գրում է, որ Նախիջևանի երևելիները պահանջել էին անգամ, որ հայկական զորամասերը չմտնեն երկրամաս, իսկ փախստականները չվերադառնան: Տե՛ս Ա. Խատիսյան, նշվ. աշխ., էջ 140:

³²⁷ Տե՛ս Է. Ջոնրաբյան, Նախիջևանյան հիմնահարցը..., էջ 89, 115: Բանբեր Հայաստանի արխիվների, # 1-2, Երևան, 1993, էջ 92-94:

³²⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.300, ց.1, գ.309, ք.102:

³²⁹ Տե՛ս Գաղտնի փաստաթղթերը..., էջ 28, 30-31:

դուրադի նշանակությունը ԱԴՀ-ի համար կարևորվում էր այն առումով, որ այն հանդիսանում էր կապող օղակ Նախիջևանի հետ, և Բաքուն անգամ մտադիր էր կառուցել Ալյաթ-Ջուլֆա երկաթուղին, որը պետք է անցներ Օրդուբադի շրջանով³³⁰:

1919 թ. հուլիսի 1-ին Դավալուի մոտ մուսուլմանների կողմից սպանվեց 9 հայ զինվոր և 12 գյուղացի: Բեյուք Վեդիի հանդարտեցման համար ուղարկված 33 զորամասն ընկավ ծուղակի մեջ և փաստորեն ոչնչացվեց՝ տալով 35 սպանված և 127 վիրավոր: Դրանով բռնկվեց Բեյուք Վեդիի ապստամբությունը, որը կարճ ժամանակում տարածվեց Շարուր-Նախիջևանում³³¹: Պարզ դարձավ, որ առանց ուժի կիրառման հնարավոր չէր կարգուկանոն հաստատել շրջանում: 33 կառավարության կողմից անգլիացիների հավանությամբ ուղարկվեց պատժիչ ջոկատ ընթոստ գյուղի դեմ³³²: Հայկական ուժերին չհաջողվեց ճնշել Բեյուք Վեդին, ինչը, ցույց տալով Երևանի ռազմական թուլությունը, հանգեցրեց հուլիսի 19-ին ապստամբության Շարուր-Նախիջևանում և 33 զորամասերի նահանջին Ջանգեզուր³³³: Խլրտումներ սկսվեցին նաև Սուրմալուի գավառում և Էջմիածնի ու Երևանի գավառների մուսուլմանաբնակ մասերում, և Հայաստանը փաստորեն երեք կողմից հայտնվեց մուսուլմանական օղակում³³⁴:

Հուլիսի 17-ին 33 դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տ. Բեկզադյանը Բաքվից գրում էր, որ Ղարաբաղում, Ջանգեզուրում, Նախիջևանում ապստամբական շարժումները տեղի էին ունենում նախապես մշակված ծրագրով: 33-ն մուսուլմանական օղակով շրջապատելու նպատակով թուրք-թաթարական քաղաքական կազմակերպություններն իրենց գործակալների միջոցով 33 սահմանակից շրջաններում բորբոքում էին հակահայկական շարժում՝ նրանց մատակարարելով զենք, դրամ և այլն, Բաքվում տարվում էր հակահայկական քարոզչություն, քաղաքի արդյունաբերական շրջաններում կոչեր էին արվում կազմել կամավորական ջոկատներ և ԱԴՀ իշխանությունը տարածել Ղարաբաղի, Ջանգեզուրի և Նախիջևանի վրա: Պարսկաստանի վրայով ԱԴՀ-ն Նախիջևան էր ուղարկել 200 հազար փամփուշտ, իսկ Խ.Բ.Սուլթանովի միջոցով՝ 3 մլն. ռուբլի:

³³⁰ Տե՛ս Յառաջ, #37, 1919 թ. նոյեմբերի 5; ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.50, ք.13; Է. Ջոնրաբյան, Նախիջևանյան հիմնահարցը..., էջ 122: Զեյթալի խանն անգամ անգլիացիների ներկայությամբ նահանգապետ Փ. Վարշամյանին զգուշացրել էր, որ Նախիջևանը պետք է միացվեր ԱԴՀ-ին կամ Պարսկաստանին, և որ այն դառնալու էր երկրորդ Մակեդոնիա, ու դժգոհ տարրերը շուտով գինված խմբեր էին կազմելու ու հարձակումներ գործելու: Տե՛ս Բանբեր Հայաստանի արխիվների, #1-2, 1993, էջ 107:

³³¹ Հուլիսին, հարձակումները հայ զինվորների ու խաղաղ բնակչության վրա սկսվել էին արդեն հունիսի կեսերից: Տե՛ս Է. Ջոնրաբյան, Նախիջևանյան հիմնահարցը..., էջ 133-135:

³³² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.198, ք.189; Յառաջ, #40, 1919թ. նոյեմբերի 8; *Наше время*, #154, 1919 թ. օգոստոսի 10:

³³³ Ռազմական գործողությունների ընթացքի և ՀՀ զորքերի պարտության պատճառների մասին մամուլաբան տե՛ս Է. Ջոնրաբյան, Նախիջևանյան հիմնահարցը..., էջ 139-169:

³³⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.276, ց.1, գ.133, ք.173; *Кавказское слово*, #165, *Слово*, #1, 10, 1919 թ. օգոստոսի 13, 21, 31:

և այն օրը ԱԴՀ խորհրդարանի նիստում առաջարկվել էր Ջանգեզուրի և Նախիջևանի մուսուլմանների կարիքների համար հատկացնել 18 մլն. և 3 մլն. համապատասխանաբար³³⁵:

ԱԴՀ-ն ուժեղացրեց դիվանագիտական ճնշումը Հայաստանի նկատմամբ՝ պահանջելով դադարեցնել պատժիչ գործողությունները Բեյուք Վեդիի «ինքնորոշված» բնակչության, Էջմիածնի և Սուրմալուի գավառների մուսուլմանական գյուղերի դեմ ու ընդգծելով իր հավատարմությունը վիճելի հարցերի խաղաղ կարգավորմանը: Դաշնակիցներին բողոք էր հայտնվում Երևանի նահանգում 33 կառավարության կողմից մուսուլմանների հանդեպ հալածանքների դեմ³³⁶: Տեղեկատվական այդ տարափը կոչված էր քողարկել Հայաստանը բնակեցնող մուսուլմանների լայնածավալ ընդվզումը, որը խնամքով նախապատրաստվել էր աղբյուրաբան-թուրքական համատեղ ջանքերով: Խան Թեքինսկին ապստամբներին հաղորդել էր, որ առայժմ ԱԴՀ-ն չի կարող օգնել զորքով, սակայն կփոխհատուցի նրանց կրած բոլոր ծախսերն ու վնասները: Միաժամանակ նա Բաքվին հաղորդում էր տվյալներ 33 զինված ուժերի մասին ու պահանջում աղբյուրաբանական ուժեր կենտրոնացնել 33 սահմանների մոտ³³⁷: Հաջորդ քայլն՝ ըստ ԱԴՀ դիվանագիտական ներկայացուցչի, պետք է լիներ Բաքվի առաջարկը անգլիացիներին՝ իրեն հանձնել Ջուլֆա-Շահթախթի երկաթուղին՝ Ալյաթ-Ջուլֆա գծով Պարսկաստանի հետ առևտուր անելու համար: Ընդ որում, անգլիացիներին համոզելու նպատակով առաջարկվում էր մատնանշել 33 անկարողությունը, գնացքների անկանոն երթևեկությունը և խոստանալ երկրամասում նոր կարգ հաստատել³³⁸:

Շարուր-Նախիջևանից անգլիական զորքերի դուրսբերման հետևանքով ծագած ապստամբության արդյունքում երկրամասում դե-ֆակտո հաստատվեց ԱԴՀ ռազմաքաղաքական գերակայությունը, որը ձգտում էր ոչ միայն հնարավորինս ամրագրել այն և բացառել 33 իշխանության վերականգնումն այդ տարածքներում, այլև ընդլայնել իր ազդեցության գոտին՝ ներառելով Երևանի և Էջմիածնի գավառների հարավային մուսուլ-

³³⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.276, ց.1, գ.133, ք.174-175; ֆ.278, ց.1, գ.5, ք.39:

³³⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.294, ք.51; գ.44, ք.92; ֆ.276, ց.1, գ.133, ք.157; *Кавказское слово*, #143, 1919 թ. հուլիսի 18: Իր հերթին Մ. Խան Թեքինսկին ապստամբներին ոգեշնչելու համար հայտնեց, որ Բաքուն փոխհատուցելու էր նրանց բոլոր վնասները: Տե՛ս Յառաջ, #47, 1919 թ. նոյեմբերի 16: Նա կատարվածի մեջ մեղադրում էր հայկական կողմին՝ ճշելով, թե Ապրեսովի զորամասի վրա կրակ բաց արվեց այն բանից հետո, երբ հայերը սպանեցին Բեյուք Վեդիի պատվիրակներից երկուսին: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.276, ց.1, գ.133, ք.180: Պատասխան հայտագրում Երևանը նշում էր, որ Բեյուք Վեդին ՀՀ-ին հանձնվել էր անգլիացիների համաձայնությամբ, և նրանք, ովքեր չէին ուզում դառնալ ՀՀ քաղաքացի, պետք է հետանային: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.276, ց.1, գ.133, ք.142; Ժողովրդի ձայն, #158, 1919թ. հուլիսի 26:

³³⁷ Տե՛ս Գաղտնի փաստաթղթեր..., էջ 32-38:

³³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 38-39:

մանաբնակ մասերը, Սուրմալուի գավառը, Կարսի մարզը³³⁹։ Այդ նպատակով ԱԴՀ կառավարությունը Շարուր-Նախիջևանի նահանգապետ էր նշանակել Սամեդ բեկ Ջամալինսկուն, որը մեծ աշխատանք էր տանում երկրամասում Բաքվի իշխանության ամրապնդման համար։ Նրա հրամանով Նախիջևանի գործերի հրամանատար էր նշանակվել Հալիլ բեյը, իսկ նրա տեղակալ՝ Քելբալի խան Նախիջևանսկին։ Ջամալինսկու ձեռքերում իշխանության կենտրոնացումը հակազդեցություն էր առաջ բերում Հալիլ բեյի և Քելբալի խանի կողմից, ինչը հանգեցրեց նրանց միջև հակասությունների խորացմանը (Ջամալինսկին Բաքվին բողոքում էր, որ Հալիլ բեյը քարոզում էր ԱԴՀ իշխանության դեմ)։ Այդ պայքարն իրենով մարմնավորում էր թուրքական և ադրբեջանական ազդեցությունների մրցակցությունը երկրամասում գերակայության համար։ Նման պայքար էր ընթանում նաև Կարսի մարզում Քյազիմ Կարաբեքիր փաշայի և ադրբեջանական գործակալ Իսմայիլ բեյի միջև։ Վերջինը ծագում էր վերականգնել Հարավարևմտյան Կովկասի կառավարությունը ԱԴՀ հովանու ներքո, ԱԴՀ ծառայության հավաքագրել թուրք սպաների և այլն³⁴⁰։

Այսպիսով, թեև Շարուր-Նախիջևանում հաստատվեց ՀՀ իշխանությունը, ի տարբերություն Կարսի մարզի, Բաքուն պահպանեց այդ երկրամասում իր ռազմաքաղաքական գերակայության հաստատման հնարավորությունը։ Դա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ Շարուր-Նախիջևանի մուսուլման բնակչության առաջնորդները չարտաքսվեցին, և երկրամասը պահպանեց իր քաղաքական կազմակերպող ուժը։ Երկրորդ, չնայած տեղի ունեցավ հայ գաղթականության որոշ մասի վերադարձ, սակայն երկրամասում մուսուլմանները շարունակում էին կազմել մեծամասնություն, իսկ հայկական բնակավայրերը հեռու էին միմյանցից։ Եթե Կարսի մարզում հայկական գործերն ունեին ամուր հենարան, ի դեմս Կարսի բերդի, ապա Շարուր-Նախիջևանում տեղակայված հայկական կայազորները չափազանց ցրված էին և խոցելի՝ զուրկ լինելով ռազմական ամրություններից։ Երրորդ, Անդրկովկասում բրիտանական հրամանատարության ջանքերով ի սկզբանե սահմանափակվեց ՀՀ քաղաքական և հատկապես ռազմական ազդեցությունը երկրամասում, ինչը բացասաբար անդրադարձավ Շարուր-Նախիջևանում ՀՀ իշխանությունների հեղինակության վրա։ Չորրորդ, Բաքուն կարողացավ կանոնավոր կապ հաստատել Շարուր-Նախիջևանի ղեկավարների հետ իր դիվանագիտական ներկայացուցչի միջոցով, համակարգել նրանց գործունեությունը, առաքել անհրաժեշտ ֆինանսական օգնություն, ուղարկել սպաներ և հրահանգիչներ, որոնք վարժեցնում էին տեղական զորքը։ Այս ամենը թուրքա-

կան ռազմական օգնության հետ մեկտեղ հանգեցրեց ապստամբության և երկրամասի նկատմամբ ՀՀ իշխանության կորստի։

2.5 ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԱժՈՂՈՎԸ։ ԱՂԻԲԵՏԱՆԻ ԵՎ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՄԻՋԵՎ ՈԱԶՄԱԿԱՆ ԴԱՇԻՆՔԻ ԿԱՅՈՒՄԸ

ԱԴՀ հարաբերությունները Վրաստանի հետ 1918 թ. վերջին և 1919 թ. առաջին ամիսներին կարելի է բնորոշել՝ որպես համեմատաբար կայուն։ Ադրբեջանա-վրացական հակասությունները, թեև բազմաթիվ էին, սակայն չունեին սկզբունքային բնույթ։ Նրանց միջև վիճելի էին Ջաքաթալայի օկրուգը, Դարայազի դաշտը (Թիֆլիսի գավառ), Աղմախի և Բորչալուի գավառների մուսուլմանաբնակ տարածքները, Բաթումի մարզը, Արդահանի, Ախալքալաքի և Ախալցխայի գավառները։ Սակայն տարածքային հարցն առժամանակ հարթվեց Անդրկովկասում Գերմանիայի և Թուրքիայի ազդեցության գոտիների միջև բաժանարար գծի հաստատման միջոցով, որի արդյունքում Ջաքաթալայի օկրուգը մնաց ԱԴՀ տարածքում, իսկ Թիֆլիսի նահանգի արևելյան գավառների մուսուլմանաբնակ հատվածները՝ Վրաստանի սահմաններում։ Պատերազմում Օսմանյան Թուրքիայի պարտությունը ԱԴՀ-ին ստիպեց մեղմել իր ագրեսիվ նկրտումները Վրաստանի նկատմամբ։ Դաշնակիցների միջամտությամբ Վրաստանի օգտին լուծվեց Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառների պատկանելության հարցը (Բաթումի մարզը շարունակում էր գտնվել դաշնակիցների ուղղակի կառավարման տակ)։ Ֆինանսական, Անդրկովկասի գույքի բաժանման խնդիրները ևս կարգավորվեցին ՀՀ-ի և Վրաստանի միջև կնքված համաձայնագրին ԱԴՀ-ի միացմամբ։

Միևնույն ժամանակ Վրաստանին միավորող գործոնները շատ ավելի ազդեցիկ էին և բազմազան։ Նրանց տարածքով էին անցնում Անդրկովկասի հաղորդակցության հիմնական ուղիները, այն է՝ Բաքու-Թիֆլիս-Բաթում երկաթուղին և Բաքու-Բաթում մավթամուղը։ Վրաստանի ԱԴՀ տարածքներում էին գտնվում Անդրկովկասի տնտեսական և ռազմավարական նշանակություն ունեցող խոշորագույն կենտրոնները՝ Բաթում, Բաթումը, Թիֆլիսը։ Այդ ամենն անխուսափելի էր դարձնում նրանց միջև տնտեսական ամենասերտ համագործակցությունը։ Առկա էին նաև ուրիշ նախադրյալներ ադրբեջանա-վրացական քաղաքական գործակալության համար։ Նրանք շատ ավելի բարդ տարածքային վիճելի հարցեր ունեին իրենց երրորդ հարևան Հայաստանի հետ։ ԱԴՀ-ի և Վրաստանի միազգային դրությունն ուներ ընդհանուր շատ գծեր ու միաժամանակ բավականին տարբերվում էր Հայաստանի միջազգային իրավիճակից³⁴¹։

³³⁹ Ադրբեջանա-թուրքական գործակալները որոշ հաջողության հասան Սուրմալուի գավառում, քայքայ Կարսի մարզի հարավում մուսուլմանների ընդվզումները չեղարացվեցին։ Տե՛ս R.G. Hovannisian, նշվ.աշխ., Vol. 2, p.84, 102-105։

³⁴⁰ Տե՛ս A. Гаджиев, Демократические республики..., стр. 146-148; R.G. Hovannisian, նշվ.աշխ., Vol. 2, p.104-105։

³⁴¹ Տե՛ս 3. Аваловъ, նշվ.աշխ., стр. 170։ ԱԴՀ, Վրաստանի ու Լեռնականների Հանրապետության Կառավարությունները Փարիզում սերտորեն համագործակցում էին միմյանց հետ՝ նրանց միազգային ճանաչման, Դենիկիևի դեմ պայքարի, Անդրկովկասի դաշնության ստեղծման և այլ հարցերում։ Տե՛ս A. Раевский, Мусаватское правительство на Версальской конференции, Баку, Азербайджанский научно-исследовательский институт, Известия, Т. 1, Выпуск 1, 1930, стр. 38, 43-45։

Սակայն առաջնային գործունը, որն ստիպեց ԱԴՀ-ին և Վրաստանին մոռանալ ներքին տարածայնությունները և խթանեց նրանց մերձեցումը, համդիսացավ արտաքին վտանգն, ի դեմս Ռուսաստանի հարավում ուժ հավաքող Կամավորական շարժման:

1919 թ. փետրվարի 21-ին Վրաստանի արտաքին գործերի նախարար Ե. Գեգեչկորին ԶԴ, ԱԴՀ և Լեռնականների Հանրապետության կառավարություններին ուղղված հայտագրով առաջարկեց գումարել Կովկասյան հանրապետությունների խորհրդաժողով՝ լուծելու համար հանրապետությունների միջև երկաթուղային հաղորդակցության կանոնակարգման, փոստ-հեռագրական կապի հաստատման համար համաձայն օրենսդրական ակտերի ընդունման, մաքսային, ֆինանսական և ապրանքափոխանակության ոլորտի հարցերը³⁴²: ԱԴՀ կառավարությունն անմիջապես տվեց իր համաձայնությունն ու առաջարկեց քննարկել նաև քաղաքական բնույթի հարցերը, այն է՝ 1) խորհրդաժողովին մասնակցող կովկասյան հանրապետությունների անկախության փոխադարձ ճանաչում³⁴³, 2) խաղաղ խորհրդաժողովում և ամենուր, որտեղ դա հարկավոր է, համատեղ հանդես գալ ի շահ կովկասյան հանրապետությունների անկախության պաշտպանության, 3) կանխարգելիչ միջոցառումների մշակում իրենց անկախության նկատմամբ ոտնձգությունների դեմ՝ ուն կողմից էլ որ դրանք լինեն, 4) բոլոր սահմանային վեճերի կարգավորում համաձայնության գալու միջոցով, իսկ դրա անհնարինության դեպքում՝ արբիտրաժով, 5) գաղթականների հարցի լուծում³⁴⁴:

Վրաստանը համաձայնեց Ադրբեջանի առաջարկություններին խորհրդաժողովի օրակարգի հարցում, մինչդեռ Երևանը ԱԴՀ-ին պաշտոնապես հայտնեց, որ կողմնակից լինելով կովկասյան հանրապետությունների անկախությանը՝ ԶԴ կառավարությունը կտեղեկացնի ԱԴՀ կառավարությանն իր կողմից Ադրբեջանի անկախության ճանաչման մասին՝ այնպես, ինչպես դա արդեն արել է Վրաստանի դեպքում: Իսկ այդ կապակցությամբ բոլոր տեղություններին ուղղված հանդիսավոր ակտի հրապարակումը ԶԴ կառավարությունը համարում էր հնարավոր և տեղին միայն հանրապետությունների միջև տարածքային հարցի խաղաղ կարգավորումից հետո: ԶԴ կառավարությունը հայտնում էր, որ տարածքային հարցի լուծումը պետք է նախադրյալ դառնար վերոհիշյալ հանրապետությունների անկախությանն ի շահ հանդես գալու և այդ անկախությունը հնարավոր վտանգներից պաշտպանելու գործում միջոցառումների վերաբերյալ համաձայնագրերի համար³⁴⁵: Միաժամանակ Հայաստանը, երկյուղելով խորհրդաժողովում Վրաստանի, Ադրբեջանի և Լեռնականների

ի Հանրապետության կողմից հակահայկական բլոկի ստեղծումից, պահանջ դրեց, որ տարածքային հարցերը լուծվեն երկկողմ, այլ ոչ թե քառակողմ ձևաչափով³⁴⁶: ԶԴ ղեկավարության երկյուղներն ամփոփեց չէին վրաց ազգային դեմոկրատները հանդես էին գալիս վրաց-ադրբեջանական ամենասերտ գործակցության օգտին:

1919 թ. ապրիլի 25-ին Թիֆլիսում բացվեց Կովկասի չորս հանրապետությունների խորհրդաժողովը³⁴⁷, որի մեկուկես ամիս տևած աշխատանքների ընթացքում քննարկվեցին խնդրահարույց գրեթե բոլոր ոլորտները: Մայիսի 3-ին ընդունված օրակարգն ընդգրկում էր երկաթուղային, փոստ-հեռագրական, ֆինանսական, մաքսային, ապրանքափոխանակության, տարածքային սահմանազատման, Կովկասի հանրապետությունների փոխադարձ ճանաչման, նրանց անկախության պաշտպանության գործում համատեղ հանդես գալու, հանրապետությունների անկախության դեմ դավադրությունները կանխելու, հպատակության, զաղթականների, դատաիրավական ոլորտների հարցերը³⁴⁸: Ստեղծվեց յոթ հանձնաժողով այդ հարցերը քննելու համար: Այդ հանձնաժողովներն էին՝ տարածքային վեճերի լուծման ընդհանուր սկզբունքների մշակման, երկաթուղային և փոստ-հեռագրական, ֆինանսական, քաղաքական, դատաիրավական, զաղթականների և քոչվորների հարցերի հանձնաժողովները³⁴⁹:

Ի սկզբանե ակնհայտ էր, որ խորհրդաժողովն ի վիճակի չէր լինելու կարգավորել տարածքային վեճերը, ուստի որոշվեց սահմանափակվել դրանց կարգավորման ընդհանուր սկզբունքների մշակմամբ: Ըստ որում, Ադրբեջանի ներկայացուցիչները պնդում էին առաջին հերթին խորհրդաժողովում տարածքային հարցի քննարկման վրա, առանց որի կարգավորման հնարավոր չէին համարում անցնել մյուս հարցերին: Լեռնականների Հանրապետության պատվիրակությունն առաջարկում էր սկզբից քննարկել քաղաքական ոլորտի հարցերը, մինչդեռ Հայաստանի և Վրաստանի ներկայացուցիչները գտնում էին, որ հարցերը պետք է լուծվեին հանձնաժողովներից դրանց գալուն համընթաց՝ այլ հարցերի կարգավորումը չպայմանավորելով տարածքային հարցերի լուծմամբ³⁵⁰:

1919 թ. մայիսի 14-ին կայացավ տարածքային վեճերի լուծման ընդհանուր սկզբունքների մշակման հանձնաժողովի նիստը, որի ժամանակ Ադրբեջանի ներկայացուցիչ Ֆ. Խան Խոյսկին կարևորեց տնտեսական և պատմական սկզբունքները տարածքային հարցի լուծման գործում: Հայկական կողմն իր հերթին նշում էր, որ խորհրդաժողովը պետք է լուծեր միայն հանրապետությունների միջև հարակից շրջաններին վերա-

³⁴² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.149, ք.11:

³⁴³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.293, ք.33:

³⁴⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.149, ք.15: ՀՀ և Լեռնականների կառավարությունները ևս համաձայնեցին խորհրդաժողով գումարելուն: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.149, ք.15; R.G. Hovhannisian, նշվ.աշխ., Vol.1, ք.355:

³⁴⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.149, ք.21:

³⁴⁶ Տե՛ս R.G.Hovhannisian, նշվ.աշխ., Vol. 2, ք.356:

³⁴⁷ Տե՛ս Աշխատատը, # 82, 1919 թ. ապրիլի 29; Եօթեճ, #93, 1919 թ. ապրիլի 30:

³⁴⁸ Տե՛ս Աշխատատը, # 87, 1919 թ. մայիսի 6; Եօթեճ, #97, 1919 թ. մայիսի 6:

³⁴⁹ Հանձնաժողովների անհատական կազմը տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.291, ք. 308:

³⁵⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.291, ք.266; Եօթեճ, #97, 1919 թ. մայիսի 6 և R.G. Hovhannisian, նշվ.աշխ., Vol. 1, ք.358:

բնորոշ վեճերը, ըստ որում դրանց լուծման հորձրում պետք է դրվեն նաև ազգային ինքնորոշման և լրացուցիչ այլ սկզբունքներ՝ պատվիրակությունը պահանջում էր մերժել տնտեսական սկզբունքների որ տնտեսական առումով ողջ Անդրկովկասը ձգտում էր դեպի սաստանը, իսկ Անդրկովկասի հանրապետությունները՝ դեպի փրաստանը, և, բացի այդ, թուրքահայաստանի ճակատագիրը դեռ չէր վճռվել, ուստի չունենալ ինքնուրույն ելք դեպի ծով: Իսկ վրացական կողմը նշում էր, որ տարբերություն վարչական բաժանման, խոսքը գնում էր պետական սահմանազատման մասին, որի դեպքում ընդունելի չէր բացառապես ազգային ինքնորոշման իրավունքով ղեկավարվելը³⁵¹:

Հանձնաժողովի մայիսի 17-ի նիստում ԱՂՀ պատվիրակ խ. Խառնամանդովը ներկայացրեց ԱՂՀ պատվիրակության թեզերը՝ «1. Վիճելի կարող են համարվել այն տարածքները, որոնք հարակից են դրանք վիճարկող հանրապետությունների տարածքին, 2. Տարածքային վեճերի կարգավորման հիմքում պետք է դրվի բնակչության կամաարտահայտության սկզբունքը՝ ինքնորոշումը, 3. Եթե վիճարկվում է մի տարածք, որն իր տնտեսական-կենցաղային և պատմական պայմաններով կապված է անվիճելի այլ շրջանների հետ, ապա հանրաքվեյն անցկացվում է բոլոր այլ շրջանների բնակչության մեջ՝ ամբողջության մեջ վերցրած»³⁵²:

Նման վերապահումով ԱՂՀ-ն առաջարկում էր հանրաքվե անցկացվել փաստորեն ոչ միայն Լեռնային Ղարաբաղում ու Ջանգեզուրում, այլ նաև միաժամանակ Ղարաբաղի դաշտային մասում՝ այն հիմնավորմամբ, որ այդ շրջանները միմյանց հետ տնտեսապես կապված էին: Իսկ ողջ Ղարաբաղում ընդհանուր հանրաքվե անցկացնելու դեպքում նրա արդյունքները կլինեին ԱՂՀ օգտին, քանի որ Ջևանշիրի, Շուշիի, Կարյազինի և Ջանգեզուրի գավառներում մուսուլմանները մեծամասնություն էին կազմում: Այսպիսով, մի կողմից, կարծես թե, բաքում համաձայն էր ազգային ինքնորոշման սկզբունքի հետ, միևնույն ժամանակում առաջարկում էր ղեկավարվել տնտեսական սկզբունքով: Ի պատասխան, ՀՀ պատվիրակությունն առաջ քաշեց իր նախագիծը՝ ըստ որի. «Անդրկովկասում ազգերի ինքնորոշման իրավունքի հիման վրա սկսված և դեռևս չավարտված Անդրկովկասի հանրապետությունների ձևավորումը պետք է ավարտվի այնպես, որ յուրաքանչյուր ազգին անցնի այնպիսի կոմպակտ տարածք, որը կներառի այդ ազգի զգալի մեծամասնությունը Անդրկովկասի սահմաններում՝ այլ հանրապետությունների իշխանության տակ թողնելով այդ ազգի աննշան փոքրամասնությունը»: Իսկ Վրաստանի պատվիրակության թեզերն էին՝ «1. Խորհրդածողովի առջև խնդիր է դրված հեղափոխության մեծ կարգախոս ազգերի ինքնորոշման իրավունքի իրագործման հիման վրա ձևավորված Անդրկովկասի հանրապետությունների սահմանազատումը: 2. Քննարկման ենթակա կարող են լինել միայն

...սկզբի շրջանները: 3. Վիճելի հարցերը լուծելիս պետք է ղեկավարվել, որպես բնակչության կամաարտահայտությունից, պետությունների պատմական-ազնավարական սահմաններով և վիճարկվող սահմանների տնտեսական-կենցաղային պայմաններով»³⁵³: Թեզերի հրապարակումից հետո կողմերը միաձայն ընդունեցին, որ վիճելի կարող էին համարվել միայն հարակից տարածքները: Միաժամանակ ԱՂՀ և Վրաստանի պատվիրակները մերժեցին ՀՀ պատվիրակության նախագիծը: Այսպես, Վրաստանի ներկայացուցիչ Ե. Տակաշվիլին գտնում էր, որ Անդրկովկասի համաձայնագրի մեծամասնության ընդգրկումը հայկական պետության մեջ անհնար էր, քանի որ Վրաստանը հասցնելու հարևան հանրապետություններին: Երկրորդ կարծիքով հայկական պետությունն իր հարևանների համեմատությամբ շատ ավելի մեծ ծավալով կարող էր ստեղծվել թուրքահայերի հետ միասին³⁵⁴: Այսպիսով, տարածքային հանձնաժողովի աշխատանքի հենց առաջին օրերից ի հայտ եկան տարածայնություններ մի կողմից՝ ԱՂՀ-ի և Վրաստանի ու մյուս կողմից՝ ՀՀ-ի միջև. թե՛ ԱՂՀ-ն և թե՛ Վրաստանը ինքնորոշման սկզբունքի հետ մեկտեղ առաջ էին քաշում սահմանազատման տնտեսական, ազնավարական և այլ սկզբունքներ³⁵⁵:

Հանձնաժողովի մայիսի 29-ի նիստում շարունակվեցին բանավեճերը՝ սահմանազատման սկզբունքների առաջնայնության վերաբերյալ: Այն նիստում ներկայացվեց Լեռնականների Հանրապետության պատվիրակության մշակած նախագիծը, որում առաջնային էր համարվում ազգային ինքնորոշման սկզբունքը, իսկ հանրաքվեի արդյունքում ձայների մեծամասնությամբ կամ սահմանված մեծամասնության չհասնելու դեպքում տարածքային վեճը պետք է լուծվեր այս կամ այն պետության հետ վիճելի տարածքի տնտեսական կապի հիման վրա³⁵⁶: Ն. Ռամիշվիլին առաջարկեց, որ հանրապետությունների միջև տարածքային հարցի շուրջ համաձայնության բացակայության դեպքում այն պետք է հանձնվեր արբիտրաժին: Հանձնաժողովն ընդունեց երեք կետերից բաղկացած բանաձև, որի առաջին երկու կետերը կրկնում էին Վրաստանի պատվիրակության ներկայացրած նախագծի 1-ին և 2-րդ կետերը, իսկ 3-րդ կետում սահմանվում էր. «Վերոհիշյալ վեճերի կարգավորումը հանձնվում է շահագրգիռ հանրապետությունների համաձայնությամբ, իսկ դրա բացակայության դեպքում վեճերը լուծվում են արբիտրաժի միջոցով»³⁵⁷:

Ի թիվս տարածքային հարցի, խորհրդածողովի օրակարգի ոչ պակաս կարևոր խնդիր դարձավ Անդրկովկասի հանրապետությունների՝ Ռուսաստանի Հարավի Ձինված ուժերի հնարավոր հարձակմանը համա-

³⁵³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.291, ք.410-411:

³⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁵⁵ Տե՛ս Աշխատանք, #104, 1919 թ. մայիսի 25: Վրաստանի ազգային-դեմոկրատական կուսակցության մամուլը գրում էր, որ խորհրդածողովի աշխատանքներն արգելակվում էին հայերի տարածքային հավակնությունների պատճառով, ուստի Վրաստանը, Ադրբեջանը և Լեռնականների Հանրապետությունն իրենք պետք է համաձայնության գան: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.291, ք.396:

³⁵⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁵⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.291, ք.422:

³⁵¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.291, ք.410-411:

³⁵² Տե՛ս նույն տեղում:

տեղ դիմադրություն ցույց տալու հարցը: Այն ժամանակ, երբ տեղի էին ունենում խորհրդաժողովի աշխատանքները, Ա. Դեմիկինի ուժերը փաստորեն ավարտեցին Զյուսիսային Կովկասի գրավումը՝ հասնելով մինչև Դերբենդ: Առաջինը տազնապի ծայրը հնչեց Լեռնականների Զանրապետության պատվիրակության կողմից, որի անդամներից Ա. Ծալիկովը խորհրդաժողովին ուղղված բաց նամակում առաջարկում էր առաջին հերթին քննարկել դեմիկինյան վտանգի հարցը, քանի որ դա Անդրկովկասի բոլոր ժողովուրդներին վերաբերող հարց էր: Նա նշում էր, որ լեռնական ժողովուրդներին նվաճելուց հետո Դեմիկինը կգրավեր ողջ Անդրկովկասը, ուստի կոչ էր անում զինված օգնություն ցուցաբերել լեռնականներին³⁵⁸:

Կարևոր նշանակություն էին տալիս այդ հարցին նաև ԱԴԶ-ն և Վրաստանը: Վրաստանի Սահմանադիր ժողովի հունիսի 1-ի նիստում ԱԳ նախարար Ե. Գեգեչկորին նշեց, որ հնարավոր էր ռազմական գործողությունների վերսկսում նաև Սոչիի ճակատում: Հայտնելով, որ Դեմիկինի դեմ պայքարում Վրաստանը միայնակ չէր, և ԱԴԶ-ն ևս պատրաստվում էր դիմադրություն ցույց տալ, Գեգեչկորին ընդգծեց, որ վտանգն Անդրկովկասի ժողովուրդների մեջ է, և «եթե մեր մեջ կրկին սկսվեն խոսակցությունները չեզոքության մասին և այն մասին, որ տվյալ դեպքում մենք չենք գործում ընդհանուր թշնամու դեմ, ապա այդ ժամանակ հնարավոր է աղետը»³⁵⁹:

Վրաստանը և Ադրբեջանը սկսեցին համատեղ դիվանագիտական ճնշում գործադրել հայկական պատվիրակության վրա՝ նիստերի միջև ընկած ոչ պաշտոնական համդիպումներում փորձելով համոզել հայկական կողմին միավորվել Դեմիկինի դեմ տարածաշրջանային պաշտպանական դաշինքի մեջ³⁶⁰: Սակայն չկարողանալով ոչ պաշտոնական քննարկումների ժամանակ հասնել ՀՀ դիրքորոշման փոփոխությանը՝ վրացական և ադրբեջանական պատվիրակությունները փոխեցին մարտավարությունը: 1919 թ. հունիսի 9-ի պաշտոնական նիստում Ն. Ռամիշվիլին առաջարկեց ընդունել բանաձև, որում դատապարտվում էր Դեմիկինի ագրեսիան և որոշվում էր նրա դեմ պայքարի նպատակով միավորել Անդրկովկասի պետությունների ռազմադիվանագիտական ջանքերը³⁶¹: Բանաձևի օգտին արտահայտվեց ԱԴԶ պատվիրակությունը, մինչդեռ հայկական կողմը հայտարարեց, որ լիազորված չէ կնքել ռազմական դաշինքներ, ու, բացի այդ, առաջարկված որոշումը միակողմանի է. նրանում խոսվում է միայն դեմիկինյան վտանգի մասին, որը, միգուցե, չափա-

զանցված է: Մինչդեռ Անդրկովկասի ժողովուրդների համար վտանգ կա հարավից՝ թուրքերից:

Ի պատասխան, ԱԴԶ պատվիրակ խան Խոյսկին իր հերթին հերքեց հարավից վտանգի առկայությունը: Թուրքիան բզկտվում է և Անդրկովկասով զբաղվելու ժամանակ չունի: Այդուհանդերձ, ԱԴԶ պատվիրակությունը չէր առարկում, որ բանաձևի մեջ ուղղում մտցվեր Անդրկովկասի հանդեպ ցանկացած վտանգի դեմ ընդհանուր պայքարի մասին, որտեղից էլ թխեր այդ վտանգը:

Սակայն հայկական կողմը նշեց, որ ռազմական դաշինքի կնքման համար ժամանակ է հարկավոր, և դրա համար պահանջվում է ՀՀ կառավարության կողմից համապատասխան որոշման ընդունում: Բացի այդ, շեշտվում էր, որ խորհրդաժողովի ծրագիրը սկզբից նախատեսում է տնտեսական հարցերի լուծում, ու, քանի դեռ դրանց շուրջ համաձայնություն չի կայացվել, թույլատրելի չի անցնել օրակարգի մյուս հարցերին: ՀՀ ԱԳ նախարար Ս. Տիգրանյանն առաջարկեց ուղղակի ընդունել խաղաղ խորհրդաժողովին ուղղված բանաձև, որը կդատապարտեր արտաքին ագրեսիան Անդրկովկասի հանդեպ: Այլ կերպ ասած՝ ՀՀ պատվիրակությունն առաջարկում էր բավարարվել ոչնչով չպարտավորեցնող բանաձևով³⁶²:

Այսպիսով, Դեմիկինի դեմ բազմակողմ պաշտպանական դաշինքի ստեղծման փորձերի ծախսով պայմաններում 1919 թ. հունիսի 2-րդ շաբաթում ընդհատվեցին խորհրդաժողովի աշխատանքները: Սակայն ընդհանուր վտանգն ստիպեց ԱԴԶ-ին և Վրաստանին մի կողմ դնել փոխադարձ տարածայնությունները, և երկու պետությունները սկսեցին մախնական բանակցություններ երկկողմ պաշտպանական դաշինքի ստորագրման ուղղությամբ: Ավելին, թե՛ ԱԴԶ-ն և թե՛ Վրաստանը չէին կարող չգիտակցել, որ Խոյսկիսային հարևանի և Անդրկովկասի երրորդ հանրապետության՝ Հայաստանի միջև առկա էր շահերի որոշակի ընդհանրություն:

Չկարողանալով Հայաստանը ներքաշել հակադեմիկինյան կռաւիցիայի մեջ՝ Վրաստանը և Ադրբեջանը ակտիվորեն սկսեցին մերժենալ արտաքին վտանգին դիմակայելու հողի վրա: Մեկնաբանելով վրաց-ադրբեջանական բարեկամությունը ՀՀ ԱԳ նախարար Ս. Տիգրանյանը 1919 թ. հունիսի 16-ի իր զեկույցում գրում էր. «Մոկվանին օրեր առաջ ասել էր, թե, եթե հայերդ չգիջեք, մենք ստիպված կմիանանք թաթարների հետ: Մեր քաղաքական գործակցության անհրաժեշտությունը մերժել էին, իսկ մեր չեզոքությունը, առանց դաշնագրի և կոմբինացիայի, ապահովելու

³⁵⁸ Տե՛ս Բօրբճա, #98, 1919 թ. մայիսի 7:

³⁵⁹ Իր ելույթում Գեգեչկորին ակնարկում էր ՀՀ-ին: Տե՛ս Բօրբճա, #120, հունիսի 3: Բօրբճա-ն նշում էր, որ, եթե ՀՀ կառավարությունը զնար իր ժողովրդի մեկուսացման ուղիով, ապա դա կնշանակեր դավաճանություն դեմոկրատիայի և ազատության գործին: Տե՛ս Բօրբճա, #126, 1919 թ. հունիսի 11:

³⁶⁰ Տե՛ս R.G. Hovhannisian, նշվ. աշխ., Vol. 1, p.358-359:

³⁶¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.198, ք.146

³⁶² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.198, ք.146: Աշխատատր, #116-118, 1919 թ. հունիսի 13-15: Բօրբճա, #126, 1919 թ. հունիսի 11: R.G. Hovhannisian, նշվ. աշխ., Vol. 1, p.359: Кавказское слово #114, 1919 թ. հունիսի 14: Տե՛ս նաև Հայրենիք, #2324, 1919 թ. դեկտեմբերի 20: Ռուբեն, նշվ. աշխ., էջ 256-257: Գ. Պետրոսյան, Հայաստանի Հանրապետության առնչությունները Ռուսաստանի Հարավի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ (1918 թ. հունիս-մայիս), Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 2004, էջ 26-66:

հաստատ ու բավարար միջոցը գտել էին Հայաստանի ներսը և դուրսը մուսուլմանների հարձակումներով ու սպառնալիքներով մեր ուժերը զբաղեցնելու, ջլատելու և չեզոքացնելու մեջ»³⁶³:

1919 թ. հունիսի 16-ին Թիֆլիսում ստորագրվեց վրաց-ադրբեջանական պաշտպանական դաշինք: Դաշնագրի հիմնական կետերն էին՝ 1. Կողմերը պարտավորվում էին համատեղ բոլոր զինված ուժերով և ռազմական միջոցներով հանդես գալ միմյանց անկախությանը և տարածքային ամբողջականությանը սպառնացող ցանկացած հարձակման դեմ: Հատուկ ծանոթագրության մեջ ամրագրվում էր, որ այդ կետը չէր տարածվում սահմանային ընդհարումների վրա, որոնք կարող էին առաջանալ Անդրկովկասի համրապետությունների դեռ չավարտված տարածքային սահմանազատման հողի վրա: 2. Համաձայնագիրը կրում էր խիստ պաշտպանողական բնույթ, և եթե կողմերից մեկն իր սեփական նախաձեռնությամբ, առանց նախնական համաձայնության, պատերազմ էր հայտարարում, ապա մյուս պայմանավորվող կողմը պարտավոր չէր մասնակցել դրան: 3. Կողմերը պարտավորվում էին միմյանց միջև ծագող սահմանային բոլոր վեճերը լուծել համաձայնության կամ արբիտրաժի միջոցով: 4. Կողմերը պարտավորվում էին համերաշխ հանդես գալ և վարել երկու պետությունների անկախությանը և ինքնիշխան իրավունքների պաշտպանությանը ուղղված դիվանագիտական բանակցություններ: 5. ԱՂՅ-ն և Վրաստանը պարտավորվում էին այլ պետությունների հետ ռազմական պայմանագիր չկնքել, առանց դաշնակցի նախնական համաձայնության: Դաշնագրի 10-րդ կետով նրա պաշտոնական հրապարակումից հետո 15 օրվա ընթացքում անդրկովկասյան երրորդ համրապետությունը՝ ՀՀ-ն կարող էր միանալ նրան³⁶⁴:

Խորհրդաժողովից հետո էլ ԱՂՅ-ն և Վրաստանը շարունակեցին ակտիվ բանակցությունները ՀՀ-ի հետ՝ վերջինին ռազմական դաշինքի մեջ ներգրավելու համար: Ընդ որում, շարունակաբար ընդգծվում էր, որ դաշինքը բացառապես պաշտպանական բնույթ ունի և ամենահիմնական չունի մեկուսացնել Հայաստանը³⁶⁵: 1919 թ. հունիսի 26-ին ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Լ. Եվանգուլովի հետ հանդիպման ժամանակ ԱՂՅ ԱԳ նախարար Մ. Յու. Ջաֆարովը կրկին առաջարկեց միանալ վրաց-ադրբեջանական դաշինքին՝ նշելով, որ, եթե Թուրքիան ուզենար անցնել 1914 թ. սահմանները, Ադրբեջանն իր պարտքը կհամարեր իր գործերն ուղարկել Հայաստան՝ վերջինի շահերը պաշտպանելու համար: Մ. Յու. Ջաֆարովը միաժամանակ հայտնեց, որ 1914 թ. սահմաններից դուրս Ադրբեջանը չէր կարող օգնել ՀՀ-ին, ինչպես և չէր օգնի Վրաստանին, եթե վերջինն, օրինակ, հավակնություններ ներկայացներ Լազիստանի հան-

դեպ: Իր պատասխան խոսքում Լ. Եվանգուլովն աստվասպաս էր համարում, որ ԱՂՅ-ն և Վրաստանը ռազմական գործողություններ կսկսեին Կամավորական բանակի դեմ՝ նշելով, որ կադրային ռուս սպաները չէին կռվի իրենց նախկին զինակիցների դեմ, Ադրբեջանն արդեն իսկ Կամավորական բանակին նավթ էր մատակարարում, իր տարածք էր բաց թողնում զնացքներ նրա հսկողության տակ գտնվող տարածքից՝ միաժամանակ սահմանափակումներ մտցնելով ՀՀ-ի համար³⁶⁶:

Այսպիսով, չհաջողվեց ադրբեջանա-վրացական դաշինքը դարձնել եռակողմ: Ամեն դեպքում Ադրբեջանի քաղաքական ղեկավարությունը Վրաստանի հետ ռազմական դաշինքը համարում էր կարևոր ձեռքբերում երկրի անվտանգության ապահովման գործում: Համարելով, որ Ադրբեջանին սպառնում է պատերազմ երկու ճակատով՝ ընդդեմ Կամավորական բանակի և Հայաստանի, Ուսուրբեկովի կառավարությունը 1919 թ. հունիսի 16-ի դաշինքը դիտում էր՝ որպես այդ սպառնալիքը որոշակի չափով չեզոքացնող գործոն: Ադրբեջանի զինվորական նախարար գեներալ Մեհմանդարովը գրում էր Պետական պաշտպանության կոմիտեին. «Ռազմական դաշնագիրը Վրաստանի հետ ամրապնդեց մեր ռազմաճակատը Դաղեստանի և Հայաստանի հետ սահմանի պաշտպանության գործում»³⁶⁷:

Ադրբեջանական բանակի գլխավոր շտաբը մշակեց գործերի ծավալման ծրագիր, որով ենթադրվում էր Կամավորական բանակի հարձակումը Հայաստանի անպայման մասնակցությամբ: Փաստաթղթում, մասնավորապես, նշվում էր. «Ի լրումն «Վրաստանի հետ ռազմական համաձայնագրի հարցի շուրջ ընդհանուր նկատառումներ» գրությանը, ... պետք է հայտնեմ հետևյալը՝ վերջին վեց ամսվա ընթացքում բավականին հստակ արտահայտվեցին Կամավորական բանակի ագրեսիվ մտադրությունները և Հայաստանի հետ սերտ կապը: Այսպես, Դաղեստանում Կամավորական բանակի առաջխաղացմանը զուգընթաց՝ հայերը սկսեցին կենտրոնացնալ Դարաբադի սահմանների և Դիլիջանի մոտ: Իր հերթին դեպի Ջանգեզուր արշավի սկսվելուն պես Կամավորական բանակը ձեռնարկում է մի շարք հարձակողական գործողություններ Դաղեստանում՝ թույլ զանգեզուրյան ջոկատին որպես օգնություն արդեն իսկ ուղարկված մեր պահեստի ուժերը շեղելու համար: ... Այդ բոլոր տվյալները ստիպում են Կամավորական բանակի հետ ընդհարման դեպքում հաշվարկների մեջ մտցնել Հայաստանի պարտադիր մասնակցությունը, որը դեռ անավարտ հաշիվներ ունի Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ»: Փաստորեն, ԱՂՅ ղեկավարությունը ռազմական շինարարության գործում ելնում էր երկու ճակատով պատերազմելու հավանականությունից: Վերոհիշյալ փաստաթղթի համաձայն՝ «հավանական օպերատիվ ուղղությունները, որոնցով հնարավոր է կամավորականների և հայերի հարձակումը, հանդիսանում են՝ 1. Ցալամա կայարան-Խաչմազ-Բաբու, 2. Դիլիջան-Դազախ-Աղստաֆա,

³⁶³ Տես՝ Մ. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 367:

³⁶⁴ Պայմանագրի ամբողջական տեքստը տես՝ *Наше время*, # 112, 1919 թ. հունիսի 21:

³⁶⁵ Տես *Вопросы*, #138, 139, 1919 թ. հունիսի 25-26; R.G. Hovhannisian, նշվ. աշխ., Vol. 1, p. 382: Վրացական մամուլի արձագանքների համար տես՝ *Наше время*, #113, 1919 թ. հունիսի 22; R.G. Hovhannisian, նշվ. աշխ., Vol. 1, p. 383:

³⁶⁶ Տես ՀԱՍ, ֆ.200, ց.1, գ.181, ք.425:

³⁶⁷ Տես *А. Раевский, Английская интервенция...*, стр. 108:

3. Կիլիջան-Կեդաբեկ-Գյանջա (Գանձակ), 4. Գերուսի (Գորիս)-Շուշի-Երևան ուղղությունները»։ ԴՅ-ին Դեմիկիմի հետ համագործակցության մեջ մտնելը որում էր մահ Վրաստանը։ ԴՅ դիվանագիտական ներկայացուցիչը Եվանգոլովին զինվորական նախարարի տեղակալ գեներալ Գեդևանովի հայտարարեց, որ ԴՅ-ն ոչ հրապարակային դաշինքի մեջ է ծովակալ Կոլչակի և գեներալ Դեմիկիմի հետ, ու ինքն ունի դրա ապացույցները³⁶⁸։ ԴՅ-ում ԱԴԴ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ.Խ. Թեքինսկին ևս մատնանշելով, որ Կամավորական բանակի առաջխաղացումը հայերին ուրախություն է պատճառում, գրում էր. «Եթե մեր հարաբերությունները Կամավորական բանակի հետ լարվեն, հայերը դեպի մեզ թշնամական դիրք կգրավեն, ուստի անհրաժեշտ է Հայաստանի համար Շարուր-Նախիջևանում ստեղծել վտանգ»³⁶⁹։

Այսպիսով, ԱԴԴ և Վրաստանի մերձեցման հիմքում էին ընկած հետևյալ գործոնները.

- Երկու հանրապետություններն էլ տարածքային հավակնություններ ունեին ԴՅ-ի նկատմամբ, և դա կանխորոշեց Անդրկովկասի խորհրդածողովում նրանց դիրքորոշումների համամանությունը տարածքային հարցի լուծման սկզբունքների և մեթոդների հարցում։

- ԱԴԴ-ի և Վրաստանի համար իրական սպառնալիք էին հանդիսանում Ռուսաստանի Հարավի Ձինված ուժերը Ա. Դեմիկիմի գլխավորությամբ, և այդ ընդհանուր վտանգն ստիպեց նրանց հետին պլան մղել քաղաքական, սահմանային, տնտեսական հակասությունները և միավորել ջանքերն իրենց անկախությունն արտաքին ագրեսիայից պաշտպանելու համար։

- Երկու պետությունների առջև կանգնած էր միջազգային ճանաչման կարևորագույն խնդիրը, որի լուծումը Երկուսի համար էլ բարդանում էր Քառյակ միության հետ սերտ հարաբերությունների և համագործակցության պատճառով։

2.6 ԱԴԴ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՌՈՍԱՍՏԱՆԻ ՀԱՐԱՎԻ ՁԻՆՎԱԾ ՈՒՇԵՐԻ (ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ) ԴԵՏ

Ադրբեջանի կովկասյան քաղաքականության առաջնային ուղղություններից մեկը հանդիսացել են հարաբերությունները գեներալ Ամսոն Դեմիկիմի գլխավորած Ռուսաստանի Հարավի Ձինված ուժերի հետ, որոնք առանցքային նշանակություն ունեին ԱԴԴ կովկասյան քաղաքականության ընդհանուր կուրսի և Հայաստանի, Վրաստանի, Լեռնականների Հանրապետության հետ երկկողմ հարաբերությունների համար։ Դա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ ադրբեջանական պետականության կայացման, ամրապնդման և միջազգային ճանաչման ճանապարհին հիմնական խոչընդոտը շարունակում էր մնալ միասնական Ռու-

սաստանի պետականության հետ հարաբերությունները։ Այդ խոչընդոտի վերացումն ուղղական իրականացնողը Ա. Դեմիկիմն էր։ Այդ խոչընդոտի վերացումն էլ հանդիսանում էր Ռուսաստանի Հարավի հետ հարաբերություններում ԱԴԴ արտաքին քաղաքականության գերխնդիրը։

Իր տրամադրության տակ միավորելով զգալի ուժեր՝ Դեմիկիմն անհապաղ ձեռնամուխ եղավ դեպի հարավ առաջխաղացմանը՝ կովկասյան ուղղությունը համարելով քաղաքացիական պատերազմի ռազմավարական կարևորագույն նշանակություն ունեցող ուղղություններից մեկը։ 1918 թ. նոյեմբերին սկսված և 1919 թ. հունվարի վերջերին ավարտված ռազմարշավի արդյունքում Կամավորական բանակը գլխովին ջախջախեց Հյուսիսային Կովկասում գործող խորհրդային բանակները և ընդհուպ մոտեցավ Դադստանի ու Անդրկովկասի հանրապետությունների սահմաններին³⁷⁰։ Բաքվի առջև ծառացավ երկրի անկախության պաշտպանության ուղղությամբ միջոցներ ձեռք առնելու, այդ թվում՝ դաշնակիցներ փնտրելու կարևորագույն արտաքին քաղաքական խնդիրը։

Կամավորական բանակի դեմ պայքարում ԱԴԴ-ն ուներ երկու բնական դաշնակից՝ Վրաստանը և Հյուսիսային Կովկասի ու Դադստանի Լեռնականների Հանրապետությունը³⁷¹։

Հյուսիսային Կովկասի գրավված տարածքները Կամավորական բանակի կողմից միավորվեցին Թերեք-Դադստանյան երկրամասի մեջ, իսկ Լեռնականների կառավարությունից պահանջվեց վայր դնել լիազորությունները՝ փոխարենը առաջարկվելով լեռնական ժողովուրդներին տրամադրել լայն ինքնավարություն³⁷²։ Սակայն Անդրկովկասում անգլիական զորքերի հայտնվելուց հետո Ադրբեջանի օրինակով իր կողմնորոշումը կտրուկ փոխած և անգլիական հրամանատարության կողմից դե ֆակտո ճանաչված ձեռք բերած Լեռնականների կառավարությունը պահանջում էր, որ Կամավորական բանակը պարպեր հանրապետության տարածքները³⁷³՝ առաջարկելով գումարել լեռնականների համագումար՝ երկրամասի հետագա ճակատագրի որոշման նպատակով։ Մարտին Եկատերինոդարում և ապրիլին Գրոգնիում Լեռնականների կառավարության և Կամավորական բանակի միջև անգլիական հրամանատարության ներկայացուցիչների մասնակցությամբ կայացած բանակցությունների արդյունքում որևէ համաձայնություն չկայացավ կողմերի անզիջողականության պատճառով³⁷⁴։

³⁷⁰ Տե՛ս Յառաջ, # 33, 1919 թ. փետրվարի 21։

³⁷¹ Տե՛ս Документы по внешней политике Закавказья и Грузии, стр. 391-416; Наше время, #34, 36, 1919 թ. փետրվարի 12; 14; R.G. Suny, The Making of the Georgian Nation, Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press, 1994, p.203; А. Деникин, вշվ.աշխ., Т.4, стр.223-224; 3. Авалов, вշվ.աշխ., стр.196-208։

³⁷² Տե՛ս А. Деникин, вշվ. աշխ., Т.4, стр.178։

³⁷³ Լեռնականների կառավարությունը հավակնում էր չեքքզական շրջաններին, Օսիային, Կաբարդային, Չչենիային, Ինգուշեթիային և Դադստանին։

³⁷⁴ Տե՛ս Кавказское слово, # 57, 72, 76, 1919 թ. մարտի 29, ապրիլի 17, 26; Աշխատավոր, # 89, 1919 թ. մայիսի 4, մահ Աշխատավոր, # 72-73, 76, 1919 թ. ապրիլի 17-18, 26։

³⁶⁸ Տե՛ս А. Стеклов, вշվ.աշխ., стр.34-35; Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.181, ք.423։

³⁶⁹ Տե՛ս Գաղտնի փաստաթղթեր..., էջ 27։

Ի սկզբանե, Ադրբեջանը Կամավորական բանակի ու Լեռնականների հանրապետության միջև հակամարտությունում գրավեց վերջինի կողմը: 1919 թ. ապրիլին Ն. Ուսուբեկովի գլխավորությամբ ձևավորված նոր կառավարության հռչակագրում ընդգծվում էր Ադրբեջանի համակարգը լեռնականների հանդեպ Դենիկինի դեմ նրանց պայքարում: Հռչակագրում նույնիսկ նշվում էր, որ Լեռնականների Հանրապետությունը երկրորդ հայրենիք էր ադրբեջանցիների, իսկ Ադրբեջանը՝ լեռնականների համար³⁷⁵: ԱՊՀ այդ դիրքորոշումը պայմանավորված էր այն ծանրակշիռ հանգամանքով, որ անկախության կորստի վտանգը սպառնում էր նաև իրեն, ու, հետևաբար, Բաքուն ձգտում էր պահպանել Կամավորական բանակի ու իր սահմանների միջև բուֆերային գոտին, ի դեմս Լեռնականների Հանրապետության:

Երկրորդ, Լեռնականների Հանրապետությունը տարածաշրջանում երկու մուսուլմանական հանրապետություններից մեկն էր, և նրա գոյությունը Բաքուն դիտում էր՝ որպես Անդրկովկասում քաղաքական հավասարակշռության պահպանման գրավական՝ նկատի ունենալով, որ Անդրկովկասի չորս պետություններից երկուսը՝ Վրաստանը և ՀՀ-ն, քրիստոնյա պետություններ էին³⁷⁶: Կարևոր գործոն էր նաև լեռնականների կրոնական և ազգակցական կապը ԱՊՀ-ի հետ:

Հրապարակավ պաշտպանելով Լեռնականների Հանրապետության անկախությունը՝ ԱՊՀ ղեկավարությունը դրա հետ մեկտեղ լրջորեն քննարկում էր Դադստանը Ադրբեջանի կազմի մեջ ընդգրկելու հնարավորության հարցը: Նման դիրքորոշման որդեգրումը պայմանավորված էր ոչ թե Ադրբեջանի ռազմական ներուժի աճով և Դադստանը զենքի ուժով գրավելու հնարավորության ի հայտ գալով, այլ դադստանցիների որոշակի մասի մոտ տիրող բարենպաստ տրամադրություններով և Անդրկովկասում անգլիացիների քաղաքականությամբ:

1919 թ. ապրիլին ԱՊՀ կառավարությունը սկսեց գործնական քայլեր ձեռնարկել Դադստանում Ադրբեջանի հանդեպ դրական մոտեցման ձևափոխման և երկրամասի միավորումը նախապատրաստելու ուղղությամբ: Ապրիլին Բաքուն Լեռնականների կառավարությանը կից իր դիվանագիտական ներկայացուցիչ Հախվերդովին խնդրում էր տեղեկություններ հաղորդել Դադստանի միացման հնարավորության հարցի վերաբերյալ: Ի պատասխան, Հախվերդովը հայտնում էր, որ Դադստանի մի շարք հասարակական գործիչներ սպասում են ԱՊՀ ղեկավարության պատասխանին՝ աշխատանքն այդ ուղղությամբ սկսելու համար: Նա մասնավորապես նշում էր. «Հողը պատրաստ է: Ադրբեջանի հետ միավորման մեջ տեսնում են երկրի հետագա բարեկեցությունը՝ հաշվի առնելով պաշտ-

պանական ուժերի լիակատար անհուսալիությունը, ինչպես նաև դրությունը փրկելու կառավարության անընդունակությունը»³⁷⁷:

Ելնելով այս գործոններից՝ Բաքուն սկսեց դիվանագիտական աջակցություն ցուցաբերել Լեռնականների կառավարությանը: Սեփական ռազմաքաղաքական փոքր ներուժի պայմաններում Ադրբեջանի կառավարությունը ձգտում էր իր նպատակներին հասնելու գործում ապահովել տարածաշրջանում բրիտանական ուժերի հրամանատարության քաղաքական-դիվանագիտական և նյութական աջակցությունը: ԱՊՀ կառավարության՝ զենքերի թոմսոնին հասցեագրված 1919 թ. մարտի 6-ի հայտագրում բողոք էր հայտնվում լեռնական ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքի խախտման և բռնի զինվորագրման անցկացման դեմ ուսմողվում էր միջնորդել Կամավորական բանակի ագրեսիայի դադարեցման գործում³⁷⁸: Նման պայմաններում Մեծ Բրիտանիան կանգնած էր երկընտրանքի առջև՝ թույլ տալ Դենիկինին իր գերիշխանությունը տարածել Հյուսիսային Կովկասում կամ պահանջել ստատուս քվոյի պահպանում, մինչև խաղաղ խորհրդաժողովի որոշումը:

Կամավորական բանակի գործողությունների բազան ընդլայնելու և նրա տրամադրության տակ մարդկային և նյութական ռեսուրսներով հարուստ նոր շրջաններ դնելու անհրաժեշտությունից ելնելով՝ Դենիկինի շտաբին կից բրիտանական առաքելությունը հակված էր նրան, որ Կամավորական բանակի վերահսկողության տակ դրվեր ողջ Հյուսիսային Կովկասը, այդ թվում՝ Դադստանը: Միաժամանակ կարևոր խնդիր էր համարվում նրա գործունեությունն ուղղել բացառապես դեպի հյուսիս՝ Անդրկովկասը զենք պահելով նրա ներխուժումից³⁷⁹: Մինչդեռ Բաքվում բրիտանական զորքերի հրամանատարությունը Դադստանը դիտում էր՝ որպես իր գործողությունների գոտի, որը պետք է քաղաքական, ռազմական և տնտեսական առումով կապված լիներ Անդրկովկասի հետ: Մեծ Բրիտանիան հակվեց թոմսոնի դիրքորոշմանը, 1919 թ. մարտի 11-ին փաստորեն վերջնագրային կերպով պահանջելով Դենիկինից չներխուժել Դադստան, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ դա պահանջում էր բուլղարների դեմ պայքարը և ձեռնպահ մնալ ցանկացած գործողություններից, որոնք կարող էին ուժեղացնել լարվածությունն Անդրկովկասի ժողովուրդների հետ՝ հակառակ դեպքում սպառնալով դադարեցնել Կամավորական բանակին ցուցաբերվող աջակցությունը³⁸⁰: Այսպիսով, Մեծ Բրիտանիան, ելնելով իր աշխարհաքաղաքական շահերից, Անդրկովկասում վարում էր հակառուսական քաղաքականություն, իսկ Կովկասից հյուսիս

³⁷⁵ Տե՛ս Бореба, #91, 1919 թ. ապրիլի 27:

³⁷⁶ Տե՛ս Աշխատավոր, # 56, 1919 թ. մարտի 23:

³⁷⁷ Տե՛ս А. Раевский, Английская интервенция ..., стр. 102: Նույն Հախվերդովի զեկույցների մեջ նշվում էր, որ Դադստանի շրջանների զգալի մասը կողմ էր Ադրբեջանի հետ միավորմանը՝ դրանում տեսնելով կամավորականների փրկվելու միակ ճանապարհը:

³⁷⁸ Տե՛ս Бореба, # 57, 1919 թ. մարտի 12; А. Деникин, 624. աշխ., Т.4, стр. 179: Նույնաման ղեմարք ձեռնարկեց նաև Վրաստանը: Տե՛ս А. Деникин, 624. աշխ., Т.4, стр. 179:

³⁷⁹ Տե՛ս А. Деникин, 624. աշխ., Т.4, стр. 188-189:

³⁸⁰ Տե՛ս Աշխատավոր, #86, 1919 թ. մայիսի 4:

վարում էր Սպիտակ շարժմանն աջակցելու քաղաքական գիծ՝ բուլշևիզմի դեմ պայքարի նկատառումներից³⁸¹։

Ադրբեջանն օգտագործեց ընդունված դադարը՝ երկրի քաղաքական ուժերը հակադեմոկրատիկ պլատֆորմի վրա համախմբելու համար, խորհրդարանի նախաձեռնությամբ ստեղծվեց միջկուսակցական համաժողով, որը 1919 թ. ապրիլի 17-ին կոչ արեց ժողովրդին օգնության հասնել լեռնականների՝ առաջարկելով մտնել այդ նպատակով ստեղծվող կամավորական ջոկատի շարքերը³⁸²։ Լեռնականների Հանրապետության զինված ուժերի ամրապնդման նպատակով ԱԴՀ-ն մահ տրու մարտի 12-ին, ռուբլի, իսկ Վրաստանը՝ զենք³⁸³։

1919 թ. մայիսի ընթացքում Կամավորական բանակը գրավեց Պետրոլսկը, Դերբենդը և Թեմիրխան Զուրան։ Գեներալ Հալիլովի Լեռնականների կառավարությունը վայր դրեց լիազորությունները։ Տապալված Լեռնականների կառավարության անդամներ Պ. Կոչևը, Թ. Չերմոնը, և ուրիշներ ապաստանեցին Բաքվում, որտեղ ԱԴՀ ֆինանսական աջակցությամբ սկսեցին քարոզչություն իրականացնել Դադստանում։ Դադստանն ընդունեց Ռուսաստանի Հարավի Ձինված ուժերի իշխանությունը, իսկ Հալիլովը նշանակվեց նրա կառավարիչ մինչև ժողովրդական խորհրդի գումարումը³⁸⁴։ Միաժամանակ Դեմիկինը փորձեց գտնել որոշակի համաձայնության եզր ԱԴՀ հետ։ Բաքվում անգլիական հրամանատարությանը կից Ռուսաստանի Հարավի Ձինված ուժերի ներկայացուցիչ գեղապետ Լազարևը Ռուսաբեկովին ուղղված հեռագրում հաղորդեց, որ Կամավորական բանակը չունի ագրեսիվ մտադրություններ ԱԴՀ հանդեպ և մինչև Ռուսաստանում գերագույն իշխանության վերականգնումը՝ ճանաչում է նրա ինքնուրույնությունը։ Իր հուշերում Դեմիկինը նշում է, որ գեղապետ Լազարևը, իրեն թույլ տալով անձնական նախաձեռնություն, ԱԴՀ վարչապետ Ռուսաբեկովին ուղղված իր հեռագրից հանեց առաջին նախադասությունը «Մենք Ադրբեջանը համարում ենք Ռուսաստանի մաս», ինչպես նաև Ռուսաստանի Հարավի Ձինված ուժերի գլխավոր հրամանատարության անունից գրված կից նամակում զարգացրեց համադաշնության տեսությունը։ Մինչդեռ Դեմիկինի հեռագրի բնօրինակը հնչում էր հետևյալ կերպ. «Մենք Ադրբեջանը համարում ենք Ռուսաստանի մաս։ Մինչև Ռուսաստանում գերագույն իշխանության վերականգնումը՝ հնարավոր ենք հա-

վարում Ադրբեջանի ինքնուրույն գոյությունը»։ Լազարևի այդ քայլի հետևանքով նրան փոխարինեց գեղապետ Պալիցինը³⁸⁵։

Սակայն, հայտարարելով ագրեսիվ նպատակներ չունենալու մասին, Դեմիկինը պարտավորվում էր չանցնել Ղըզըլ Բուրուն կայարանից Բաքվի, եթե ԱԴՀ-ն չձեռնարկեր թշնամական գործողություններ։ Իր այդ հայտարարությամբ Ա. Դեմիկինը փաստորեն արժեզրկում էր իր բոլոր լիազորությունները։ Դեմիկինի նախաձեռնած գծի, Ադրբեջանի հյուսիսային՝ Կուսարիի գաղափարային բնթակա էր գրավման Կամավորական բանակի կողմից³⁸⁶։

ԱԴՀ քաղաքական ուժերի մեծ մասը հանդես եկան Կամավորական բանակի առաջխաղացման դատապարտմամբ։ ԱԴՀ ծախ քաղաքական ուժերը մեղադրում էին կառավարությանն անգործության և Դեմիկինին մատուցելու մեջ³⁸⁷։ Բաքվի բանվորական խորհրդաժողովն իր մայիսի 25-ի նիստում, Անդրկովկասի հանրապետություններին մեղադրեց Դեմիկինի հետ փոխգործակցության մեջ, նշում էր, որ Բաքվից զենք է արձակվում Կամավորական բանակին, սակայն կառավարությունը դրան արձագանքում։ Կարծիք էր հայտնվում, որ Ռուսաբեկովի կարիքները մարդու ներս կբողման Դեմիկինի ուժերին։ Իր հերթին Մուսավաթը պնդում էր, որ կառավարությունը բոլոր միջոցները ձեռք էր առել երկրի սահմանների պաշտպանության համար։ Հաջորդ նիստում խորհրդաժողովը ընդունեց, որում կառավարությունից պահանջվում էր ոտքի հանել Լուսվանական դեմոկրատիան՝ վտանգը ետ մղելու համար և խոսք էր արվում, որ Բաքվի պրոլետարիատը կաջակցի նրան այդ պայքարում³⁸⁸։

Սակայն ԱԴՀ ոչ բոլոր քաղաքական ուժերն էին հակված Դեմիկինի դեմ պայքարի։ Կառավարական օղակներին մոտ քաղաքական շրջաններում հակված էին համաձայնության Դեմիկինի հետ։ Այսպես, Անկուսակցականների խումբը ապագա Ռուսաստանի հետ համաձայնության գալու հղմանակից էր։ Այդ խմբի մեջ մեծամասնություն էին կազմում Բաքվի խորհրդապետ Գալիլայի, մտավորականության ներկայացուցիչները, որոնք հռիվ էին այն բանից, որ կառավարության մեջ գերակշռում էին ելիզավետապոլի խմբերը և բեկերը։ Ըստ Բայկովի՝ այդ խումբը, հաշվի առնելով Ադրբեջանի պետական կազմակերպության թուլությունը, նրա կառավարության տգիտությունը և բուլշևիկների աճող քարոզչությունը, ուղիներ էր փնտրում՝ հենվելու համար մեկ այլ իշխանության վրա, որը կերաշխարհներ իրենց վերահաս բուլշևիկյան սպառնալիքից³⁸⁹։

³⁸¹ Տե՛ս Գ. Махмурян, նշվ. աշխ., стр. 16։

³⁸² Տե՛ս Ա. Деникин, նշվ. աշխ., Т. 4, стр. 245 և Աշխատավոր, #83, 1919 թ. ապրիլի 30։ Իր հերթին Բաքվի բանվորական խորհրդաժողովը ապրիլի 6-ին կոչ արեց Անդրկովկասի հեղափոխական դեմոկրատիային՝ համախմբվել Բաքվի պրոլետարիատի հետ Դեմիկինի դեմ պայքարում։ Տե՛ս Աշխատավոր, #74, 1919 թ. ապրիլի 15։

³⁸³ Տե՛ս Ա. Деникин, նշվ. աշխ., Т. 4, стр. 183։

³⁸⁴ Տե՛ս Ա. Деникин, նշվ. աշխ., Т. 4, стр. 192։ Набатъ, #18, 1919 թ. մայիսի 25։ Տե՛ս В. Байков, նշվ. աշխ., стр. 171։

³⁸⁵ Տե՛ս А. Деникин, նշվ. աշխ., Т. 4, стр. 245։ Աշխատավոր, #110, 1919 թ. հունիսի 6։ Наше время, #97, 1919 թ. հունիսի 1։

³⁸⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 291, ք. 465։ Աշխատավոր, #111, 1919 թ. հունիսի 7։ А. Деникин, նշվ. աշխ., Т. 4, стр. 192։

³⁸⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 291, ք. 403։ Набатъ #19, 23, 26, 1919 թ. մայիսի 27, հունիսի 3, 6։

³⁸⁸ Տե՛ս Набатъ, #19, 20, 1919 թ. մայիսի 27-28։ А. Г. Караев, Из недавнего прошлого. Материалы к истории Азербайджанской Ком. Партии (6), Баку, «Бакинский рабочий», 1926, стр. 22։ Кавказское слово, #103, 1919 թ. մայիսի 31։

³⁸⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 291, ք. 399։ В. Байков, նշվ. աշխ., стр. 166-167։

1919 թ. մայիսի 26-ին ԱԴՀ խորհրդարանի նիստում վարչապետ Ուսուբեքկովը ներկայացրեց կառավարության պաշտոնական դիրքորոշումը՝ հայտարարելով, որ ոչ-ոք չի անցել ԱԴՀ սահմանը և կանցնի միայն իրենց դիակների վրայով: Նա նշեց, որ ԱԴՀ դիվանագիտական ներկայացուցչից տեղեկանալով Դերբենդ Կամավորական ջոկատի ժամանման մասին՝ ինքն անգլիական հրամանատարությանը բողոքի հայտագիր է հղել՝ պահանջելով վճռական միջոցներ ձեռք առնել Կամավորական բանակի՝ Դաղստանից հետքաշման ուղղությամբ: Վարչապետը նաև հանդիպել էր գեներալ Շատկովորտի հետ, որը վերահաստատել էր անգլիական հրամանատարության դիրքորոշումն առ այն, որ Դենիկինը չպետք է անցնի Պետրովսկից հարավ, ինչպես նաև ընդունել էր Ադրբեջանի անկախության պաշտպանության Ուսուբեքկովի կառավարության իրավունքը: Վարչապետը հավաստիացրեց, որ կառավարությունը բոլոր միջոցները ձեռք է առել երկրի սահմանների պաշտպանության ուղղությամբ, և անհրաժեշտության դեպքում կհայտարարվի ընդհանուր մոբիլիզացիա: Խորհրդարանը նրա զեկույցի հիման վրա որոշեց հավանություն տալ կառավարության միջոցառումներին երկրի պաշտպանության գործում և խոստանալ աջակցություն³⁹⁰:

1919 թ. հունիսի 5-ին ԱԴՀ խորհրդարանը հավանություն տվեց կառավարության ծրագրին՝ ստեղծել պետական իշխանության մոր մարմին՝ ԱԴՀ պետական պաշտպանության կոմիտե, որին տրվեցին արտակարգ լիազորություններ՝ ընդհանուր մոբիլիզացիայի և ռազմական դրության հայտարարում, կամավորական խմբերի կազմավորում, օրենքների գործողության դադարեցում, ֆինանսների անսահմանափակ տնօրինում: Կոմիտեի մեջ մտնում էին վարչապետ Ուսուբեքկովը, հաղորդակցության ուղիների նախարար Խուդադաթ բեկ Մելիք Ասլանովը և աշխատանքի նախարար Ասլան բեկ Սաֆիբուրդսկին³⁹¹:

Ադրբեջանը կնքեց ռազմական դաշինք Վրաստանի հետ ընդդեմ Դենիկինի, սկսեց նախապատրաստել Բաքվի եվակուացիան, վրաց-ադրբեջանական դաշինքի հիման վրա Ադրբեջանին հանձնվեց մեծաքանակ զենք և զինամթերք և այլն³⁹²: Բայցևայնպես ԱԴՀ ուժերը չափազանց թույլ էին Կամավորական բանակի հետ ռազմական ընդհարման, ինչպես և Դաղստանին բացահայտ ռազմական աջակցություն ցուցաբերելու համար: Խորհրդարանի նիստում այդ մասին բացիբեց հայտարարեց գեներալ Մեհմանդարովը՝ նշելով, որ բանակը մարտունակ չէ և ի վիճակի չէ դիմադրել Կամավորական բանակին: Դենիկինի դեմ դուրս բերվելիք ուժերի քանակից դուրս հանած հայկական և լեռնորանյան ռազմաճա-

կատները՝ դենիկինյան հետախուզության կողմից ԱԴՀ բանակի թիվը գնահատվում էր 2-2,5 հազար զինվոր»³⁹³:

Նման պայմաններում ԱԴՀ-ն ստիպված էր դիմել դաշնակիցների, առաջին հերթին՝ անգլիական հրամանատարության օգնությանը և միջնորդությանը: ԱԴՀ պատվիրակությունը Փարիզում ակտիվ դիվանագիտական աշխատանք ծավալեց՝ այդ հարցում գործակցելով Վրաստանի, Լեռնականների Զանրապետության և Ռուսաստանյան կայսրության տարածքում ստեղծված այլ համրապետությունների՝ Էստոնիայի, Լատվիայի և այլնի հետ: Դաշնակիցների կողմից Ծովակալ Կուչակի կառավարությունը՝ որպես համառուսաստանյան իշխանություն ճանաչման կապակցությամբ հունիսի 17-ին նրանք համատեղ բողոքի հայտագիր հղեցին Փարիզի խորհրդաժողովին, ի պաշտպանություն իրենց անկախության: Հունիսի 23-ին նման հայտագիր ընդդեմ Դենիկինի հղվեց ԱԴՀ, Վրաստանի և Լեռնականների պատվիրակությունների կողմից³⁹⁴:

Դաղստանի արագ գրավումն առաջ բերեց նաև Մեծ Բրիտանիայի մտահոգությունը³⁹⁵: Ա. Դենիկինին ուղղված հեռագրում Մեծ Բրիտանիայի ռազմական նախարար Ու. Չերչիլը նշում էր, որ գեներալ Դենիկինի կողմից Դերբենդի գրավումը չի նպաստում Կովկասում խաղաղության հաստատմանը, ուստի հակասում է իր իսկ շահերին: 1919 թ. հունիսի 11-ին Անդրկովկասում անգլիական զորքերի հրամանատար գեներալ Քորին ԱԴՀ կառավարությանն ուղղված նամակում հայտարարեց գեներալ Դենիկինի և կովկասյան պետությունների միջև բաժանարար գծի հաստատման մասին: Այն անցնում էր Բզիբի գետաբերանից դեպի Կյուսիս, այնուհետև արևելք՝ Սուխումի, Քութայիսի, Թիֆլիսի, Դաղստանի նահանգների սահմաններով մինչև Պետրովսկ – Վլադիկավկազ երկաթուղուց 5 մղոն հարավ գտնվող կետը, իսկ այնտեղից՝ երկաթուղուն զուգահեռ դեպի հարավ-արևելք՝ մինչև Պետրովսկից հարավ՝ Կասպից ծովի ափին գտնվող կետը: Դենիկինի ուժերը չպետք է անցնեին այդ գծից հարավ, իսկ Անդրկովկասի համրապետությունները՝ Կյուսիս: Վերջինները պետք է ձեռնպահ մնային Կամավորական բանակի դեմ ագրեսիվ գործողություններից և համագործակցեին գեներալ Դենիկինի հետ³⁹⁶:

³⁹³ Տե՛ս В. Байков, նշվ.աշխ., стр.173; А. Деникин, նշվ.աշխ., Т.4, стр. 240-241; ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.293, ք.26:

³⁹⁴ Տե՛ս А. Раевский, Мусаватское правительство на Версальской конференции, стр.43; 3. Авалов, նշվ.աշխ., стр.195,199:

³⁹⁵ Տե՛ս А. Раевский, Мусаватское правительство на Версальской конференции, стр. 54:

³⁹⁶ Տե՛ս И. Гусейнов, Борьба трудящихся Азербайджана..., стр. 248; Наше время, #118, 1919 թ. հունիսի 28: Այս դեպքում ևս իրեն զգացնել էր տալիս անգլիական քաղաքականության երկակիությունը, որի վրա ԱԴՀ վարչապետի ուշադրությունն էր դարձնում ԱԴՀ զինվորական նախարար Մեհմանդարովն իր զեկույցում: Տե՛ս А. Абасов, Генерал Мехмандаров, Баку, "О-во Знание АзССР. В помощь лекторам и пропагандистам", 1977, стр. 61; И. Гусейнов, նշվ.աշխ., стр. 249: Մեհմանդարովը, հանդիսանալով ցարական բանակի գեներալ, աչքի էր ընկնում քարյացական վերաբերմունքով ռուսների և առեկտրյանը՝ անգլիացիների հանդեպ: Տե՛ս նաև А. Стеклов, նշվ. աշխ., стр.17-21; В. Байков, նշվ. աշխ., стр. 173; А. Раевский, Английские друзья и мусаватские патриоты, Баку, Азгиз, 1927, стр.34:

³⁹⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.291, ք.400,419; Наше время, #97, 1919 թ. հունիսի 1; Աշխատավոր, #106, 110, 1919 թ. մայիսի 31, հունիսի 6:

³⁹¹ Տե՛ս Набатъ, #28, 1919 թ. հունիսի 8; А. Раевский, Английская интервенция ..., стр.107; R.G. Hovannisian, նշվ. աշխ., Vol.2, ք.380; Кавказское слово, #114, 1919 թ. հունիսի 14:

³⁹² Տե՛ս А. Стеклов, նշվ. աշխ., стр. 39:

Սգտվելով ազգայնացրած սրբանությունը՝ Բաքուն պահանջում էր համավորական բանակից հեռանալ Դաղստանից, սակայն Ա. Դենիկինը Բաքվում իր ներկայացուցիչ գնդապետ Լազարևի միջոցով պատահաբար հասնում էր համավոր կերպով միացված Դաղստանը չի լքվի³⁹⁷։

Միաժամանակ ԱԴՀ-ն ակտիվացրեց իր գործունեությունը Դաղստանում՝ ձգտելով առավելագույն օգուտ քաղել Մեծ Բրիտանիայի նպատակով ղեկավարող շրջանումից։ Չնայած անգլիական հրամանատարության նախագահությանը Բաքուն չդադարեցրեց լեռնականների ֆինանսական մատակարարումը և կամավորական խմբերի առաքումը Դաղստան։ Լեռնականների Զանրապետությունում ԱԴՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Զախվերդովին հասցեագրված 1919 թ. հունիսի 16-ի հեռագրում հստակ արտացոլվում էին ԱԴՀ մտադրությունները. «... տեղեկացնել Դաղստանի բնակչությանն այն հաջողությունների մասին, որոնց հասել է ադրբեջանական կառավարությունն իր ձեռնարկած դիվանագիտական և ռազմական միջոցառումների շնորհիվ։ Դենիկինը պետք է մաքրի Դերբենդը և հեռանա բաժանարար գծից այն կողմ։ Լիովին պաշտպանելով Լեռնականների Զանրապետության վերականգնման գաղափարը՝ մեր կառավարությունը նախատեսում է կամավորականների հեռանալուց հետո ժամանակավորապես իր գործառնելով գրավել Դաղստանը։ Աշխատե՛ք այդ ուղղությամբ... : Փորձե՛ք հող նախապատրաստել մեր ստորաբաժանումների ոյուրին ժամանման համար»³⁹⁸։ Այսպիսով, ԱԴՀ-ն, համոզված լինելով բաժանարար գծի հաստատման գործում անգլիացիների վճռակալության մեջ, փորձում էր գրավել Դաղստանը։

ԱԴՀ-ն գործի էր դրել քաղաքական-դիվանագիտական և ռազմական բոլոր ռեսուրսները՝ թույլ չտալու համար իր սահմանների անցումը Դենիկինի ուժերի կողմից։ Խորհրդային պատմագրությունը և այդ շրջանում Բաքվում հրատարակվող ծախ ուժերի մամուլը ԱԴՀ-ին մեղադրում է նրանում, որ իրականում նա, ի դեմս Դենիկինի, տեսնում էր իր դաշնակցին բոլշևիկների դեմ պայքարում, ուստի և դավաճանական քաղաքականություն էր վարում Դաղստանի հանդեպ՝ մտադիր չլինելով օգնել նրան Դենիկինի դեմ պայքարում։ Ավելին, Բաքուն մեղադրվում է Կամավորական բանակի հետ սերտ համագործակցության մեջ, որն ուղղված էր ոչ միայն բոլշևիկների, այլև երկրում բանվորական շարժման դեմ³⁹⁹։

³⁹⁷ Տե՛ս Ա. Деникин, *Աշխատք.*, Т.4, стр.194; ՀԱԱ, ֆ.276, ց.1, գ.70, ք.15; *Кавказское слово*, #133, 1919 թ. հունիսի 6։

³⁹⁸ Տե՛ս Ա. Раевский, *Английская интервенция ...*, стр. 104։

³⁹⁹ Տե՛ս И.Б. Гаджиев, *Совместная борьба трудящихся Азербайджана...*, стр. 56; Е. Токаревичевский, *Աշխ.*, стр. 214-216; *Набат*, #30, 1919 թ. հունիսի 12։ Ըստ Բաքվի ծախ մամուլի՝ «Քորիի գծի» հաստատումն անգլիացիների ցուցումով Դենիկինի և ԱԴՀ կառավարության միջև անդրկոլիսյան համաձայնության արդյունք էր։ Տե՛ս *Набат*, #35, 1919 թ. հունիսի 19։ Այդ համաձայնագրության դրսևորում էր համարվում Բաքվի թողտվության քաղաքականությունը երկրում գործող Դենիկինի գործակալների հանդեպ, ԱԴՀ տարածքով ռազմական մատակարարումները Կամավորական բանակին և ապստամբների ռազմական ու նյութական օգնության առաքման կամխումը։ Տե՛ս И. Гусейнов, *Борьба трудящихся Азербайджана...*, стр. 249։

Սակայն վերոհիշյալը ցույց է տալիս, որ, հակառակ Խորհրդային պատմագրության պնդումների, Բաքուն, այդուհանդերձ, քողարկված կերպով հնարավորինս աջակցում էր Դաղստանին Կամավորական բանակի դեմ պայքարում, ինչպես և պայքարում էր երկրի ներսում Դենիկինի գործակալների ցանցի դեմ⁴⁰⁰։ Այդ աջակցությունը սահմանափակվում էր Մեծ Բրիտանիայի վարած քաղաքականությամբ, որն ուղղված էր հարավում Դենիկինի համար ամուր թիկունք ապահովելուն՝ հնարավորություն տալու համար վերջինիս իր ուժերը կենտրոնացնել Մոսկվայի ուղղությամբ։ ԱԴՀ օգնությունը սահմանափակող մեկ այլ գործոն էր ապստամբական շրջանակներում բոլշևիկյան գործոնի առկայությունը, որի ուժեղացումը չէր բխում իր շահերից։ Մյուս կողմից, կրկին պայմանավորված անգլիական քաղաքականությամբ և սեփական ուժերի թուլությամբ, Բաքուն ստիպված էր համաձայնության եզրեր գտնել Ռուսաստանի Զարավի խմբված ուժերի հետ և, դեռ ավելին, թույլ տալ ռազմական մատակարարումներ կատարել Կամավորական բանակին իր տարածքի վրայով։

Կամավորական բանակի և ԱԴՀ-ի միջև լարվածության թուլացման նպատակով 1919 թ. հունիսին Կամավորական բանակին կից անգլիական առաքելությանը ղեկավար գեներալ Բրիգսը եկատերինոդարում կազմակերպեց Դենիկինի հետ Կուբանի կառավարությանը կից ԱԴՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ռուստամբեկովի հանդիպումը։ Բանակցություններում կողմերը պայմանավորվածության եկան դիվանագիտական ներկայացուցիչներ փոխանակել և ստեղծել փոխադարձ վստահության մթնոլորտ, որն անհրաժեշտ էր Կամավորական բանակի թիկունքի ապահովման և ուշադրությունը բոլշևիկյան դեմ պայքարի վրա կենտրոնացնելու համար⁴⁰¹։ Սակայն կողմերի միջև լարվածությունը Դաղստանում Կամավորական բանակի առաջխաղացման պատճառով թույլ չտվեց իրականացնել համաձայնությունը։

Դաղստանի վերջնական պատկանելության հարցում կարևոր նշանակություն ուներ տեղի մուսուլման հոգևորականության ղեկավարած հանձնազանդ տարրերի ենթարկումը⁴⁰²։ Դաղստանի հարցում Մեծ Բրիտանիան ևս որոշակիորեն ճնշում էր գործադրում ԱԴՀ կառավարության վրա՝ հարկադրելով նրան հրաժարվել Դենիկինի դեմ ուղղված քայլերից։ Անգլիացիների նպատակը ոչ թե Դաղստանի նկատմամբ Բաքվի հավակնությունների սատարումն էր, այլ Անդրկովկաս Դենիկինի ներխուժման բացահայտումը։ Ուստի անգլիացիներն անտեսեցին Բաքվի պաշտոնական բողոք-

⁴⁰⁰ Ադրբեջանի ազգային անվտանգության ծառայությունը լուրջ պայքար էր մղում Դենիկինի գործակալների դեմ։ Նրա անձնակազմի երկու երրորդը՝ Մուսավաթի, իսկ մեկ երրորդը՝ Հումմեթի անդամներ էին։ Ծառայությունը ղեկավարում էր Նաբի Կեյկուրումը, որի տեղակալն էր Լավրենտի Բերիան։ Տե՛ս N. Keykurum, *Աշխ.*, s. 120-122։

⁴⁰¹ Տե՛ս А. Раевский, *Английская интервенция ...*, стр.109; А. Раевский, *Английские друзья...*, стр.39-40։

⁴⁰² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.344, ք.100 և *Наше время* # 134, 1919 թ. հունիսի 18; *Кавказское слово*, #152, 1919 թ. հունիսի 29; *Слово*, #1, 1919 թ. օգոստոսի 21; *Борьба* #178, 1919 թ. օգոստոսի 10; А.Деникин, *Աշխ.*, Т.5, стр.658։

սուլճանական զանգվածին միանալու և նրա միջոցով թուրքիայի հետ ուղղակի կապ հաստատելու համար: Նկատի ունենալով խնդրի կարևորությունը՝ Ղարաբաղի նահանգապետ Սուլթանովն անգամ հրաժարվեց ընդունել վարչապետ Ուսուրբեկովի հրավերը՝ ստանձնելու ներքին գործերի նախարարի պաշտոնը՝ գտնելով, որ իր ներկայությունը Ղարաբաղում անհրաժեշտ է երկրի շահերի տեսակետից, և ինքը կարող է «ավելի օգտակար լինել, քան որևէ ուրիշը, Ձանգեզուրի հարցի խաղաղ լուծման գործում»՝ նկատի ունենալով իր քաջածանոթ լինելը Ղարաբաղի հարցում խաղաղ համաձայնագրի ձեռքբերման գործընթացին, Ղարաբաղի հայերի և մուսուլմանների հոգեբանությանը և այլն⁴⁰⁹: Բաքուն սկզբում փորձեց դիվանագիտական ճանապարհով ամրագրել իր համար ստեղծված նպաստավոր կացությունը: 1919 թ. հուլիսի 22-ին ադրբեջանական կողմի նախաձեռնությամբ կայացավ հանդիպում Տ. Բեկզադյանի և հաղորդակցության ուղիների նախարար, պաշտպանության խորհրդի անդամ խ.բ. Մելիք Ասլանովի միջև: Վերջինը, արձանագրելով բազմաթիվ բարդ խնդիրների առկայությունը, առաջարկեց գումարել հայ-ադրբեջանական խորհրդակցություն և ուղղակի բանակցությունների միջոցով լուծել այդ հարցերը: Խորհրդաժողովի օրակարգում առաջարկվեց ընդգրկել երկու կարևոր դրույթ՝ 1) կողմերը համաձայնության էին գալիս վիճելի հարցերը արբիտրաժով լուծելու շուրջ, 2) լուծվելու էին բոլոր տարածքային վեճերը, իսկ դրա անհնարինության դեպքում հաստատվելու էր որևէ պարտադիր բաժանարար գիծ, որը կսահմանազատեր կողմերի ազդեցության ոլորտները, ու միաժամանակ կողմերը կերաշխավորեին ազգային փոքրամասնությունների ինքնավար իրավունքները: Տ. Բեկզադյանն իր հերթին առաջարկել էր տարածքային սահմանազատման հարցը թողնել խաղաղ խորհրդաժողովին, քանի որ այդ հարցի շուրջ հնարավոր չէր համաձայնության գալ, ինչը բարդացնում էր մյուս հարցերի կարգավորումը: Նույն օրը վարչապետ Ուսուրբեկովի հետ հանդիպման ժամանակ ադրբեջանական կողմը կրկին ընդգծեց *modus vivendi*-ի հաստատման անհրաժեշտությունը⁴¹⁰: Սակայն Մ.Յու. Ջաֆարովի հետ հանդիպման ժամանակ պարզվեց, որ Բաքուն՝ որպես բաժանարար գիծ դիտում էր Նախիջևանի, Շարուրի և Նոր Բայազետի գավառների վարչական սահմանները, որոնք հաստատվել էին դեռ գեներալ Թոմսոնի կողմից: Բեկզադյանն ընդգծեց, որ այդ գիծը հնացած է, քանի որ դրանից հետո գեներալ Քորին սահման հաստատեց Հակարու գետով և Ջաբուղ գյուղով: Ջաֆարովը Բեկզադյանին հայտնել էր, որ ԱՊՀ կառավարությունը, քննարկելով իբր թե վերջինի կողմից արված առաջարկը *modus vivendi*-ի հաստատման մասին, համաձայնել էր խորհրդակցության գումարմանը: Իր նամակում սակայն Բեկզադյանը նշում է, որ խորհրդաժողովի նախաձեռնողը Մելիք

⁴⁰⁹ Տե՛ս Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., стр.338-339:

⁴¹⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.352, ք.1-2:

Ասլանովն էր, բայց ինքը դրան չտվեց հատուկ նշանակություն, համուճ խորհրդաժողովի գումարման⁴¹¹:

Փաստորեն, հանդես գալով խորհրդաժողովի գումարման ու մշտական սահմանների հաստատման առաջարկությամբ՝ Ադրբեջանը ձգտում էր օգտվել ուժերի բարենպաստ հարաբերակցությունից: Նման պայմաններում Բաքվին ձեռնադր էր երկկողմ ձևաչափով, առանց դաշնակիցների միջամտության, վերջնականապես լուծել տարածքային հարցը՝ ԱՊՀ-ին միացնելով Ղարաբաղը, Ձանգեզուրը և Շարուր-Նախիջևանը: Նույն իրողություններից ելնելով՝ Երևանը ձգտում էր հասնել միայն բախումների դադարեցմանը ժամանակավոր գծի հաստատման միջոցով:

1919 թ. օգոստոսի վերջին Ադրբեջանից դուրս բերվեցին անգլիական զորքերը, օգոստոսի 26-ին նրանց վերջին շարասյունը հեռացավ Բաքվից: Դրանով դաշնակիցները զրկվեցին Անդրկովկասում քաղաքական իրադրության վրա ազդելու լուրջ լծակից: Բաքուն հնարավորություն ստացավ վարել ավելի ինքնուրույն քաղաքականություն՝ օգտագործելով ոչ միայն դիվանագիտական մեթոդները, այլև զենքի ուժը: 1919 թ. սեպտեմբերի 22-ին Տ. Բեկզադյանը գրում էր ՀՀ ԱԳՆ-ին, որ Ադրբեջանը պատրաստվում է բռնագրավել Ձանգեզուրը և նրա վրայով Ջուլֆայի միջոցով կապվել Պարսկաստանի, իսկ Շարուր-Նախիջևան-Սուրմալուի վրայով՝ կապվել Թուրքիայի հետ: Նշվում էր, որ ԱՊՀ-ն ոգեշնչվել էր Նախիջևանի, Շարուրի ու Բեյլուք Վեդիի հաջողություններից և մեծ տերությունների ներկայացուցիչների բարյացակամությունից ու իր քաղաքականության մեջ ավելի սամաթրաճակ դարձել⁴¹²:

1919 թ. սեպտեմբերի 4-ին ԱՊՀ ՁՈՒ գլխավոր շտաբի պետ Սուլեյման Սուլկևիչը Ղարաբաղի գեներալ-նահանգապետին նամակում նշում էր, թե Ղարաբաղի հարցի խաղաղ լուծումը թույլ էր տալիս մտածել, որ Ձանգեզուրի գավառի խաղաղ միացումը տեղի կունենար առանց զինված պայքարի, քանի որ տեղի հայությունը Նախիջևանի ջախջախումից հետո հայտնվել էր երկու կրակի արանքում: Նման իրավիճակում Հայաստանն իրենից վտանգ չէր ներկայացնում, սակայն այդ բարենպաստ դրությունը երկար չէր կարող տևել: Ուստի անհրաժեշտ էր համարվում քրդերից կազմակերպել հեծելազոր և հետևակ՝ «համիդիե» զնդերի օրինակով⁴¹³:

Տեղյակ լինելով ԱՊՀ նախապատրաստությունների և արդեն իսկ սկսված զորքերի առաջխաղացման մասին՝ ՀՀ ԱԳՆ-ը սեպտեմբերի 28-ին ԱՊՀ դիվանագիտական ներկայացուցչին ուղղված հայտագրում պահանջեց դադարեցնել այդ գործողությունները՝ մատնանշելով, որ Ձանգեզուրը Հայոց Ազգային խորհրդի կառավարմանը հանձնվել էր դաշնակիցների որոշմամբ: Պատասխան հայտագրում հոկտեմբերի 4-ին Հախվերդովը հայտնեց, որ Ձանգեզուրի գավառը գտնվում է ԱՊՀ տարածքում, ուստի

⁴¹¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.352, ք.3:

⁴¹² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.50, ք.135:

⁴¹³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.271, ք.47-53:

ՀՀ ԱԳՆ հայտագիրը միջամտություն է ԱՂՀ ներքին գործերին, և ԱՂՀ կառավարությունը պարտավոր չէ զեկուցել ՀՀ կառավարությանը Ադրբեջանի առանձին մարզերի ներքին կառավարմանը վերաբերող միջոցառումների մասին⁴¹⁴։ Դրանով փաստորեն Ադրբեջանն անուղղակի կերպով խոստովանում էր Ձանգեզուրի գրավման ուղղությամբ իր կողմից իրականացվող միջոցառումների մասին և բացահայտորեն հրաժարվում կատարել դաշնակիցների որոշումները։ Բաքուն, ստանալով ձեռքերի ազատություն և վստահ զգալով իր ուժերի վրա, ձգտում էր իր օգտին փոխել գոյություն ունեցող ստատուս-քվոն։

Արդեն 1919 թ. հունիս-սեպտեմբերին տեղի ունեցան ԱՂՀ առաջին զինված հարձակումները Ձանգեզուրի վրա, որոնք ավարտվեցին նրա ռազմական պարտությամբ⁴¹⁵։ ՀՀ կառավարությունը բողոք հղեց դաշնակիցներին՝ փորձելով արագացնել Շարուր-Նախիջևանում ամերիկյան զենքերա-նահանգապետի նշանակումը և դաշնակիցների ներկայացուցիչների ուղարկումը Ձանգեզուր, ինչն ավելի վերահսկելի կդարձներ ԱՂՀ քաղաքականությունը⁴¹⁶։ Եթե Երևանը ձգտում էր հասնել Հասկելի մշակած համաձայնագրի դրույթների կատարմանը, որոնց թվում էր նաև դրույթը Ձանգեզուրում ստատուս-քվոյի պահպանման մասին, ապա ԱՂՀ-ն ձգտում էր չեղյալ հայտարարել այն՝ արդարացնելու համար իր կողմից նախապատրաստվող ռազմական գործողությունները։ Այդ նպատակով Բաքուն պնդում էր, թե ՀՀ-ն կանոնավոր զորք է կենտրոնացրել Ձանգեզուրում՝ դրանով իսկ խախտելով համաձայնագիրը⁴¹⁷։ 1919 թ. հոկտեմբերի 26-ին ՀՀ վարչապետը գնդապետ Հասկելի տեղակալ գնդապետ Ռեային ուղղված նամակում հերքում էր ՀՀ կանոնավոր զորքերի առկայությունը Ձանգեզուրի գավառում և նշում, որ Բաքվի մեղադրանքներն ընդամենը պատրվակ էին՝ մերժելու համար ԱՂՀ կառավարության և գնդապետ Հասկելի միջև կնքված համաձայնագիրը։ Սակայն պետք է նշել, որ դաշնակիցները կատեգորիկ պահանջեցին Բաքվից ձեռնպահ մնալ Ձանգեզուրի վրա հարձակումից⁴¹⁸։

ՀՀ-ն նաև փորձեց հասնել երկկողմ խորհրդաժողովի գումարմանը՝ հուսալով նրա միջոցով ժամանակ շահել և խուսափել աննպաստ պայմաններում ռազմական բախումից⁴¹⁹։ 1919 թ. հոկտեմբերին Տ. Բեկզադյանն առաջարկեց գումարել խորհրդաժողովի և լուծել վիճելի հարցերը կամ դրանք հանձնել արբիտրաժին։ Բաքուն հրաժարվեց նրա օրակարգում ընդգրկել Դարաբաղի, Ձանգեզուրի և Շարուր-Նախիջևանի հարցերը՝ իր համար անընդունելի համարելով վեճը դրանց շուրջ։ ԱՂՀ-ն պատրաստ էր միայն քննարկել Դարաբաղյազի, Ղազախի և «Գոկչայի» (Սևա-

նա լիճ) սահմանների հարցը։ Չընդունվեց նաև Բեկզադյանի առաջարկը վիճելի շրջաններում ստատուս քվոյի պահպանման վերաբերյալ։ Բաքուն ժամակցությունների մեկ այլ պարտադիր պայման էր համարում ոչ թե ժամանակավոր բաժանարար գծի, այլ մշտական սահմանների որոշումը⁴²⁰։

Սակայն վերը նշված պատճառներով դաշնակիցների միջամտությունը և համաձայնության գալու ՀՀ փորձերը չէին կարող ձևական արդյունքների հանգեցնել։ Նոյեմբերի 1-ին սկսվեցին լայնամասշտաբ ռազմական գործողություններ, որոնց Ադրբեջանի կողմից մասնակցում էր մոտ 7000-ոց զորք ու անկանոն ուժեր զենքերալ Ալի Աղա Շիլիխսկու գլխավորությամբ⁴²¹։ Ձանգեզուրի դեմ հանվել էր 3 հետևակ գունդ (6000 զինվոր), 2 հեծյալ գունդ (800 հեծյալ), 8 թեթև հրանոթ և 4 հաուբիցա։ ԱՂՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչը հերքում էր ԱՂՀ կանոնավոր զորքերի մասնակցությունը հարձակմանը՝ այն վերագրելով քրդական ավազակախմբերին։ Հարձակմանը նախորդեց Խ.Բ. Սուլթանովի կողմ Ձանգեզուրի հայությանը՝ վտարել արկածախնդիրներին ու վերջ տալ անիշխանությանը։ Հակառակ դեպքում նա նշում էր, որ բավարար ուժ ունի ստիպելու համար նրանց ճանաչել ԱՂՀ իշխանությունը։ Սուլթանովն օրինակ էր բերում Լենքորանը, Մուղանը և Ղարաբաղը, որոնք առանց ուժի կիրառման ճանաչել էին ԱՂՀ իշխանությունը⁴²²։

Իր հերթին Երևանն անմիջապես բողոք հղեց դաշնակիցներին և Ռուսաստանի Հարավի Ձինված ուժերին՝ ԱՂՀ քայլերը որակելով՝ որպես զենքի ուժով տարածքային հարցերի լուծման անթույլատրելիության մասին խաղաղ խորհրդաժողովի 1919 թ. հունվարի 24-ի հրահանգների խախտում ու խնդրելով միջնորդել հարձակումը դադարեցնելու համար։ Երևանը պատրաստակամություն էր հայտնում դիմել արբիտրաժի և մասնակցել Բաքվում հայ-ադրբեջանական խորհրդաժողովի աշխատանքներին։ ԱՂՀ կառավարությանն ուղղված հայտագրում ՀՀ-ն ուղղակի ընդգծում էր, որ Բաքվի գործողությունները հակասում էին հայ-ադրբեջանական խորհրդաժողովի նպատակներին⁴²³։ Շեշտելով խորհրդաժողովի տապալման վտանգը՝ ՀՀ-ն հույս ուներ այդ կերպ ներազդել Բաքվի վրա։ Դաշնակիցները ևս ճնշում էին գործադրում Բաքվի վրա՝ հարձակումը դադարեցնելու և կողմերին բանակցությունների սեղանի շուրջ նստեցնելու համար։ Սակայն Բաքուն սկզբնական շրջանում լռում էր, քանի որ հա-

⁴²⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, ք.352, ք.3, 7։ Այդուհանդերձ Բեկզադյանը, համուն բախումների դադարեցման, ցանկալի էր համարում խորհրդաժողովի գումարումը։ ՀՀ ԱԳՆ-ը իր հոկտեմբերի 7-ի հայտագրում առաջարկում էր խորհրդաժողովի օրակարգում ընդգրկել ժամանակավոր բաժանարար գիծ սահմանելու, գաղթականների, առևտրական և երկաթուղային կոնվենցիաների ստորագրման և այլ հարցեր։

⁴²¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.276, ց.1, ք.193, ք.172-176; ֆ.200, ց.1, ք.50, ք.212; Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., стр.348; Յառաջ, #48, 1919 թ. նոյեմբերի 18։

⁴²² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, ք.50, ք.386 և Վ. Վիրաբյան, Հայկական հետախուզությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին (1918-1920 թթ.), Երևան, Աստղիկ, 2003, էջ 99։

⁴²³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, ք.196, 207, 209-210, 217, 224-225, 235։

⁴¹⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, ք.50, ք.144, 149, 158։

⁴¹⁵ Տե՛ս Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., стр.306։

⁴¹⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, ք.50, ք.143, 160։

⁴¹⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, ք.50, ք.207։

⁴¹⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, ք.50, ք.182, 188։

⁴¹⁹ Տե՛ս Ռուսթեմ, նշվ. աշխ., էջ 245-246։

սել էր որոշակի մարտավարական հաջողությունների Ձանգեզուրում՝ տիրանալով մի շարք կարևոր կետերի ու մոտենալով Գորիսին: Դաշնակիցների առջև ԱԴՀ-ն արդարանում էր նրանով, որ Ձանգեզուրում տեղի է ունենում մուսուլմանների ջարդ⁴²⁴:

Ի վերջո, 1919 թ. նոյեմբերի 13-ին դաշնակիցները միաժամանակ դիմեցին ՀՀ և ԱԴՀ կառավարություններին՝ կտրուկ կերպով պահանջելով դադարեցնել ռազմական գործողությունները և նախազգուշացնելով, որ հարցը զենքի ուժով լուծելու նրանց փորձերը կվնասեն իրենց շահերին՝ խաղաղ խորհրդաժողովի աջքերում կասկածի տակ դնելով իրենց պահանջների արդարացիությունը: Բաքուն պատասխանեց, որ Ձանգեզուրը Ադրբեջանի անբաժան մասն է, ինչն ընդունում են նաև դաշնակիցները, ի դեմս անգլիական հրամանատարության և գնդապետ Հասկելի⁴²⁵: Ըստ ադրբեջանական կողմի՝ Հասկելը՝ Նախիջևանի հարցով համաձայնագրի կետերից մեկում պահանջել էր ՀՀ կառավարությունից օգնել ԱԴՀ-ին օրինական ճանապարհով լիկվիդացնել ապստամբական շարժումը Ձանգեզուրի գավառում և դրանով ստիպել Ձանգեզուրի հայ բնակչությանը ենթարկվել Ադրբեջանին: Մինչդեռ ՀՀ-ն ոչ միայն դա չէր արել, այլև Ձանգեզուր էր ուղարկել կանոնավոր զորք՝ ապստամբներին ուժեղացնելու համար: Ուստի ԱԴՀ կառավարությունն ստիպված էր եղել Ղարաբաղի զեներալ-նահանգապետին ռազմական օգնություն ցույց տալ՝ կարգուկանոնը վերականգնելու և անարխիստական ու բոլշևիկյան տրամադրություններ ունեցող հայ ապստամբներին ճնշելու համար: ԱԴՀ կառավարությունն իր նպատակ էր հռչակում դադարեցնել Ձանգեզուրում մուսուլմանների հալածանքը ու այնտեղ վերադարձնել 60 հազար մուսուլման գաղթականներին: Միաժամանակ հայտնվում էր, որ Խոսրով բեկ Սուլթանովին հանձնարարվել էր չձեռնարկել ռազմական գործողություններ⁴²⁶:

Այսպիսով, ԱԴՀ-ն մեկնաբանում էր պայմանագիրն այն տեսակետից, որ դաշնակիցները ճանաչում էին Ձանգեզուրի պատկանելությունը Ադրբեջանին, Ձանգեզուրի Ազգային խորհրդին մեղադրում էր բոլշևիզմի մեջ՝ դրանով ձգտելով շահել դաշնակիցների համակրանքը: ԱԴՀ համաձայնությունը՝ չձեռնարկել ռազմական գործողություններ, պայմանավորված էր ադրբեջանական զորքի ծանր պարտությամբ և Ձանգեզուրը զենքի ուժով գրավման ծրագրի տապալմամբ:

Իր հերթին Երևանը վրդովմունքով ընդունեց դաշնակիցների հավասար վերաբերմունքը՝ պատասխանելով, որ ինքը վաղօրոք զգուշացրել էր դաշնակիցներին ԱԴՀ նախապատրաստությունների մասին ու պահանջել միջոցներ ձեռք առնել ԱԴՀ հարձակման դեմ⁴²⁷:

⁴²⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.50, ք.218, 221, 225: Իսկ դաշնակիցները գտնում էին, որ Ադրբեջանի հարձակումը պայմանավորված էր Բաքվի երկյուղով, որ Դեմիկինի հարձակման դեպքում Հայաստանն, իբրև նրա դաշնակից, կհարձակվեր ԱԴՀ-ի վրա Ձանգեզուրի և Ղարաբաղի վրայով:

⁴²⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.50, ք.250-251:

⁴²⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.50, ք.266:

⁴²⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.50, ք.252-253:

1919 թ. նոյեմբերի 19-ին Թիֆլիսում գնդապետ Հասկելի տեղակալ գնդապետ Ռեայի մասնակցությամբ ԱԴՀ և ՀՀ վարչապետներ Ուսուբեկովի և Խատիսյանի միջև սկսված խորհրդակցության ժամանակ վերջինն առաջարկեց Ձանգեզուրի խնդրի հետ մեկտեղ քննարկել նաև Ձանգիբասարի և այլ շրջանների հարցը: Նշելով, որ Կարսի մարզի երեք գավառ չէին ճանաչում ՀՀ-ն, իսկ Ձանգեզուրի գավառը՝ ԱԴՀ-ն, ԱԴՀ վարչապետը գտնում էր, որ կողմերը պետք է իրար օգնեին նման դեպքերում՝ դրդելով բնակչությանն ընդունել մյուս կողմի իշխանությունը: Ի պատասխան, Խատիսյանը մերժեց միևնույն հարթության վրա դնել Ձանգեզուրը և Ձանգիբասարը՝ նշելով, որ Ձանգեզուրը խոշոր գավառ է, որը երբեք չի գտնվել ԱԴՀ կազմում⁴²⁸:

Իսկ գնդապետ Ռեային ուղղված նամակում ՀՀ կառավարությունը նշում էր, որ իրականում Հասկելը ԱԴՀ կառավարության հետ իր վերջին համաձայնագրում հաստատել էր Ձանգեզուրի կառավարման նախկին կարգը՝ այն թողնելով Հայոց Ազգային խորհրդի ձեռքում: Հերքվում էր գավառում ՀՀ կանոնավոր զորքերի առկայությունն ու ընդգծվում, որ Ձանգեզուրում չկային ԱԴՀ դեմ ուղղված ապստամբական շարժումներ, քանի որ նրա իշխանությունը երբեք չէր տարածվել Ձանգեզուրի վրա⁴²⁹:

Ուսուբեկովը կրկնեց այն հայտնի դրույթը, որ ԱԴՀ կառավարությունը Ձանգեզուրը համարում է ԱԴՀ մաս ու նույնիսկ ընդգծեց, որ ԱԴՀ-ն կարող է նույն կերպ պահանջել Կարսի մարզի մուսուլմանական հատվածներն ու Երևանի գավառը: Սակայն Խատիսյանը շեշտեց, որ չի կարելի կառավարության սովորական հայտարարության հիման վրա համարել, որ այս կամ այն տարածքը պատկանում է իրեն: ՀՀ վարչապետը հայական պահանջները հիմնավորեց դաշնակիցների ընդունած որոշումներով, որոնցով Ձանգեզուրը պետք է գտնվեր ՀՀ հսկողության ներքո: Չեզոքացնելու համար դաշնակիցների գործոնը՝ Ուսուբեկովը հայտարարեց, որ Ղարաբաղին ու Ձանգեզուրին վերաբերող նրանց որոշումը կայանում էր նրանում, որ Սուլթանովը նշանակվել էր այդ շրջանի զեներալ-նահանգապետ, ինչն ապացուցում էր դաշնակիցների կողմից այդ տարածքի նկատմամբ ԱԴՀ իշխանության ճանաչումը⁴³⁰: Հարկ է նշել, որ ԱԴՀ դիրքորոշումը չունեւ բավարար իրավական հիմք. 1919 թ. օգոստոսի 22-ի համաձայնագիրը հստակ սահմանում էր այն տարածքը, որը ժամանակավորապես անցնում էր ԱԴՀ կառավարման ներքո, ի դեմս նահանգապետ Սուլթանովի: Այդ տարածքը ներառում էր միայն Ջևանշիրի, Շուշիի և Կարյազիմի գավառների հայաբնակ՝ լեռնային մասերը՝ միաժամանակ բացառելով Ձանգեզուրի գավառը:

⁴²⁸ Ռեան կողմերին փոխզիջման ու արտաքին ուժերի՝ Թուրքիայի ու Կամավորական բանակի միջամտությանը դիմելուց հրաժարվելու կոչ արեց: Նա նաև կարևորեց ԱԴՀ-ում գործող թուրք գործակալներից ազատվելը:

⁴²⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.50, ք.268: Յառաջ, #53, 1919 թ. նոյեմբերի 23:

⁴³⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.50, ք.309-311:

իր հերթին գնդապետ Ռեան պաշտպանեց ՀՀ դիրքորոշումը Ձանգեզուրի հարցում, և Ձանգեզուրի կարգավիճակի հարցում ստատուս քվոն փոխելու Բաքվի դիվանագիտական փորձերը տապալվեցին. 1919 թ. նոյեմբերի 20-ի նիստում Ուսուրբեկովը հայտարարեց, որ դեմ է, որ Ձանգեզուրի նկատմամբ վերահսկողությունը տրվի ՀՀ-ին: Բայց միաժամանակ նա պահանջեց ՀՀ ուժերի դուրսբերում գավառից, բնակչության զինաթափում և ուղիների բացում, ինչը կստեղծեր բարենպաստ միջավայր Ձանգեզուրի հարցը հետազայում իր օգտին լուծելու համար: Խափսյանը, համաձայնելով, որ կողմերի զորքերը դուրս բերվեին իրենց նախկին դիրքեր, համաձայն էր բնակչության զինաթափմանն այն պատճառաբանությամբ, որ Ձանգեզուրի հայությունը գտնվում էր բշնամու շրջապատում: Ընդգծելով Ձանգեզուրի բնակչության գրգռված տրամադրությունները՝ խափսյանը վաղաժամ էր համարում նաև գաղթականների վերադարձը⁴³¹:

Խորհրդակցության 1919 թ. նոյեմբերի 21-ի նիստում կողմերը գնդապետ Ռեայի արբիտրաժին ներկայացրեցին իրենց առաջարկությունները: Ադրբեջանն առաջարկում էր՝ 1) ՀՀ-ն և ԱԳՀ-ն չպետք է ռազմական ուժ կիրառեին՝ ենթարկելու համար այն տարածքները, որոնց բնակչությունը տվյալ պահին էր ճանաչում այդ կառավարությունների իշխանությունը, 2) կողմերը պարտավորվում էին բոլոր վիճելի հարցերը լուծել խաղաղ համաձայնության միջոցով, 3) ԱԳՀ կառավարությունը հետ էր կանչում Ձանգեզուրի շրջան Դարաբաղի գեներալ-մահանգապետի տրամադրության տակ ուղարկված ուժերը, ՀՀ կառավարությունը հետ էր կանչում Ձանգեզուրի գավառից իր զորամասերը, սպաներին, հրահանգիչներին և նպաստում տեղի հայ բնակչությունից հրետանու, գնդացիների և հատուկ ռազմական նշանակություն ունեցող այլ զենքի առգրավմանը, ինչպես նաև միջոցներ էր ձեռնարկում քանդելու համար բոլոր ամրություններն այդ շրջանում, 4) կողմերը միջոցներ էին ձեռք առնում Ձանգեզուրից տանող ճանապարհների բացման ուղղությամբ և նպաստում բնակչության ազատ տեղաշարժին, 5) Ձանգեզուրի գաղթականներին հնարավորություն էր տրվում վերադառնալ, 6) կողմերը վիճելի բոլոր հարցերը հանձնում էին Բաքվում կայանալից երկկողմ խորհրդաժողովին: Փաստորեն, Ադրբեջանը ձգտում էր այս անգամ դիվանագիտական միջոցներով հասնել Ձանգեզուրի զինաթափմանը և այնտեղ ՀՀ ներկայության դադարեցմանը՝ փոխարենը միայն համաձայնելով գավառի սահմաններից հետ կանչել իր զորքերը, որոնք առանց այդ էլ պարտվել ու հետ էին մղվել: Գավառի զինաթափման հետ մեկտեղ գաղթականների վերադարձն անխուսափելիորեն կփոխեր ուժերի հարաբերակցությունը երկրամասում: Պահանջելով չփորձել զենքի ուժով ենթարկել այն տարածքները, որոնց բնակչությունը էր ճանաչում տվյալ կառավարության իշխանությունը՝ Բաքուն նկատի ուներ Շարուր-Նախիջևանը և Երևանի գավա-

⁴³¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.50, ք.311-313:

ու մուսուլմանաբնակ տարածքները՝ դրանով ձգտելով բացառել ՀՀ կողմից այդ շրջանների նկատմամբ իր իշխանության վերականգնման փորձերը:

ՀՀ-ն ներկայացրեց հետևյալ առաքելությունները ԱԳՀ առաջարկություններին: Նշելով, որ ԱԳՀ և Թուրքիայի գործակալների հրահրմամբ Վեդիբասարում, Ձանգիբասարում և այլուր ընդվզումներ էին տեղի ունեցնում, հայկական կողմն ընդգծում էր, որ կփորձեր խաղաղ ուղիով վերականգնել կարգուկանոնը, իսկ ծայրահեղ դեպքում՝ կստիպեր: Ենչտվում էր, որ ԱԳՀ պահանջների 1-ին կետում բարձրացված հարցը ՀՀ ներքին գործն է: Սերժվում էր Ձանգեզուրի ենթակայությունը Դարաբաղի գեներալ-մահանգապետին՝ հղում բերելով օգոստոսի 22-ի համաձայնագիրը: Անհնար և աննպատակահարմար էր համարվում պահանջել Ձանգեզուրի բնակչությունից զինաթափվել, քանի որ չկար շրջակա մուսուլմանների չհարձակման երաշխիք: Անընդունելի էր համարվում նաև փախստականների վերադարձն այն պատճառաբանությամբ, որ նրանք զաղթել էին ոչ թե վերջին զինված հակամարտության շրջանում, այլ ավելի քան մեկ տարի առաջ, և, բացի այդ, կողմերի միջև լարված հարաբերությունների պայմաններում գաղթականների վերադարձը կարող էր նոր արյունահեղության պատճառ դառնալ: Մյուս կողմից հայկական կողմը վստահ էր, որ գաղթականների վերադարձի պատրվակի տակ Ադրբեջանը մտադիր էր զորք մտցնել Ձանգեզուր: ՀՀ-ն անընդունելի էր համարում խորհրդաժողովի գումարումը Բաքվում՝ պահանջելով ընտրել չեզոք վայր:

Իր հերթին հայկական կողմն առաջարկում էր՝ 1) ՀՀ-ն հետ էր կանչում ռազմական գործողությունների ժամանակ Ձանգեզուր ուղարկված զորքը և հրետանին, 2) կողմերը նպաստում էին Ձանգեզուրից տանող ճանապարհների բացմանը՝ դրանք տնտեսական նպատակներով օգտագործման համար՝ Ձանգեզուրի Ազգային խորհրդի համաձայնությամբ, 3) ԱԳՀ-ն Ձանգեզուրի սահմաններից հետ էր կանչում զորքերը ու այլևս չէր փորձելու զենքի ուժով գրավել գավառը, 4) Դարաբաղում Ադրբեջանը պարտավորվում էր չպահել և չտեղաշարժել զորքեր՝ համաձայն օգոստոսի 22-ի համաձայնագրով իր ստանձնած պարտավորությունների⁴³²:

Նոյեմբերի 23-ին Թիֆլիսում երկու վարչապետների միջև ստորագրվեց համաձայնագիր, որով կողմերը պարտավորվում էին՝ դադարեցնել բախումները ու այլևս չդիմել զենքի ուժի, իրական միջոցներ ձեռնարկել Ձանգեզուր տանող ճանապարհների բացման, նրանցով խաղաղ տեղաշարժման համար, վիճելի բոլոր հարցերը, այդ թվում նաև սահմանային հարցերը լուծել խաղաղ համաձայնության միջոցով, մինչև հաջորդ կետով նախատեսված խորհրդաժողովի կողմից որոշումների ընդունումը: Խաղաղ համաձայնության անհնարինության դեպքում կողմերը պարտավորվում էին ընտրել երրորդ կողմ, որը հանդես կգար՝ որպես միջնորդ դատավոր և որի որոշումները պարտադիր կլինեին նրանց համար: ՀՀ և

⁴³² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.271, ք.54:

ԱՂՅ կառավարությունները պատվիրակություններ էին նշանակելու Բալվում նոյեմբերի 26-ին կայանալիք երկկողմ խորհրդածրոյովին մասնակցելու համար, որը պետք է քննարկեր վիճելի հարցերը⁴³³:

Համաձայնագրի ստորագրումից հետո ԱՂՅ կառավարությունը պաշտոնական հաղորդագրություն տարածեց Ձանգեզուրի դեպքերի մասին, ըստ որի՝ վերջին մեկ տարում բուլշևիկաբար տրամադրված հայկական ավազակախմբերը Ձանգեզուրում անընդհատ հարձակվում էին մուսուլմանական գյուղերի վրա, իսկ խաղաղ միջոցներով կարգուկանոն հաստատելու ԱՂՅ իշխանությունների փորձերը չէին հաջողվում: Այնուհետև ՀՀ կառավարությունը կանոնավոր գործեր ուղարկեց Ձանգեզուր, ինչն ստիպեց ԱՂՅ կառավարությանն իր հերթին փոքր զորամաս ուղարկել Ղարաբաղի գեներալ-մահանգապետի տրամադրության տակ՝ կարգուկանոնը վերականգնելու, մուսուլմաններին հարձակումներից պաշտպանելու և ավազակախմբերը ճնշելու համար: Իր առաջխաղացման ընթացքում այդ զորամասը դիմադրության հանդիպեց Տեղ գյուղի մոտ և մերժվեց նրա պահանջը՝ թույլ տալ անցնելու Գորիս: Խոզմավար և Խանածախ գյուղերի մոտ մարտերում ԱՂՅ զորքերը կորցրին 15 սպանված և վիրավոր հայկական կողմի 70 սպանվածի դիմաց: Հերքվում էին տեղեկությունները բազմաթիվ զոհերով ուղեկցվող անընդհատ արյունահեղ մարտերի մասին⁴³⁴:

Համաձայնագիրն իրենից ներկայացնում էր անցումային մի փաստաթուղթ, որն ամրագրելով վիճելի բոլոր հարցերը բացառապես խաղաղ ճանապարհով լուծման սկզբունքը՝ փաստորեն դրանով իսկ պահպանում էր ստատուս-քվոն՝ պարտված Ադրբեջանին թույլ չտալով կրկին անգամ փորձելու գրավել Ձանգեզուրը, բայց նաև թույլ չտալով Հայաստանին զինված ճանապարհով վերականգնել իր իշխանությունը Շարուր-Նախիջևանում:

Ձանգեզուրի գրավման փորձի ծախսողումը ծանր անդրադարձավ Բաքվի հեղինակության վրա: Մյուս կողմից, երևանն ավելի ամրապնդեց իր իշխանությունը Ձանգեզուրում և ձեռնամուխ եղավ գավառի ընթուստ տարրերի վերջնական վտարմանը: Ձանգեզուրի լեռնային մասի երկու մուսուլմանական անկլավներում՝ Օխչիի և Գեղվա ձորերում ակտիվ գործունեություն էին ծավալել թուրք և ադրբեջանական սպաներն էդիֆ բեյի գլխավորությամբ՝ կատարելով մորիլիզացիա և պաշտոնապես հայտարարելով, որ այդ շրջաններն ԱՂՅ անբաժան մասերն են: Այնուհետև նրանք փակեցին Ղափանից Գողթան տանող ճանապարհները, ինչպես և սպառնալիք ստեղծեցին տեղի հայության համար: ԱՂՅ կանոնավոր զորքերի հարձակումը հաջողությամբ հետ մղելուց հետո հայկական ուժերը Գարեգին Նժդեհի գլխավորությամբ ստիպված էին նոյեմբերի 20-ին հարձակում գործել ու մինչև դեկտեմբերի 8-ը ոչնչացնել ու տեղահանել Օխ-

չիլի և Գեղվա ձորերի շուրջ 40 մուսուլմանական գյուղեր⁴³⁵: Դրանով Ձանգեզուրի լեռնային հատվածում վերջնականապես ամրապնդվեց ՀՀ իշխանությունը: Հայկական ուժերը նաև հաջողությամբ հետ մղեցին Նախիջևանի կողմից Հալիլ բեյի գրոհները Ղարալագյազի վրա, որոնց նպատակն էր՝ գրավել Ղարալագյազը և կտրել Ձանգեզուրը ՀՀ-ից, ու անցնելով հակազորի՝ ավարտեցին գավառի ռազմավարական բոլոր կետերի գրավումը⁴³⁶: Օխչիի 5 մուսուլմանական գյուղերից ազատվեց միայն 20 խոզի, իսկ մի քանի ընտանիք ազատեցին հայերը: Դեկտեմբերի սկզբին Պրոյի եքսպեդիցիոն ջոկատին հրահանգվեց անցնել Ձանգեզուր, կազմա-նորակել Ձանգեզուրի զորքերը, օգնել Ղարալագյազին հետ մղելու հարձակումները ու միջոցներ ձեռնարկել Շուշիի, Նախիջևանի և Կարյազինի գավառի կողմից Ձանգեզուրի պաշտպանությունը կազմակերպելու համար: Նկատի ունենալով ԱՂՅ-ի հետ համաձայնագրի կնքումը՝ հրահանգում էր ձեռնարկել բացառապես պաշտպանական միջոցառումներ, ինչպես նաև թույլ չտալ բռնություններ ոչ հայ բնակչության նկատմամբ⁴³⁷:

ԱՂՅ-ն անմիջապես բողոք հղեց ՀՀ-ին, սակայն նա արդեն ի վիճակի չէր անհապաղ վերսկսել ռազմական գործողություններ: Դաշնակիցներին ուղղված բողոքներում Բաքուն նշում էր, թե հայերն օգտվում էին Պրանից, որ ԱՂՅ-ն նոյեմբերի 23-ի համաձայնագրով զորք չունեի Ձանգեզուրում և կոտորում տեղի մուսուլմաններին: Պահանջվում էր ամերիկյան նախաձեռնությամբ ուղարկել «հայկական ավազակախմբերը» զինաթափելու համար⁴³⁸:

1919 թ. դեկտեմբերի 1-ի հայտագրում Բաքուն բողոքում էր Ձանգեզուրում և Ղարալագյազում մուսուլման գյուղերի ոչնչացման և ջարդերի (Ղարալագյազում 300 տղամարդու սպանություն և 30 կանանց գերում) կապակցությամբ: Ի պատասխան այդ բողոքի, երևանը հայտարարեց, որ նոյեմբերի կեսին Հալիլ բեյի զորքը հարձակվեց Ղարալագյազի վրա, ինչն ստիպեց Ձանգեզուրի զորքերին քայլեր ձեռնարկել հարձակումը հետ մղելու ուղղությամբ և գրավել գավառի կարևոր կետերը, որի ընթացքում խաղաղ մուսուլման բնակչությանը վնաս չէր հասցվել: Նշվում էր նաև, որ քարտեզի վրա չկային ԱԳ նախարար Ջաֆարովի նշած մուսուլմանական գյուղերը Ձանգեզուրի գավառում: Իսկ դեկտեմբերի 12-ի հայտագրում երևանը նշում էր, որ տվյալներ չկային Ձանգեզուրում նոյեմբերի 23-ից հետո հայերի որևէ ակտիվ գործողությունների մասին⁴³⁹:

⁴³³ Տե՛ս Ռ. Համբարձումյան, Գարեգին Նժդեհ (համառոտ կենսագրական եւ կենսատարեգրություն), Երևան, Նախիջևան հրատարակչություն, 2006 թ., էջ 19; Է. Ջոհրաբյան, Նախիջևանյան հիմնահարցը..., էջ 232:

⁴³⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, ք.475, ք.52-54:

⁴³⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, ք.50, ք.348; ց.1, ք.50, ք.351-354, 379; Է. Ջոհրաբյան, Նախիջևանյան հիմնահարցը..., էջ 227; R.G. Hovannisian, նշվ. աշխ., Vol. 2, ք.225-226: Տե՛ս նաև Յառաջ, #62, 63, 1919 թ. դեկտեմբերի 4, 6:

⁴³⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ց.1, ֆ.278, ք.6, ք.14-15, Слов, #93, 1919 թ. դեկտեմբերի 5:

⁴³⁷ Տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, ք.50, ք.341, 345, 396, 428, ֆ.278, ց.1, ք.6, ք.17:

⁴³³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, ք.50, ք.318:

⁴³⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, ք.50, ք.331, 338; Յառաջ, #55, 1919 թ. նոյեմբերի 26:

Սպառնելով զինված միջամտության հնարավորությունը՝ Բաքուն այդուհանդերձ իր հավակնությունները Ձանգեզուրի նկատմամբ վերահաստատելու համար ներքին գործերի նախարարության հրահանգով Ձանգեզուրի բնակչությանը հռչակեց ԱԳՅ քաղաքացիներ՝ առաջ բերելով ԶԳ բողոքը, որը դա գնահատեց՝ որպես նույնների 23-ի համաձայնագրի խախտում⁴⁴⁰:

Դաշնակիցներն իրենց հերթին փորձեցին ներագրել իրադրության վրա և ԶԳ-ից պահանջեցին հետ կանչել Ձանգեզուրից իր ուժերը՝ թույլ չտալու համար վերահաս սրումը: Գնդապետ Զասկելը հայկական կողմին առաջարկեց, որ Ձանգեզուրը մտնե ԶԳ, իսկ Նախիջևանը՝ ԱԳՅ կազմի մեջ: Սակայն Երևանը կատեգորիկ նշեց, որ Զայաստանի կողմից հնարավոր միակ զիջումն այն էր, որ Ձանգեզուրը կառավարվեր Զայոց Ազգային խորհրդի, իսկ Շարուր-Նախիջևանը՝ ամերիկյան զենեռալ-նահանգապետի կողմից: Բաժանարար գիծ կարող էր լինել միայն Ձաբուղի գիծը, իսկ Ղարաբաղի հարցում ԱԳՅ-ն պետք է անխտիր կատարեր օգոստոսի 22-ի համաձայնագրի կետերը⁴⁴¹:

Նման պայմաններում 1919 թ. դեկտեմբերի 14-ին Բաքվում գումարվեց հայ-ադրբեջանական խորհրդաժողովը⁴⁴²: Դեկտեմբերի 15-ի ոչ պաշտոնական նիստում հոկտեմբերին արդեն իսկ որոշված օրակարգին ԱԳՅ պատվիրակությունն առաջարկեց ավելացնել դատաիրավական հարցերը, ինչպես և կրկին պնդեց տարածքային հարցի առաջնահերթ և վերջնական լուծման վրա⁴⁴³: Իր հերթին հայկական կողմը նշում էր, որ կողմերի հակադիր դիրքորոշումները թույլ չէին տա վերջնական լուծում տալ տարածքային հարցին, ուստի հարկավոր էր նախևառաջ լուծել երկկողմ ֆինանսատնտեսական ու զաղթականների հարցերը, ինչը հոգեբանական լավ մթնոլորտ կծնավորեր բնակչության շրջանում՝ նպաստելով վերջնական սահմանագատմանը:

Ադրբեջանական կողմը կրկին բարձրացրեց համադաշնության ստեղծման հարցը՝ որպես տարածքային հարցի լուծման և անվտանգության վերացման կարևոր նախապայման: Դա կրկին հանդիպեց ԶԳ պատվիրակության դիմադրությանը, որն ընդգծեց, որ դա Անդրկովկասի բոլոր հանրապետություններին վերաբերող հարց է, ուստի պետք է քննարկվի Անդրկովկասի խորհրդաժողովում: ԶԳ պատվիրակությունը պահանջեց նախապես քննարկել այլ հարցեր՝ ընդգծելով, որ այդ հարցը չափազանց բարդ է և պետք է նախ քննարկվի երկու հանրապետությունների խորհրդարաններում՝ ինչպես նաև նշելով այդ հարցին անդրադառնալու լիազորությունների բացակայությունը⁴⁴⁴: Ի վերջո, որոշվեց այդ հարցը հե-

⁴⁴⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, ք.50, ք.360; ՀԱԱ, ֆ.278, ց.1, ք.6, ք.20:

⁴⁴¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, ք.50, ք.370-371, ք.374, 377, 402, 404; Յաւաջ, #70, 1919 թ. դեկտեմբերի 17:

⁴⁴² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, ք.365, ք.28-32; Յաւաջ, #74, 1919 թ. դեկտեմբերի 24:

⁴⁴³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, ք.365, ք.33-38:

⁴⁴⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ք.365, ք.33-38:

տաձգել մյուս նիստին, ըստ որում, երկուստեք նշվեց դրական վերաբերմունքը համադաշնության գաղափարի նկատմամբ:

Դեկտեմբերի 17-ի ոչ պաշտոնական նիստում կողմերը, հայկական կողմի նշած պատճառներով ընդունելով համադաշնության հարցի տվյալ պահին քննարկման նպատակահարմար չլինելը, որոշեցին բավարարվել հայտարարությամբ նրա ստեղծման ցանկալիության մասին և հարցը խանձնել Անդրկովկասի խորհրդաժողովին: Այդ նիստում հետաձգվեց տարածքային հարցի քննարկումը և օրակարգում մտցվեցին հյուպատոսական գործակալությունների ստեղծման և դատաիրավական հարցերը⁴⁴⁵: Սակայն մյուս նիստում ԱԳՅ կողմը կրկին բարձրացրեց համադաշնության հարցը տարածքային հարցի լուծման համատեքստում՝ ցույց տալով, որ դատաիր չէ քննարկել օրակարգի երկկողմ բազմաբնույթ հարցերը: ԶԳ պատվիրակությունը չհապաղեց արձանագրել այդ փաստը՝ առաջարկելով ժամանակավորապես դադարեցնել խորհրդաժողովի աշխատանքները, որպեսզի լիազորություններ ստանա համադաշնության հարցը քննարկելու համար: Կրկին բանավեճ սկսվեց հարցերի առաջնահերթության մասին, և որոշվեց խորհրդաժողովը տեղափոխել Թիֆլիս⁴⁴⁶:

Այսպիսով, խորհրդաժողովը տապալվեց՝ չհասնելով գոնե միջակա արդյունքի: Այն ընդամենը միջոց էր կողմերի համար՝ ժամանակ շահելու և վճռական գոտեմարտին նախապատրաստվելու համար: Դրա վկայությունն էին այդ շրջանում Ձանգեզուրի, Դարալազյազի, Գողթանի և հարակից շրջաններում տեղի ունեցող ռազմական գործողությունները, որոնք ուղեկցվում էին բնակչության ջարդերով ու տեղահանությամբ: Դեռ չէր ավարտվել խորհրդաժողովը, երբ դեկտեմբերի կեսերին թուրք-ադրբեջանական զանգվածը կանոնավոր զորամասերի մասնակցությամբ Զալի և Էդիֆ բլուրների գլխավորությամբ ոչնչացրեց Զայկական Գողթանը՝ կոտորելով բնակչության մեծ մասին և գերեվարելով կանանց: Երևանը բողոքեց ԱԳՅ կառավարությանը և դաշնակիցներին, որին ի պատասխան, Բաքուն հայտնեց, որ տեղեկություն չունեի այդ մասին, և եթե այդ տվյալները հաստատվեին, մեղավորները կպատժվեին: Մեկ այլ հայտագրում, արդեն ի վիճակի չլինելով հերքել կատարված ջարդը, Բաքուն հայտնում էր, որ Ազուլիսը գրավել էին ցրտահար և սովահար մուսուլման փախըստականները Ձանգեզուրի, Երևանի, Էջմիածնի և Սուրմալուի զավառներից, որոնք ենթարկվելով ԶԳ կանոնավոր զորքերի հալածանքներին՝ փախել էին Նախիջևան: Բաքուն նշում էր, որ միջոցներ է ձեռնարկում՝ թույլ տալու հայկական գյուղերի բնակեցումը մուսուլման զաղթականներով: Դրանով նա փորձում էր կշեռքի նժարի վրա դնել Օխչիի և Գեղվա ձորերի ըմբոստ տարրերի նկատմամբ ԶԳ ուժերի գործողությունը և Գողթանի՝ Շարուր-Նախիջևանի մուսուլմանների հանդեպ հլու-հնազանդ հայության ջարդը: Գողթանի հարցում ԱԳՅ քաղաքականությունը ցույց տվեց, որ

⁴⁴⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, ք.365, ք.39-41:

⁴⁴⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, ք.365, ք.42-45:

նույնիսկ անվերապահ հնազանդություն հայտնելը չէր կարող երաշխիք լինել հայության ֆիզիկական անվտանգության ապահովման համար⁴⁴⁷:

Իրենց հերթին Ձանգեզուրի հայկական ուժերը 1919 թ. հունվարի 19-ին լայնածավալ հարձակման անցան Ձանգեզուրից արևելք՝ Հակարու գետի ուղղությամբ՝ նվաճելով ու տեղահան անելով շուրջ քսան գյուղ: Ի պատասխան Բաքվի բողոքների, Երևանը պատասխանում էր, որ տեղեկություն չունենր այդ մասին և դրա հաստատման դեպքում պատժելու էր մեղավորներին⁴⁴⁸: Այդ բոլոր ռազմական գործողությունները նպատակ էին հետապնդում ապահովել առավել հարմար ռազմավարական դիրքեր Ձանգեզուրի և Ղարաբաղի համար գալիք մարտերում:

Ամփոփելով՝ պետք է նշենք, որ ԱՊՀ-ն չկարողացավ օգտվել իր համար ռազմաքաղաքական բարենպաստ իրավիճակից և ավարտի հասցընել Ելիզավետպոլի նահանգի՝ իր իշխանությունից դուրս գտնվող միակ գավառի՝ Ձանգեզուրի նվաճումը, ինչը լուրջ ռազմավարական հաջողություն կարող էր հանդիսանալ իր համար: Դրա հիմնական պատճառներից էր Բեյութ Վեդիի, Շարուր-Նախիջևանի, Սուղան-Լենքորանի, և Ղարաբաղի հաջողությունների ֆոնի վրա սեփական ուժերի գերազանցատունը, որը բերեց իսկական ռազմական աղետի Գորիսի մատույցներում: Մյուս կողմից, ԱՊՀ-ն նոր հաջողության հասավ էթնիկական գտման իր քաղաքականության մեջ՝ իրականացնելով Գողթանի հայաթափումը:

3.2 ԱՊՀ ԶԱՂԱՔԱՎԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱԿՏԻՎԱՑՈՒՄԸ ՇԱՐՈՒՐ – ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԵՎ ԿԱՐՍԻ ՄԱՐԶԻ ՀԱՐՑՈՒՄ 1919 Թ. ՎԵՐԶԻՆ ԵՎ 1920 Թ. ԱԿՁԲԻՆ

1919 թ. ամռանը ՀՀ-ի համար ստեղծվել էր շատ ծանր վիճակ. ԱՊՀ-ի և Օսմանյան Թուրքիայի հրահրմամբ մուսուլման բնակչության ընդվզումների արդյունքում երկիրը երեք կողմից հայտնվել էր օղակման մեջ⁴⁴⁹: Նման պայմաններում՝ 1919 թ. օգոստոսին Անդրկովկաս ժամանեց ՀՀ-ում դաշնակիցների զլխավոր հանձնակատար գեղապետ Հասկելը.

⁴⁴⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1 գ.427, ք.69-71; գ.475, ք.52-54, գ.484, ք.6, 8; Աշխատատր, #1, 10, 11, 15, 19, 1920 թ. հունվարի 1, 13-14, 18, 25; Բանբեր Հայաստանի արխիվների, # 1-2, 1993, էջ 194-202: Է. Ջոհրաբյան, Նախիջևանյան հիմնահարցը..., էջ 233-241; R.G. Hovannisian, նշվ.աշխ., ք. 236-238: Գողթանի հայությունը հավատաց Էդիֆ բնյի խոստումներին և չընդունեց Գողթանի հայկական ուժերի հրամանատար Քոչարյանի օգնությունը: Ջարդը կանխելուն չօգնեց նաև Ձանգեզուրի գեներալ կոմիսարի վերջնագիրը՝ Ազուլիսի վրա հարձակման դեպքում ոչնչացնել Շիխլարի ձորի 7 մուսուլման գյուղերը: Պատասխան նամակում «Հարավ-արևմտյան Ադրբեջանի նահանգապետ» Ջամալիմսկին Ջարդերի մեղքը քարոզում էր Օլսլիի և Քիլի-Դարասիի մուսուլման գաղթականների ավազակախմբի վրա: Տե՛ս Բանբեր Հայաստանի արխիվների, # 1-2, 1993, էջ 192-193:

⁴⁴⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1 գ.475, ք.15, 17, 23-25, 29, 31-32, 60; R.G. Hovannisian, նշվ. աշխ., Vol. 2, ք. 239: Հատկանշական է, որ դաշնակիցներն, ի դեմս Մեծ Բրիտանիայի գերագույն կոմիսար Օ. Ուորդոնայի, կրկին դրսևորեցին կողմնակալ մոտեցում, ինչի վրա Ուորդոնայի ուշադրությունը գրավեց ՀՀ կառավարությունը հունվարի 30-ին իր նիստի ժամանակ: Տե՛ս Наворный Карабах 1918-1923 гг., стр.367-369; Г.Махмудян, նշվ.աշխ., стр. 185:

⁴⁴⁹ Տե՛ս Է. Ջոհրաբյան, Նախիջևանյան հիմնահարցը..., էջ 186-190:

ինչը փաստորեն ՀՀ-ին «աջակցության» միակ դրսևորումը եղավ: Բաքվում զգուշավորությամբ էին վերաբերվում ամերիկացի հանձնակատարի ժամանմանը: Երևանում ԱՊՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Խան Թեքինսկին օգոստոսի սկզբին իր կառավարությանն առաջարկում էր ժամանակ չկորցնել և մինչև Հասկելի ժամանումը 2 շաբաթում գրավել Ձանգեզուրը և շարժվել մինչև Ղամարլու⁴⁵⁰: Եվ իրոք, ՀՀ խորհրդարանում օգոստոսի 22-ի իր ելույթում Հասկելը նշեց, որ ԱՊՀ-ն խախտել է դաշնակիցների կողմից սահմանված ժամանակավոր բաժանարար գիծը, ուստի ինքը Բաքվում քայլեր կձեռնարկի դրան վերջ տալու համար: Սակայն նա միաժամանակ հորդորում էր, որ ժամանակը չէ ՀՀ-ի համար իր էներգիան վատնել հարևանների հետ քաղաքական վեճերի վրա, քանի որ տարածքի փոքր հատվածներ գրավելը որևէ կերպով չի կարող կանխորոշել Փարիզի խորհրդաժողովի կողմից սահմանների որոշումը⁴⁵¹:

Օգոստոսի 28-ին Հասկելը Բաքվում ևս արժանացավ հանդիսավոր ընդունելության: ԱՊՀ ղեկավարությունը մեծ ջանքեր թափեց՝ Հասկելին համոզելու, որ այն, ինչ իրեն ասվել է Երևանում, չի համապատասխանում իրականությանը: ԱՊՀ դիվանագիտությունն այդ հարցում հաջողության հասավ, և Հասկելն անգամ հրաժարվեց Երևանում արած իր իսկ հայտարարություններից: Այսպես, վարչապետ Ուսուբեկովի և ԱԳ նախարար Ջաֆարովի ղեկավարությամբ ՀՀ խորհրդարանում ԱՊՀ ագրեսիվության մասին Հասկելի հայտարարության կապակցությամբ, Հասկելը պատասխանեց, որ իր ելույթը սխալ էր թարգմանվել, ինքը Հայաստանի փաստաբանը չէ, այլ եկել է մարդասիրական օգնության իրականացմանը և խաղաղ գոյակցության հաստատմանը նպաստելու համար⁴⁵²: ԱՊՀ ղեկավարության հետ բանակցությունների ժամանակ Հասկելը նշեց ՀՀ և ԱՊՀ միջև բաժանարար գծի հաստատման անհրաժեշտությունը, ըստ որում, նրա կարծիքով՝ Ղարաբաղը և Ձանգեզուրը պետք է վերջնականապես անցնեն ԱՊՀ-ին, իսկ Շարուր-Նախիջևանը կազմեր չեզոք գոտի, որը պետք է կառավարվեր տեղական բնակչության կողմից ընտրված ներկայացուցիչների միջոցով՝ եվրոպական կամ ամերիկյան գեներալ-նահանգապետի զլխավորությամբ: Ուսուբեկովը Շարուր-Նախիջևանը համարում էր ԱՊՀ անբաժան մաս, սակայն, համաձայնելով գնալ փոխգիջումային այդ տարբերակին, օգոստոսի 29-ին գրավոր կերպով մի շարք ուղղումներ մտցրեց Հասկելի նախագծի մեջ, այն է՝ 1) տարածքը, որով պետք է անցկացվեր Բաքու-Ջուլֆա երկաթուղին, պետք է լիովին անցներ ԱՊՀ-ին, 2) չեզոք գոտում շրջանառության մեջ պետք է լինեին ԱՊՀ բոները, 3) այնտեղ պետք է համաներում հայտարարվեր, 4) չեզոք գոտին պետք է ՀՀ ազդեցությունից զերծ լիներ, և այնտեղ չպետք է տեղակայվեին հայկա-

⁴⁵⁰ Տե՛ս Գաղտնի փաստաթղթեր..., էջ 40:

⁴⁵¹ Տե՛ս R.G. Hovannisian, նշվ.աշխ., Vol. 2, ք.197; Է. Ջոհրաբյան, Նախիջևանյան հիմնահարցը..., էջ 202:

⁴⁵² Տե՛ս Слово, #9, 1919 թ. օգոստոսի 30; R.G. Hovannisian, նշվ.աշխ., Vol. 2, ք.198:

կան գորքեր, այլ միայն վերադառնալին գաղթականները, 5) գեներալ-նահանգապետի օգնականին պետք է նշանակել ԱՂՅ-ն⁴⁵³։

Կողմերը որոշեցին մինչև նախագծի վերջնական ձևակերպումը դադարեցնել ռազմական գործողությունները⁴⁵⁴։ Վերադառնալով Թիֆլիս՝ Չասկելը Բաքվի հետ համաձայնեցված նախագիծն ուղարկեց ՅՅ-ին։ Այն նախատեսում էր ամերիկացի գեներալ-նահանգապետի գլխավորությամբ չեզոք գոտու ստեղծում Շարուր-Դարալագյազում և Նախիջևանում։ Տեղի վարչակազմը կազմվելու էր մուսուլմաններից, բացառությամբ այն վայրերի, որտեղ հայերը մեծամասնություն էին կազմում։ ՅՅ-ն և ԱՂՅ-ն դուրս էին բերում իրենց գորքերը և գործակալներին երկրամասից և հայտարարում էին ընդհանուր համամերում։ Չեզոք գոտի գործ կարող էր մտցվել միայն գեներալ-նահանգապետի պահանջով։ Բաքուն բոլոր ջանքերը պետք է գործադրեր չեզոք գոտում և Երևանի գավառում մուսուլմանական բնակչությանը, իսկ Երևանը՝ չեզոք գոտում և Չանգեզուրի գավառում հայությանը խաղաղեցնելու համար։ ԱՂՅ-ն հնարավորինս թեթևացնելու էր պարենի մատակարարումը Շուշիի և Գորիսի շրջաններում։ Նա կառուցելու և շահագործելու էր Բաքու-Ջուլֆա երկաթուղին, որը գտնվելու էր իր միանձնյա իշխանության ներքո։ Վարչական ծախսերը փակվելու էին տեղական հարկերով, իսկ դրանց բավարար չլինելու դեպքում լրացուցիչ գումարները տրամադրելու էր ԱՂՅ-ն։ Բեյուք Վեդիի բնակչությունը տեղափոխվում էր չեզոք գոտի։ Բացվելու էին Շարուր-Նախիջևանով անցնող և Երևանը պարսկական սահմանին կապող երկաթուղին և հեռագրագիծը։ Չեզոք գոտու երկաթուղին գտնվելու էր գեներալ-նահանգապետի հսկողության տակ և գործելու էր՝ որպես ՅՅ երկաթուղու մաս։ ԱՂՅ-ն միջոցներ էր ձեռնարկելու հայ գաղթականների վերաբնակեցման ուղղությամբ։ ՅՅ-ն և ԱՂՅ-ն կերաշխավորեին իրենց տարածքներում հայերի և մուսուլմանների կյանքն ու գույքը⁴⁵⁵։

Փաստորեն Չասկելի դիրքորոշումը կտրուկ շրջադարձի ենթարկվեց, և նա, առանց ՅՅ կառավարության համաձայնության, ենթարկվելով Բաքվի քարոզչությանը, կազմեց մի նախագիծ, որն ընդունվելու դեպքում նշանակում էր Բաքվի մեծ հաղթանակ, քանի որ Դարալագյազի ընդգրկումով չեզոք գոտու սահմաններում Չանգեզուրը կտրվում էր ՅՅ-ից, իսկ ԱՂՅ-ն նրա վրայով կապվում էր Արաքսի հովտի հետ։ ԱՂՅ-ն արտոնյալ կարգավիճակում էր հայտնվում Շարուր-Նախիջևանում, բացառիկ իրավունքներ էր ստանում Բաքու-Ջուլֆա երկաթգծի կառուցման և շահագործման գործում՝ դրանով իր վերահսկողության տակ առնելով Չանգե-

զուրի հարավը։ Նախագիծը միևնույն սանդղակի վրա էր դնում մի կողմից՝ Երեվանի գավառը և մյուս կողմից՝ Չանգեզուրն ու Դարաբաղը՝ դրանով իսկ, կարծեք թե, ճանաչելով ԱՂՅ ինքնիշխանությունը վերջինների նկատմամբ՝ այնչափ, որչափ ՅՅ ինքնիշխանությունը Երևանի գավառի նկատմամբ⁴⁵⁶։

Տիաճ անակնկալի եկած Երևանը պատվիրակություն ուղարկեց Թիֆլիս, ի դեմս վարչապետ Խատիսյանի և Ռուբեն Տեր Մինասյանի, որոնք պահանջեցին չեզոք գոտուց բացառել Դարալագյազը, պահպանել ստատուս քվո Չանգեզուրում, Շարուր-Նախիջևանում արտոնյալ իրավունքներ ընծեռել ՅՅ-ին, իսկ Բաքու-Ջուլֆա երկաթուղու կառուցումը վերապահել այն երկրներին, որոնց տարածքով այն պետք է անցներ, կամ էլ այդ հարցը թողնել հայ-ադրբեջանական համաձայնագրի կարգավորմանը⁴⁵⁷։

Չասկելը, հիմնավոր համարելով հայկական կողմի առաջարկությունները, բանակցություններ սկսեց Թիֆլիսում գտնվող վարչապետ Ռուսթեբեկովի հետ, որը սակայն հրաժարվում էր զիջումներ անել արդեն իսկ որոշված նախագիծում, հատկապես Դարալագյազի և Բաքու-Ջուլֆա երկաթուղուն վերաբերող կետերում, ինչպես և պնդում էր, որ ամերիկյան գեներալ-նահանգապետը պետք է ունենար միայն վերահսկողական գործառույթներ, մինչդեռ վարչական իշխանությունը պետք է հանձնվեր չեզոք գոտում մեծամասնություն կազմող բնակչության կողմից ընտրված Ազգային խորհրդին։ Չեզոք գոտու բյուջեն քննարկելու էր ԱՂՅ խորհրդարանը, և պակասը վճարելու էր ԱՂՅ-ն։ Գոտու բնակչությունը չէր զինաթափվում, իսկ տարածքային հարցի լուծման հետ կապված բոլոր հանցագործությունների համար հայտարարվում էր համամերում։ Երկարատև բանակցություններից հետո Ռուսթեբեկովը համաձայնեց չեզոք գոտուց Դարալագյազի բացառմանը, սակայն փոխարենը պահանջեց չեզոք գոտուց դուրս բերել նաև Օրդուբադի շրջանը և այն հանձնել ԱՂՅ իշխա-

⁴⁵³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.344, ք.225։

⁴⁵⁴ ԱՂՎ խաղաղասիրությամբ բավարարված՝ Հասկելը հեռագրով ՀՀ կառավարությանը հայտնեց, որ ինքը Բաքվի հետ համաձայնության է եկել ՀՀ և ԱՂՎ միջև անհապաղ զինադադարի հաստատման մասին և առաջարկեց, որ ՀՀ գորքերն առաջ չգնային իրենց զբաղեցրած դիրքերից։ ՀՀ պատասխան հայտագիրը տես ՀԱԱ, ֆ.276, ց.1, գ.193, ք.2; Слов, #19, 1919 ք. սեպտեմբերի 10; Յառաջ, #1, 1919 ք. սեպտեմբերի 20։

⁴⁵⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.276, ց.1, գ.193, ք.19; Է. Ջոհրաբյան, Նախիջևանյան հիմնահարց..., էջ 204; R.G. Hovannisian, նշվ. աշխ., Vol. 2, ք.198-199։

⁴⁵⁶ Բաքուն Հասկելի դիրքորոշման վրա ձգտում էր ներագրել նաև Երևանի նահանգի մուսուլմանների միջոցով։ Չեզոք գոտու մեջ չընդգրկված մուսուլմանները Հասկելին և Ռուսթեբեկովին ուղղված դիմումներում պահանջում էին նրա սահմաններում ընդգրկել նաև ԱՂՎ «անբաժան մաս» կազմող Սուրմալուի, Վեդիբասարի, Միլիստանի շրջանները՝ անընդունելի համարելով թեկուզ ժամանակավոր ենթարկումը ՀՀ-ին։ 1919 ք. սեպտեմբերի 9-ին ԱՂՎ գործակալներ Սուլթանովի և Վեքիլովի քարոզչության արդյունքում վերոհիշյալ շրջանների և Շարուր-Նախիջևանի մուսուլմանների ամունից Հասկելին ուղղված դիմումում շեշտվում էր վերջինների վճռականությունը զենք ձեռքներին պայքարել ՀՀ իշխանության դեմ։ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.276, ց.1, գ.193, ք.225; Յառաջ, #14, 23, 1919 ք. հոկտեմբերի 7, 18; А. Гаджиев, Демократические республики..., стр. 150-151։ Տեղի ունեցան Էջմիածնի և Սուրմալուի մուսուլմանների նոր ընդվզումներ, որոնք ճնշվեցին ՀՀ կառավարության կողմից, որը դրանով կամխեց Չանգիբասարի շրջանի ապստամբությունը։ Տե՛ս Յառաջ, #25-26, 1919 ք. հոկտեմբերի 21-22։

⁴⁵⁷ Տե՛ս Է. Ջոհրաբյան, Նախիջևանյան հիմնահարց..., էջ 205; R.G. Hovannisian, նշվ. աշխ., Vol. 2, ք.201։

նությանը⁴⁵⁸։ Այլ կերպ ասած՝ արդեն իսկ ՀՀ իշխանության տակ գտնվող հայկական Դարալազյազ գավառը ՀՀ-ին «գիջելու» դիմաց ԱՂՀ-ն պահանջում էր Օրդուբադը։

Բանակցությունները փակուղի մտան, և Հասկելը կազմեց 9 կետից բաղկացած նոր նախագիծ, որով Ջանգեզուրում պահպանվում էր ստատուս քվո, Դարալազյազը չէր ընդգրկվում չեզոք գոտու կազմում, Բեյլուք Վեդիի բնակչությունը չէր վերաբնակեցվում, սակայն պետք է զինաթափվեր, Բաքու-Ջուլֆա երկաթուղու հարցը կարգավորվելու էր հայ-ադրբեջանական համաձայնագրով, իսկ չեզոք գոտու վարչակազմի ծախսերը պետք է հավասարապես հոգային ՀՀ-ն և ԱՂՀ-ն կամ ԱՄՆ-ը⁴⁵⁹։ Արդեն բավական փորձ ունենալով հայ-ադրբեջանական հակասություններից՝ Հասկելը Ադրբեջանի կառավարությունից պահանջեց ընդունել նոր նախագիծը՝ հակառակ դեպքում սպառնալով չքմնարկել Բաքվի կողմից հովանավորվող Դադստանի բնակչության դիմումները Դադստանում չեզոք գոտու ստեղծման վերաբերյալ⁴⁶⁰։ ԱՂՀ ԱԳ նախարար Մ.Յու. Ջաֆարովի և զինվորական նախարար Մեհմանդարովի փորձերը փոփոխություններ մտցրնել նախագծի մեջ ևս տապալվեցին։ Հասկելը մնաց անդրդվելի⁴⁶¹։ Ադրբեջանում հոկտեմբերի 6-ին Հասկելին ուղղված հեռագրում Ջաֆարովը հայտնում էր, որ, չիրաժարվելով վիճելի շրջանների նկատմամբ իրավունքներից, Ադրբեջանը դրա հետ մեկտեղ ընդունում է Հասկելի նախագիծն ի գիտություն՝ հույս հայտնելով, որ խաղաղ խորհրդաժողովը հաշվի կառնի այդ շրջանների համդեպ Բաքվի իրավունքները։ ԱՂՀ կառավարությունը հրաժարվում էր ընդունել նոր նախագիծն այն պատճառաբանությամբ, որ այն հակասում էր ադրբեջանական ժողովրդի շահերին⁴⁶²։

Բաքվի այս սկզբունքայնությունը պայմանավորված էր այն պարզ հանգամանքով, որ Հասկելն, առանց իր տրամադրության տակ ունենալու զինված ուժեր, չէր կարողանա հիմնել ամերիկյան զենքերալ-նահանգապետություն։ Ուստի ԱՂՀ-ն գրավեց անտարբեր դիտորդի դեր՝ չջանկալելով մեղադրվել Հասկելի նախագծի տապալման մեջ։ Հավանաբար, Բաքուն նաև մինչև վերջ հույս էր փայփայում, որ առանց իր համաձայնության, Հասկելը չէր զնա մուսուլմանաբնակ երկրամասում զենքերալ-նահանգապետություն հիմնելուն։

⁴⁵⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.276, ց.1, գ.193, ք.88; Է. Ջոհրաբյան, Նախիջևանյան հիմնահարցը..., էջ 205-206, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, # 1-2, Երևան, 1993, էջ 120-123; R.G. Hovannisian, նշվ.աշխ., Vol. 2, p.201:

⁴⁵⁹ Տե՛ս Բանբեր Հայաստանի արխիվների, # 1-2, Երևան, 1993, էջ 123; Է. Ջոհրաբյան, Նախիջևանյան հիմնահարցը..., էջ 212:

⁴⁶⁰ Տե՛ս R.G. Hovannisian, նշվ.աշխ., Vol. 2, p.202 և A. Гаджиев, Демократические республики..., стр. 153:

⁴⁶¹ ԱՂՀ կառավարությունը դեմ էր նոր նախագծի որոշ կետերին, որին ի պատասխան, Հասկելը վերջնագրային կերպով ընդգծեց, որ ԱՂՀ-ն իրավունք չունի սահմանել ամերիկյան կառավարման պայմանները, և նախագծի պայմաններն ուղարկվել են ԱՂՀ-ին միայն ի գիտություն։ Տե՛ս A. Гаджиев, Демократические республики..., стр. 152-153:

⁴⁶² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.276, ց.1, գ.193, ք.88, 107-108; Слово, #67, 1919 թ. նոյեմբերի 5:

Հոկտեմբերի 16-ին գնդապետ Ռեան Նախիջևանի մուսուլմանական Ազգային խորհրդին ուղղված հեռագրում հաղորդեց ամերիկյան գնդապետ Էդմունդ Դելլիի զխավորությամբ զենքերալ-նահանգապետության հիմնադրման մասին, որը հոկտեմբերի 23-ին Նախիջևանում պետք է անցներ իր պարտականությունների կատարմանը ՀՀ և ԱՂՀ ներկայացուցիչների մասնակցությամբ։ Սակայն Բաքուն չուղարկեց իր ներկայացուցիչն և անգամ իր դիվանագիտական ներկայացուցիչին չէր հաղորդել, թե ինչ դիրքորոշում ուներ ամերիկյան զենքերալ-նահանգապետության հաստատման հարցում⁴⁶³։ Նման պայմաններում գնդապետ Ռեան և Է. Դելլին մեկնեցին միայն ամերիկյան սպաների ուղեկցությամբ՝ առանց ՀՀ ներկայացուցչի։ Ժամանելով Նախիջևան և հանդիպելով Ս.թ. Ջամալին-սկուն ու Քելբալի Խան Նախիջևանսկուն՝ գնդապետ Ռեան հրապարակեց Հասկելի ծրագիրը⁴⁶⁴ և պահանջեց այն տարածել հանրության մեջ, սակայն մերժում ստացավ։ Մյուս օրը տեղի ունեցավ նրա հանդիպումը Ազգային խորհրդի հետ, որը ևս հրաժարվեց ընդունել ծրագիրը անգամ եթե այն արժանանար ԱՂՀ կառավարության հավանությանը։ Իր հերթին Հալիլ բեյը հայտնում էր, որ մինչև հարցի վերջնական կարգավորումը ինքը կպահպանի կարգուկանոնը երկրամասում և կընդունի գնդապետ Դելլիին՝ որպես դաշնակիցների ներկայացուցիչ, բայց՝ ոչ որպես զենքերալ-նահանգապետ։

Ադրբեջանում գնդապետ Ռեան ստիպված էր զիջել և 1919 թ. հոկտեմբերի 29-ին հեռանալ երկրամասից՝ Նախիջևանում թողնելով գնդապետ Դելլիին դաշնակիցների ներկայացուցչի կարգավիճակով։ Հասկելը և Ռեան մեղադրեցին ԱՂՀ կառավարությանը չեզոք գոտու ընդունման և ամերիկյան նահանգապետին բարոյական աջակցություն ցուցաբերելու մպատակով Բաքվի ներկայացուցչի ուղարկմանը վերաբերող իր պարտավորությունների խախտման մեջ։ Դրան ի պատասխան, Ջաֆարովը պնդում էր, որ իր կառավարությունն ընդամենը հայտարարել էր, որ տանձնելու էր պասիվ դիտորդի դեր⁴⁶⁵։

Հասկելի ծրագիրը փաստորեն տապալվեց, և դա Բաքվի լուրջ աղթանակն էր։ Ուսուրբեկովի կառավարությունը գիտակցում էր, որ տաժաժրջանում դաշնակիցների զինված ուժերի բացակայության պայմաններում կարելի էր անպատիժ կերպով ավելի կոշտ դիրքորոշում գրա-

Տե՛ս A. Гаджиев, Демократические республики..., стр. 156; Յառաջ, #29, 1919 թ. հոկտեմբերի 25; Слово, #54, 1919 թ. հոկտեմբերի 21; Գաղտնի փաստաթղթեր..., էջ 41-42: Ի պատասխան, ԱՂՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Հախվերդովի հարցման, Բաքուն հայտնում էր, որ Հասկելը չէր ընդունել ադրբեջանական կողմի պայմանները, ուստի Ադրբեջանի կառավարությունը չէր տեղի էր, որ կմնա պասիվ դիտորդի դերում և դիմադրություն ցույց չի տա, եթե Հասկելը որոշի իր գոտի հաստատել Շարուր-Նախիջևանում։

Հասկելի ծրագրի լրիվ տեքստը տես Է. Ջոհրաբյան, Նախիջևանյան հիմնահարցը..., էջ 213-

Տե՛ս A. Гаджиев, Демократические республики..., стр. 156-157; R.G. Hovannisian, Vol. 2, նշվ.աշխ., p.205; Է. Ջոհրաբյան, Նախիջևանյան հիմնահարցը..., էջ 215-216:

վել ԱԴՀ կովկասյան քաղաքականության նպատակների իրականացման գործում:

Սակայն հենց Ադրբեջանի ազդեցությունը երկրամասում, ի դեմս նահանգապետ Ս.բ. Ջամալխանսկու բախվում էր տեղական էլիտայի դիմադրությանը Քելբալի խանի գլխավորությամբ, որը չէր ուզում զրկվել իր արտոնյալ կիսաանկախ կարգավիճակից: Քելբալի խանը փաստորեն իր ձեռքում էր կենտրոնացրել իշխանությունը երկրամասում (զանձարանը, երկաթուղու, փոստի և հեռագրի վերահսկողությունը, հարկային գործը, զինված ուժերը), և նրա ու Ս.բ. Ջամալխանսկու միջև այդ հողի վրա անընդհատ խորանում էին հակասությունները: Վերջինը Բաքվին հաղորդում էր, որ Քելբալի խանը բացահայտորեն ծաղրում էր ԱԴՀ իշխանությունը: Երկրամասում կարգուկանոն հաստատելու միակ միջոց Ջամալխանսկին համարում էր կանոնավոր զորամասերի առաքումը Նախիջևան: Քելբալի խանին չեզոքացնելու նպատակով ԱԴՀ կառավարությունը նրան հրավիրեց Բաքու՝ առաջարկելով բարձր պաշտոն պետական մարմիններում, սակայն նա հրաժարվեց⁴⁶⁶:

Շարուր-Նախիջևանում Բաքվի իշխանության ամրապնդման գործում լուրջ մրցակից էր նաև թուրքական ազդեցությունը, ի դեմս Յալիլ բեյի, որն անընդհատ աճում էր՝ Թուրքիայի արևելյան վիլայեթներում քեմալական շարժման ծավալմանը զուգընթաց: Ամրապնդելով իր դիրքերը՝ Յալիլ բեյն սկսեց իր ձեռքում կենտրոնացնել իշխանությունը Շարուր-Նախիջևանում՝ բացահայտ պայքարի մեջ մտնելով Ս.բ. Ջամալխանսկու հետ: Արալբի, Վեդիբասարի, Միլիստանի ներկայացուցիչների՝ Նախիջևանում գումարված համագումարը երկրամասում հայտարարել էր ռազմական դրություն, Յալիլ բեյին հռչակել դիկտատոր, իսկ Քելբալի խանին՝ քաղաքացիական հարցերով տեղակալ: Յալիլ բեյի հաջողությանը նպաստում էր Ջամալխանսկու վարչակազմի ծանր ֆինանսական դրությունը, որն էլ ավելի էր բարդանում մուսուլման գաղթականների կարիքները հոգալու խնդրով: 1920 թ. հունվարին Ջամալխանսկին ուղղակիորեն խնդրում էր ԱԴՀ դիվանագիտական ներկայացուցչին ազատել իրեն դավաճան Յալիլ բեյից և դրան ուղարկել՝ երկրամասը ճգնաժամից դուրս բերելու համար: Իսկ փետրվարի 3-ին նա արդեն նշում էր, որ Յալիլ բեյն իրեն հռչակել էր «խմբի գլխավոր» և ձգտում էր հեղաշրջում կազմակերպել ու կոտորել իր կողմնակիցներին⁴⁶⁷:

Շարուր-Նախիջևանում Թուրքիայի և տեղական էլիտայի ազդեցության ուժեղացման արդյունքում 1920 թ. մարտին Սամեդ բեկ Ջամա-

լիսկին ստիպված էր հեռանալ երկրամասից, և փաստորեն լուծարվեց ադրբեջանական գեներալ-նահանգապետությունը: Դրանով Ուսուբբեկովի կառավարությունը վերջնականապես կորցրեց իր ազդեցությունը Շարուր-Նախիջևանում: Նախիջևանում ադրբեջանական ազդեցության անկման պատճառն այն էր, որ երկրամասը փաստորեն անջատված էր Ադրբեջանից քաղաքական և աշխարհագրական առումներով: Նրա միացումը ԱԴՀ-ի հետ կրում էր սոսկ դեկլարատիվ բնույթ, ադրբեջանական նահանգապետի իշխանությունը երկրամասում շատ սահմանափակ բնույթ ուներ, քանի որ վերջինի տրամադրության տակ չկային զինված ուժեր, վարչական և տնտեսական ռեսուրսներ⁴⁶⁸: Իշխանության լծակները կենտրոնացված էին տեղական էլիտայի ձեռքում, որը չէր ցանկանում որաժարվել իր կիսաանկախ կարգավիճակից և ենթարկվել Բաքվի դրամորդներին: Բացի այդ, երկրամասում իր ազդեցության հաստատման գործում Ադրբեջանն ուներ լուրջ մրցակից, ի դեմս Թուրքիայի, որը Շարուր-Նախիջևանում ապահովել էր ամուր դիրքեր թուրք զինվորականության միջոցով:

Այրիլին Չարավ-արևմտյան Կովկասի ժամանակավոր կառավարության անկումից հետո Ադրբեջանն ամենևին չդադարեցրեց Կարսի և Բաթումի մարզերի նկատմամբ ռազմաքաղաքական գերակայության հաստատման փորձերը: Ստեղծվեց Կարսի նոր Շուրա, որն իր ազդեցության տակ էր միավորում Կարսի մարզի մուսուլմաններին: Յենց նրան «Նկատի ուներ վարչապետ Խան Խոյսկին»՝ Մ. Խան Թեքինսկուն հանձնարարելով կապ հաստատել «Կարսի կառավարության» հետ և նրան զուգաբերել անհրաժեշտ աջակցություն⁴⁶⁹:

1919 թ. ամռանը Կարսի մարզի հարավային՝ Կաղզվանի, Սարիղամիշի, Մերդենեկի շրջաններում թուրքերի ու քրդերի ընդվզումները հիմնականում ճնշվեցին հայկական ուժերի կողմից: Ընդհանուր առմամբ Չալաստանը վերահսկողության տակ էր պահում մարզը: Սակայն այլ էր իրավիճակը մարզի հյուսիսային՝ Ջարիշատի, Շորագյալի, Աղբաբայի և Զըլդըրի շրջաններում, որոնք փաստորեն ՀՀ իշխանությունից դուրս էին գտնվում: Այդ շրջաններում ակտիվ գործունեություն էին ծավալել ԱԴՀ և Թուրքիայի զործակալները⁴⁷⁰: Նրանք հսկողության տակ էին պահում ռազմավարական նշանակություն ունեցող Ալեքսանդրապոլ-Կարս երկաթուղին: Կարսի փոխնահանգապետ Չալխուշյանը ՀՀ ՆԳՆ տեղակալ Մալխասյանին 1920 թ. հունվարին գրում էր, որ ամենաանհանգիստ շրջանը Ջարիշատն էր, որտեղ աշխատում էին ԱԴՀ զործակալները Իսմաիլ բեկ

⁴⁶⁶ Տե՛ս А. Гаджиев, Демократические республики..., стр. 164-167:

⁴⁶⁷ Տե՛ս Գաղտնի փաստաթղթեր..., էջ 48-50; Է. Ջոհրաբյան, Նախիջևանյան հիմնահարցը..., էջ 220; Բանբեր Հայաստանի արխիվների, # 1-2, 1993, էջ 165-166, 159: ԱԴՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Հախվերդովը փետրվարի 4-ին ԱԴՀ ԱԳՆ-ին ուղղված հեռագրում առաջարկում էր դրամական օգնություն ցույց տալ Ջամալխանսկուն և խնդրել Հալիլ փաշային հետ կանչել Հալիլ բեյին: Բաքուն խստասցավ միջոցներ ձեռք առնել Հալիլ բեյի նկատմամբ և գումար ուղարկել, սակայն արդեն ուշ էր. փետրվարի սկզբին Հալիլ բեյը կոտորեց Ջամալխանսկու կողմնակիցներին:

⁴⁶⁸ Հաջիբեկ նշում է, որ ադրբեջանական նահանգապետի կարգավիճակը կարելի է բնորոշել՝ որպես Ադրբեջանի ներկայացուցիչ Նախիջևանում: Տե՛ս А. Гаджиев, Демократические республики..., стр. 178:

⁴⁶⁹ Տե՛ս Ռուբեն, նշվ. աշխ., էջ 210-211; Գաղտնի փաստաթղթեր..., էջ 23:

⁴⁷⁰ Տե՛ս Ռուբեն, նշվ. աշխ., էջ 212:

Նազիրալիևի, Կասում Զալիլբեկովի և Աղալիբեկ Կազիևի գլխավորությամբ⁴⁷¹։

1920 թ. հունվարին իրադրությունն այդ շրջաններում ավելի սրվեց։ ԱՂԶ և թուրքական գործակալների որոմամբ Զարիշատի և Աղբաբայի մուսուլմանների խորհրդակցությունը որոշեց խզել առևտրական և այլ կապերը հայերի հետ, վտարել ԶՅ վարչակազմը և հայտարարել մոբիլիզացիա։ Զունվարի 24-ին շրջանից վտարվեցին ԶՅ իշխանությունները, տեղի ունեցան հայերի սպանություններ։ Արդյունքում ԶՅ զինված ուժերը գեներալ Յովսեփյանի գլխավորությամբ, ջախջախելով տեղական ուժերը, հպատակեցրին Զարիշատի շրջանը⁴⁷²։

Կարսի մուսուլմանների Ազգային խորհրդի ներկայացուցիչը Թիֆլիսում անհապաղ դաշնակիցներին բողոք հղեց՝ ԶՅ կառավարությանը մեղադրելով Կարսի մարզի մուսուլմաններին բնաջնջելու քաղաքականության մեջ⁴⁷³։ Բաքում իր հերթին արծազանցեց այդ իրադարձություններին՝ ԶՅ ԱԳՆ-ին փետրվարի 8-ին ուղղված բողոքի հայտագրում ընդգծելով, որ ԱՂԶ-ն անտարբեր չի մնալու Անդրկովկասի սահմաններում մուսուլմանների հանդեպ բռնությունների նկատմամբ⁴⁷⁴։ Դրանով ԱՂԶ-ն վերահաստատում էր իր քաղաքականության մեջ ազդեցիկ՝ պանիսլամիստական և պանթուրքիստական հոսանքների առկայությունը և Անդրկովկասի բոլոր մուսուլմանների նկատմամբ իր ինքնիշխանության հաստատման ծգտումը⁴⁷⁵։ Ի պատասխան, ԶՅ ԱԳՆ-ը շեշտում էր, որ դա միջամտություն էր ԶՅ ներքին գործերին և մեջ էր բերում մուսուլմանական Ազգային խորհրդի նախագահ Մեշադի Սամեդ Զաջիևի հեռագիրը վարչապետ Ալ. Խատիսյանին, որում նա նշում էր եկվոր տարրի կողմից անկարգությունների հրահրման և մուսուլմանական գյուղերի թալանի մասին և ողջունում էր ԶՅ կառավարության կողմից զորքերի ուղարկումը կարգուկանոնի հաստատման համար⁴⁷⁶։

Փորձելով ապահովել նաև դաշնակիցների միջամտությունը՝ ԱՂԶ կառավարությունը դիմեց նրանց՝ խնդրելով կազմել միջազգային հանձնաժողով՝ Կարսի դեպքերը քննելու համար, սակայն մերժում ստացավ այն պատճառաբանությամբ, որ դաշնակիցները չունենին ազատ ներկայացուցիչներ՝ հանձնաժողով կազմելու համար։ ԱՂԶ խորհրդարանը մարտի

⁴⁷¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.201, Հայաստանի Հանրապետության Ներքին գործերի նախարարություն, ց.1, գ.281, ք.20-21։

⁴⁷² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, գ.249, ք.79; Слово, 1920 թ. #30, 31, 1920 թ. փետրվարի 8, 10; Ռուբեն, նշվ աշխ., էջ 248։ Զարիշատի հպատակեցումից հետո նրանք հեռացան Բաքու և Թիֆլիս։ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.427, ք.148։

⁴⁷³ Սակայն մյուս կողմից փետրվարի 15-ին Կարս ժամանեց Արդահանի և Զարիշատի շրջանների մուսուլմանների պատվիրակությունը, որը նահանգապետ Արդանյանին խնդրեց խստորեն պատժել եկվոր արկածախնդիրներին։ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.249, ք.221; Слово, 1920 թ. #38, 1920 թ. փետրվարի 18։

⁴⁷⁴ Տե՛ս Աշխատատու, #35, 36, 1920 թ. փետրվարի 13-14; Cem-Ender Arslanoglu, նշվ.աշխ., s.300; Слово, 1920 թ. #49, 1920 թ. մարտի 2։

⁴⁷⁵ Տե՛ս Cem-Ender Arslanoglu, նշվ. աշխ., s. 300; Աշխատատու, #49, 1920 թ. մարտի 2։

⁴⁷⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.427, ք.64, 81։

8-9-ի նիստերում հարց բարձրացրեց «զինաթափման պատրվակով ԶՅ իշխանությունների կողմից Կարսի մարզում 10000 մուսուլմանների ոչնչացման» մասին՝ որոշելով բողոք հայտնել ողջ աշխարհին ԶՅ գործողությունների դեմ։ Այդ կապակցությամբ Ռ. Տեր-Մինասյանը գրում է, որ «Զարիշատի խնդիրը մարսուեց, չնայելով, որ Ադրբեջանից բողոքներ եղան, մարսուեց, որովհետև մասամբ Զասկելն էր պատասխանատու, եւ այդ ժամանակաշրջանում դաշնակիցների լիազոր Զասկելը դեռ մի ոյժ էր եւ հմայք կներկայացներ Թուրքիայի եւ Ադրբեջանի համար⁴⁷⁷»։

ԱՂԶ-ն Կարսի դեպքերի հարցը բարձրացրեց նաև Անդրկովկասի հանրապետությունների 1920 թ. ապրիլի խորհրդաժողովում՝ ձգտելով հասնել նրան, որ Ղարաբաղի հետ մեկտեղ հանձնաժողով ուղարկվի նաև Կարսի մարզ։ Խորհրդաժողովի ապրիլի 19-ի նիստում ԱՂԶ պատվիրակությունը ներկայացրեց երևան-Կարսի հայրենակցական միության հեռագրերը, որոնց համաձայն՝ չէին դադարում բռնությունները Կարսի մարզի մուսուլմանների հանդեպ. տեղի էին ունեցել ձերբակալություններ, սպանություններ, բնակչությունից խլվել էր մեկ միլիոն ռուբլի, ինչպես և պահանջվել էր վճարել երկու միլիոն ռուբլի՝ որպես ռազմատուգանք⁴⁷⁸։ Թեև նա կարողացավ հասնել որոշման ընդունմանը, որ հանձնաժողովի գործունեության մեջ ընդգրկվեր նաև Կարսի մարզում տեղի ունեցած բախումների հետաքննությունը, դա նրա միակ հաջողությունն էր, որն ուներ մարտավարական բնույթ և չէր կարող ներազդել մարզի քաղաքական իրավիճակի վրա։

Այսպիսով, եթե Շարուր-Նախիջևանում ԱՂԶ-ն, թեև մեծ դժվարությամբ, կարողացավ առժամանակ ապահովել որոշակի ռազմաքաղաքական ազդեցություն, երկրամաս առաքելով բազմաթիվ սպանների, հրահանգիչների ու ցուցաբերելով նյութական լայնամասշտաբ աջակցություն, ապա Կարսի մարզում Բաքուն այդպես էլ չկարողացավ ձեռք բերել քիչ թե շատ զգալի ազդեցություն։ Դա բացատրվում էր հիմնականում մարզի մուսուլմանների շրջանում Թուրքիայի ուժեղ դիրքերով և աշխարհագրական առումով մարզի կտրվածությամբ ԱՂԶ-ից։

3.3 ԱՂԶ ԶԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՈՒՄԱՍՏԱՆԻ ԶԱՐԱԿԻ ԶԻՆՎԱԾ ՌԺԵՐԻ ԴԵՏ 1919 Թ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՄԻՆ ԵՎ 1920 Թ. ՍԿԱԲԻՆ

1919 թ. օգոստոսին, երբ արդեն ավարտվում էր անգլիական զորքերի դուրսբերումը ԱՂԶ տարածքից, երկիրը հայտնվել էր չափազանց ծանր կացության մեջ։ ԱՂԶ զինված ուժերն ի վիճակի չէին դիմադրել Դեմիկինի բանակի հնարավոր ներխուժմանը և մյուս կողմից, ԱՂԶ-ն զրկվում էր անգլիացիների ռազմաքաղաքական աջակցությունից։ Անգլիացիները հեռանալուց առաջ Կամավորական բանակին հանձնեցին նաև Կասպիական նավատորմը, ինչն անհնար էր դարձնում Բաքվի պաշտպա-

⁴⁷⁷ Տե՛ս Слово, 1920 թ. #58, 1920 թ. մարտի 12; Ռուբեն, նշվ.աշխ., էջ 250։

⁴⁷⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.411, ց.1, ք.94, 106։

նությունը: Լուրեր էին պատվում, որ Ուսուրբեկովի կառավարությունը հրաժարական էր տալու, իսկ Դենիկինը պահանջել էր հանձնել Բաքուն և շրջակայքը՝ բոլշևիկների դեմ պայքարում իր թիկունքն ապահովելու և ռուս բնակչության զինվորագրում անցկացնելու համար: Մամուլը նշում էր, թե արդեն կնքվել էր համաձայնագիր, որով Բաքուն անցնում էր Կառավարական բանակին⁴⁷⁹:

Լարված մթնոլորտը ցրելու համար օգոստոսի 28-ին վարչապետ Ուսուրբեկովը, սոցիալիստական խմբակցության հարցմանն ի պատասխան, նշեց, որ պետությունը ձեռք էր առել պաշտպանական բոլոր միջոցները: Ըստ նրա՝ Կամավորական բանակի ձգտումը՝ բանակցելու ԱԳՀ հետ, հիմք է տալիս ենթադրելու, որ վիճելի հարցերը կհաջողվի լուծել խաղաղ միջոցներով: Ուսուրբեկովը հայտնեց, որ ԱԳՀ-ն բողոքել է անգլիացիներին բաժանարար գծի տեղաշարժման և Կասպիական նավատորմը Կամավորական բանակին հանձնելու դեմ: Ուսուրբեկովը իր ելույթում տեղեկացրեց նաև, որ, ի պատասխան Կասպիական նավատորմի հանձնման դեմ բողոքի, գեներալ Քորին իրեն հայտնել էր, որ նավատորմի հանձնման պայման է եղել Անդրկովկասի հանրապետությունների անձեռնմխելիությունը: Անգլիական գեներալը նաև նշել էր, որ բացի այդ մի քանի նավից, Դենիկինին տրվել է շատ այլ զենք, ընդհուպ մինչև տանկեր, ու եթե այդ ամենը Դենիկինն ուղղեր Ադրբեջանի դեմ, ապա Կասպիական նավատորմի նավերը ծովում կաթիլ կլինեին: Վարչապետը նշեց, որ ԱԳՀ-ն շարունակելու է օգնել լեռնականներին՝ վերականգնելու իրենց ինքնուրույնությունը⁴⁸⁰:

Ստեղծված միջազգային կացությունը մտահոգում էր նաև Վրաստանին. 1919 թ. օգոստոսին տեղի ունեցավ Սահմանադիր ժողովի անդամ Ի. Ռամիշվիլու այցը Բաքու՝ քննարկելու Դենիկինի հնարավոր հարձակման դեմ համատեղ պաշտպանական միջոցառումների ձեռնարկման հարցը: Այցի արդյունքում կողմերն սկսեցին միասնական վրաց-ադրբեջանական պաշտպանական խորհրդի ստեղծումը Բաքվում, որը պետք է իրագործեր ռազմական դաշինքի դրույթները⁴⁸¹:

1919 թ. հուլիսին Անդրկովկասում Ռուսաստանի Հարավի Ջինված ուժերի գլխավոր հրամանատարի ներկայացուցիչ Նշանակվեց և Անդրկովկաս մեկնեց գեներալ Բարաթովը: Վերջինիս տրված գաղտնի հրահանգը Ա. Դենիկինը բնութագրում է՝ որպես «Անդրկովկասում մեր ողջ քաղաքականության իրական արտահայտությունը սկզբից մինչև վերջ և այնտեղ տեղի ունեցած իրադարձությունների ըմբռնման բանալին»⁴⁸²:

Բարաթովին հրահանգվում էր, նկատի ունենալով, որ ողջ Անդրկովկասը 1914 թ. սահմաններում պետք է դիտվեր՝ որպես Ռուսաստանյան պետության անբաժան մասը, հող նախապատրաստել Անդրկովկասը Ռուսաստանի հետ մեկ ամբողջության մեջ սահուն վերամիավորման ուղղությամբ՝ համառուսաստանյան պետական իշխանության ներքո: Մինչև համապետական ռուսաստանյան իշխանության վերջնական հաստատումը, թույլատրելի էր համարվում Անդրկովկասի արդեն ձևավորված և գոյություն ունեցող ինքնուրույն կառավարումը: Ադրբեջանի դեպքում Դենիկինը, ԱԳՀ-ն համարելով Ռուսաստանի անբաժան մասը, ընդունում էր նրա ժամանակավոր ինքնուրույն կառավարումը, ընդհուպ մինչև համառուսաստանյան պետական իշխանության վերջնական հաստատումը և մտադիր չէր Դադստանյան մարզի հարավային սահմաններից անցնել, եթե ԱԳՀ կողմից չձեռնարկվեին թշնամական գործողություններ: «Ադրբեջանից ես պահանջում էի հաղորդակցության ազատություն Կասպից ծովում և Վլադիկավկազի երկաթգծի մերձծովյան գծով, առևտրական կապերի կանոնակարգում (նավթ) և խորհրդային Ռուսաստանի մատակարարման բացառում»⁴⁸³:

1919 թ. օգոստոսին Բաքվում բանակցություններ սկսվեցին Բարաթովի և ԱԳՀ կառավարության միջև: Բանակցությունների օրակարգը հետևյալն էր՝ Ադրբեջանը պահանջում էր Դադստանը վերածել չեզոք գոտու և մաքրել վերջինը Կամավորական բանակի զորամասերից: Պահանջվում էր, որ Դենիկինը ճանաչեր առկա ստատուս քվո (այսինքն՝ Ադրբեջանի անկախ գոյությունը – Դ.Կ.): Այդ հարցերի լուծման դեպքում Բաքուն պատրաստ էր կնքել առևտրական պայմանագիր, փոստ-հեռագրական կոմպենցիա և հաստատել ուղիղ երկաթուղային հաղորդակցություն: Ընդ որում, ԱԳՀ վարչապետը հստակ նշում էր, որ Կամավորական բանակի հետ որևէ առանձին համաձայնության մասին խոսք զնալ չէր կարող և դրա պարտադիր պայման էր իր դաշնակից Վրաստանի և Կամավորական բանակի միջև համաձայնագրի միաժամանակյա ստորագրումը⁴⁸⁴: Իր հերթին Բարաթովն առաջ էր քաշում բոլշևիզմի դեմ Ադրբեջանի ակտիվ պայքարի, ապրանքափոխանակության հաստատման (այն է՝ մատակարարման–Դ.Կ.), Բաքվի նավահանգստում Կամավորական բանակի Կասպիական նավատորմի նավերի վերանորոգման հնարավորության հարցերը՝ դրա դիմաց համաձայնելով ճանաչել ԱԳՀ ինքնուրույնությունը մինչև Համառուսաստանյան սահմանադիր ժողովի գումարումը⁴⁸⁵:

⁴⁷⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.344, ք.297; А.Г. Караев, *Взл. азл.*, стр.46:

⁴⁸⁰ Տե՛ս Слово, #24, 1919 թ. սեպտեմբերի 16:

⁴⁸¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.344, ք.281, 376: Նկատի ունենալով, որ այդ շրջանում տեղի էր ունենում նաև գեներալ Բարաթովի պատվիրակության այցն Անդրկովկաս, կարելի է ենթադրել, որ Ի. Ռամիշվիլու այցը նպատակ ուներ մշակել միասնական դիրքորոշում Կամավորական բանակի հետ բանակցություններում:

⁴⁸² Տե՛ս А. Деникин, *Взл. азл.*, Т.4, стр 196:

⁴⁸³ Տե՛ս А. Деникин, *Взл. азл.*, Т.4, стр. 196-198, 200, 235-236:

⁴⁸⁴ Տե՛ս Наше время, #176, 1919 թ. սեպտեմբերի 10; Искра, #169, 1919 թ. սեպտեմբերի 6:

⁴⁸⁵ Տե՛ս Кавказское слово, #13, 1919 թ. սեպտեմբերի 3; Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ., էջ 117-119: Բաքվի մամուլը նշում էր, որ Բարաթովի նպատակն էր նաև Բաքվում բոլշևիկների դեմ պայքարի նպատակով ռազմակայանի հիմնումն այն դեպքի համար, եթե հանկարծ Կրասնովոդսկ քաղաքը զրավվեր վերջինների կողմից: Սակայն Բարաթովը հերքեց այդ տեղեկությունը: Տե՛ս Кавказское слово, #15, 1919 թ. սեպտեմբերի 5:

Դեմիկիներ չէր կարող գնալ Ադրբեջանի անկախության ճանաչման
այն էլ այն ժամանակ, երբ Կամավորական բանակը քաղաքացիական
պատերազմում հասել էր առավելագույն հաջողությունների: Բայց միա-
ժամանակ նա ձգտում էր ստանալ Բաքվի նավթը: Առկա էին լուրջ տարա-
ձայնություններ նաև հակաբոլշևիկյան պայքարի խնդրում, քանի որ
Բաքուն, պաշտոնապես կանգնած լինելով հակաբոլշևիկյան պլատֆորմի
վրա, այդուհանդերձ մտադիր չէր գնալ Դեմիկիների հետ դաշինքի: Դրա
պատճառը ԱՊՀ կառավարության, հատկապես նրա սոցիալիստական
թևի անվստահությունն էր Դեմիկիների հանդեպ: Երբ օգոստոսի 27-ին գեներա-
լալ Բարաթովը ԱՊՀ խորհրդարանում կրկին նշեց, որ Կամավորական
բանակն ագրեսիվ մտադրություններ չունի ԱՊՀ-ի հանդեպ, սոցիալիստ-
ների ներկայացուցիչ Ա.բ. Պեպինովը հայտարարեց, որ Ադրբեջանի ժողո-
վուրդը նրան չի հավատում, քանի որ Դեմիկիները նման խոստումներ տվեց
Դադստանի լեռնականներին, ինչն իրեն չխանգարեց վերջ տալ նրանց
անկախությանը⁴⁸⁶: Չնայած մամուլում տարածված լուրերին⁴⁸⁷, բանակ-
ցությունները չհանգեցրին ԱՊՀ-ի հետ համաձայնագրի ստորագրմանը:
Նրա հեռանալուց հետո բանակցային գործընթացն ԱՊՀ-ի հետ ընդհատ-
վեց⁴⁸⁸:

1919 թ. սեպտեմբերի վերջին լարվածությունը կողմերի միջև կրկին
աճեց. Կամավորական բանակի հրամանատարությունը ԱՊՀ կառավա-
րությանն ուղղված հեռագրում նշում էր, որ համաձայն 1828 թ. փետրվա-
րի 10-ին թուրքմենչայի պայմանագրի 8-րդ հոդվածի՝ միայն Ռուսաս-
տանն իրավունք ունի ռազմաճակատ վաճառել Կասպից ծովում, իսկ առևտը-
րանավեր՝ Ռուսաստանը և Պարսկաստանը: Դրա հիման վրա ԱՊՀ-ից
պահանջվում էր, որ իր առևտրանավերը նավարկեին ռուսական դրոշի
ներքո, իսկ ռազմաճակատները ընդհանրապես ծով դուրս չգային⁴⁸⁹:

Այդ հայտարարությունը մեծ մտահոգություն առաջացրեց Բաք-
վում՝ գնահատվելով՝ որպես ձգտում՝ խախտելու հաստատված բարի-
դրացիական հարաբերությունները և ագրեսիվ ելույթ: «Азербайджан»
պաշտոնաթերթը Կամավորական բանակի նոր պահանջի առնչությամբ
գրում էր, որ, եթե ռուս-պարսկական պայմանագրի հիման վրա կարելի էր
պահանջներ ներկայացնել ԱՊՀ-ին, ապա այդ դեպքում թուրքմենչայի

պայմանագրով Ադրբեջանը հրաժարվել է Կասպից ծովից, Գյուլիստանի
պայմանագրով՝ Դարաբադից, Շիրվանից, Բաքվից, Գանձակից, այսինքն՝
ինքնասպանության է դատապարտել իրեն: ԱՊՀ ԱԳՆ-ն իր պատասխա-
նում նշում էր նաև, որ թուրքմենչայի պայմանագիրը՝ որպես ռուս-պարս-
կական պայմանագիր, որևէ հիմք չունի ԱՊՀ-ի համար: ԱՊՀ կառավա-
րությունն անհապաղ բողոք հղեց դաշնակիցներին, որում նրանց ուշադ-
րությունն էր հրավիրվում այն փաստի վրա, որ խախտվում էր անգլիա-
նական հրամանատարության Բաքվին տրված այն խոստումը, թե Կամավո-
րական բանակին հանձնված նավատորմը չէր կիրառվի Ադրբեջանի դեմ:
Իրա հետ մեկտեղ Ադրբեջանն անհապաղ ձեռնամուխ եղավ հնարավոր
որոշումներով նախապատրաստվելուն: Սկսվեց Նարզեմ կղզու ամրացու-
նի վրաստանից ստացված հեռահար հրետանիով, հիմնվեց Բաքվի ամ-
րացված շրջան: Սակայն սպառնալիքն այնքան մոտ էր թվում, որ Բաքվի
ամրացված շրջանի պետը գլխավոր շտաբի կողմից հրահանգել էր նա-
խահանգիստում գտնվող բոլոր նավերը նախապատրաստել պայթեցման:
Մաստորեն, նախատեսվում էր Բաքվի էվակուացիան⁴⁹⁰:

Ռազմական միջոցառումների հետ մեկտեղ ԱՊՀ-ն ուժեղացրեց
աջակցությունը Դադստանում 1919 թ. օգոստոսին նոր ուժով ծավալված
ապստամբությանը Ուզուն Չաչիի գլխավորությամբ⁴⁹¹: Սի կողմից, Բա-
քուն դիվանագիտական, ռազմական և նյութական աջակցություն էր ցու-
ցաբերում ապստամբներին՝ ձգտելով վերականգնել բուֆերն ի դեմս Լեռ-
նականների Զանրապետության, կամ գրավել այն և միացնել ԱՊՀ-ին, իսկ
մյուս կողմից, Ուսուրբեկովը դիմեց գնդապետ Զասկելին՝ խնդրելով նրա
միջնորդությունը Կամավորական բանակի և Դադստանի միջև բաժանա-
րար գծի հաստատման և ռազմական հակամարտության կարգավորման
գործում⁴⁹²:

Աջակցությունը Դադստանին պայմանավորված էր նաև այն հան-
գամանքով, որ Բաքվի քաղաքականության մեջ շարունակում էր կարևոր
գործոն հանդիսանալ Նուրի փաշան, որը մեծ ազդեցություն ուներ
Ուսուրբեկովի կառավարության վրա և հենվելով Բաքվի վրա՝ ակտիվ
պայքար էր ծավալել Դադստանում Կամավորական բանակի դեմ՝ այդ
հարցում սկզբնական շրջանում գործակցելով նաև բոլշևիկների հետ: Սա-
կայն Կամավորական բանակի՝ երկրամասից դուրսնդումից հետո նա
իր ջանքերը կենտրոնացրեց բոլշևիկների դեմ՝ թույլ չտալու համար
ապստամբության զարգացումն իր համար անցանկալի ուղղությամբ⁴⁹³:

⁴⁸⁶ St'u Kavkazskoe slovo, #12, 18, 1919 թ. սեպտեմբերի 2, 9:

⁴⁸⁷ Наше время-ն գրում էր, որ բանակցությունների արդյունքում ստորագրվել էր համաձայնա-
գիր, որով Կամավորական բանակը ճանաչում էր ԱՊՀ ինքնուրույնությունը՝ հարցի վերջնական
լուծումը թողնելով Համառոտաստանյան Մահմանադիր ժողովի իրավասությանը, իսկ Բաքուն
պարտավորվում էր բոլոր միջոցները ձեռք առնել ԱՊՀ-ում բոլոր բոլշևիկյան դրսևորումները վե-
րացնելու համար: Պաշտոնական մամուլը և ԱՊՀ կառավարությունը հերքում էին այդ լուրերը:
St'u Наше время, #170, 173, 1919 թ. սեպտեմբերի 3, 6:

⁴⁸⁸ Վրացական Борьба-ն նշում էր, որ հավանաբար Բարաթովի տված քաղաքական խոստումնե-
րը չէին կիսվում Կամավորական բանակի ղեկավարության կողմից: St'u ՀԱԱ, ֆ.276, ց.1, գ.193,
թ.138; ֆ.200, ց.1, գ.344, ք.320:

⁴⁸⁹ St'u ՀԱԱ, ֆ.276, ց.1, գ.193, ք.112; Слово, #63, 1919 թ. հոկտեմբերի 31; Հայրենիք, #2300, 1919
թ. նոյեմբերի 21:

⁴⁹⁰ St'u A. Раевский, Английская интервенция ..., стр. 115; Յառաջ, #22, 40, 1919թ. հոկտեմբերի
27, նոյեմբերի 8:

⁴⁹¹ St'u A. Деникин, նշվ. աշխ., Т.5, стр. 658-659; Н. Байкара, նշվ.աշխ., с.253; Слово, #30, 32,
63, 103, 1919 թ. սեպտեմբերի 23, 25, հոկտեմբերի 31, դեկտեմբերի 18; Борьба, #250, 1919թ.:

⁴⁹² St'u Слово, #42, 1919 թ. հոկտեմբերի 7:

⁴⁹³ St'u T. Sorgun, նշվ. աշխ., с.321; ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.50, ք.11; А. Деникин, նշվ. աշխ., Т.5, стр.
660-661; И.Б. Гаджиев, Совместная борьба бакинского пролетариата..., стр. 43:

Մյուս կողմից, Դադստանի ապստամբության համդեպ Բաքվի դիրքորոշումը պայմանավորված էր երկու գործոնով: Առաջին, ապստամբության մեջ շարունակում էր մեծ դեր խաղալ բուլշևիկյան հոսանքը, ինչը չէր բխում Բաքվի և Նուրի փաշայի շահերից: ԱՊՀ-ն ձգտում էր թույլ չտալ բուլշևիկների ազդեցության աճն իր հարևան երկրամասում, ինչը հղի էր նրանց դիրքերի ուժեղացմամբ Բաքվի աշխատավորության շրջանում: Ոչ պակաս կարևոր նշանակություն ուներ այն հանգամանքը, որ ԱՊՀ-ն ռազմական տեսակետից հայտնվել էր շատ խոցելի վիճակում Կամավորական բանակի հնարավոր հարձակման առջև: Բացի այդ, Դադստանի հանդեպ Բաքվի քաղաքականության վրա շարունակում էր զգալի ազդեցություն ունենալ Մեծ Բրիտանիան, որը Բաքվից պահանջում էր ձեռնպահ մնալ ապստամբներից՝ աջակցելուց՝ ձգտելով հասնել ապստամբության ճնշմանը և Դենիկինի ջանքերի կենտրոնացմանը Մոսկվայի ուղղությամբ⁴⁹⁴: Դրանով է բացատրվում այն, որ, ի տարբերություն Վրաստանի, որն ակտիվ ռազմական և նյութական օգնություն էր ցուցաբերում լեռնականներին, ԱՊՀ-ն դրսևորում էր ավելի զգուշավոր քաղաքականություն: Այսպես, Ուսուրբեկովի կառավարությունը ձգտում էր բացառել բուլշևիկյան ջոկատների ներթափանցումը ԱՊՀ տարածքից Դադստան, խոչընդոտում էր Վրաստանից կամավորական ջոկատների տարանցումը իր տարածքով լեռնականներին օգնության: Բացի այդ, ԱՊՀ-ից Կամավորական բանակին առաքվում էր պարեն և այլ նյութեր⁴⁹⁵:

Կամավորական բանակի հետ հարաբերությունների լարումը սրեց ներքաղաքական կացությունը Ադրբեջանում. սեպտեմբերին ուժեղացան տարածայնությունները Մուսավաթի, սոցիալիստների և Էիրարի կռալիցիայի ներսում՝ հանգեցնելով Ուսուրբեկովի կառավարության հրաժարականին: Սոցիալիստները պահանջում էին ակտիվ աջակցություն ցուցաբերել Դադստանին Կամավորական բանակի դեմ պայքարում, մինչդեռ Մուսավաթը վարում էր ավելի զգուշավոր քաղաքականություն: Ադրբեջանը մեղադրվում էր երկրի ներսում դենիկինյան գործակալների դեմ բավարար պայքար չնդելու, բաժանարար գծի հաստատման գործում թուլություն դրսևորելու մեջ⁴⁹⁶: Իթքիհաղը ևս խստորեն քննադատում էր կառա-

վարության քաղաքական կուրսը՝ գտնելով, որ փրկությունը թուրքական կողմնորոշման մեջ է, քանի որ թուրքերը, պաշտպանելով իրենց պետականությունը, դրանով երաշխավորում էին ոչ միայն Ադրբեջանի, այլև ողջ սահմեղականության ամբողջականությունը⁴⁹⁷:

Այս սրման ֆոնի վրա անհաջողությամբ ավարտվեցին 1919 թ. հոկտեմբերին Տազանրոզում Ռուսաստանի Զարավի Զինված ուժերի շտաբի կից անգլիական ռազմական առաքելության ղեկավար գեներալ Ջոնսոնի միջնորդությամբ Կուբանի կառավարությանը կից Ադրբեջանի ներկայացուցչի և Կամավորական բանակի գեներալ Լուկոմսկու միջև բանակցությունները: Վերջինը կրկին անգամ վերահաստատեց Ռուսաստանի Զարավի Զինված ուժերի նախկին դիրքորոշումը, ըստ որի՝ Կամավորական բանակը «Ադրբեջանը դիտում է, որպես ինքնուրույն և անկախ պետություն, սակայն դա ժամանակավոր միջոց է ... Ինչպես Ադրբեջանը, այնպես էլ մյուս նորաստեղծ պետությունները համդիսացել և այժմ էլ անդիսանում են Ռուսաստանի մաս, որոնց ճակատագիրն իրավասու է լինել միայն Սահմանադիր ժողովը»⁴⁹⁸: Մինչդեռ ԱՊՀ կառավարության տեսակետից ստորագրվելիք համաձայնագիրը պետք է պարտադիր ընդհատեր Ադրբեջանի անկախությունը և տարածքային ամբողջականությունը: Այդ ամենի հետևանքով ծախսողվեց բանակցությունների այս փուլը ևս:

Պաշտպանական միջոցառումների հետ մեկտեղ Ադրբեջանը փորձում էր համաձայնության եզրեր գտնել Դենիկինի հետ, սակայն այն այդպես էլ չկայացավ⁴⁹⁹: Ի վերջո, 1919 թ. նոյեմբերի 9-ին տեղի ունեցավ հարաբերությունների վերջնական խզում: Գեներալ Դենիկինի նոր հրամայում ասվում էր. «Հաշվի առնելով ռուսական բանակի համդեպ ադրբեջանական իշխանությունների թշնամական վերաբերմունքը և Հայաստանի ադրբեջանի վրա ադրբեջանական զորքերի դավադրական հարձակումները՝ համայնում են ադրբեջանական զորքերում գտնվող ռուսական ծառայուրսն բոլոր սպաներին լքել նրանց շարքերը»⁵⁰⁰:

Հարաբերությունների խզումը ԱՊՀ-ին դրեց ռազմական գործողությունների ուղղակի սպառնալիքի տակ: Բաքուն կրկին սկսեց քայլեր ձեռարկել երկրի հյուսիսային սահմանների մոտ զորքերի կենտրոնացման

⁴⁹⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.276, ց.1, գ.193, ք.89, 121; А. Деникин, 62 л. 27 л., Т.5, стр. 661:

⁴⁹⁵ Բաքվի վարքագիծը խոր դժգոհություն էր առաջ բերում լեռնականների մոտ: Տե՛ս А. Раевский, Английская интервенция ..., стр.115; И.Б. Гаджиев, Совместная борьба бакинского пролетариата..., стр.40-41; ՀԱԱ, ֆ.276, ց.1, գ.193, ք.95:

⁴⁹⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.198, ք.269: Կառավարության հրաժարականը Աзербайджан-ը բացատրում էր նրանով, որ դենիկինյան վտանգի շուրջ բանավեճերի արդյունքում խորհրդարանում կառավարամետ կռալիցիայի վերոհիշյալ կուսակցությունները քվեարկության դրեցին առանձին բանաձևեր: Ըստ որում, Մուսավաթի առաջ քաշած բանաձևը պաշտպանեցին կռալիցիայի մեծ չմտնող քաղաքական ուժերը, ինչից պարզ դարձավ, որ կռալիցիան փաստորեն գոյություն չուներ: Կառավարական ճգնաժամը հաջողվեց հաղթահարել միայն դենիկներին: Տե՛ս Слово, №25, 32, 36, 46, 52, 57, 60, 65, 72, 78, 96, 1919 թ. սեպտեմբերի 17, 25, 30, հոկտեմբերի 1, 18, 24, 28, նոյեմբերի 1-2, 11, 18, դեկտեմբերի 9; Եօրծա, #262, 266, 291, 1919 թ. նոյեմբերի 16, 21, դեկտեմբերի 21; Յառաջ, #4, 5, 6, 8, 25, 51, 54, 1919 թ. սեպտեմբերի 24-26, 28, հոկտեմբերի 21, նոյեմբերի 21, 23:

Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.276, ց.1, գ.193, ք.98:

Տե՛ս А.Раевский, Английская интервенция ..., стр. 111:

Տե՛ս в том же месте, стр.116: Որոշման վերջին մասը վերաբերում էր Լեռնականների Հանրապետությունում ԱՊՀ դիվանագիտական ներկայացուցչին, որին գեներալ Էրդեյին վտարել էր Կառավարությանը հարաբերող գրավելուց հետո:

Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.164, ք.58; Յառաջ, #68, 1919 թ. դեկտեմբերի 13: Հարկ է նշել, որ նոյեմբերի 12-ին ՀՀ ԱԳՆ-ն ինքը դիմեց Ռուսաստանի Հարավի Զինված ուժերի ռազմական ներկայացուցչին՝ նշելով, որ քնն համաձայնություն էր ձևաք բերվել նոյեմբերի 20-ին հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների անցկացման մասին, բայց ԱՊՀ-ն հարձակվել էր Չանգեզուրի վրա: ՀՀ ԱԳՆ-ը պնդում էր այդ մասին հայտնել գեներալ Դենիկինին և միջնորդել, որ ինքը ԱՊՀ կառավարությանը հայտնեց ռազմական գործողությունների անհապաղ դադարեցման անհրաժեշտության մասին: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.164, ք.58; Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ., էջ 167:

Արդեն 1920 թ. հունվարից ԱԳՀ ղեկավարության շրջանում ի հայտ եկան կոշտ քաղաքականության կողմնակիցների ազդեցության աճի նախանշաններ: Բաքվում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տ. Բեկզադյանը գրում էր, որ դժգոհություն կա ԱԳՀ կառավարության «տարտամ» քաղաքականությունից, ինչը հավանական էր դարձնում ԱԳՀ կառավարությունում ազդեցիկ դերակատարներ վարչապետ Ուսուրբեկովի, Խան Խոյսկու և Մելիք Ասլանովի հրաժարականը⁵⁰⁷: Հաղորդագրության մեջ նշվում էր, որ Բաքուն այս անգամ մտադիր էր վերջնականապես լուծել Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի հարցը՝ դրանք միացնելով ԱԳՀ-ին ու ապահովելով կանոնավոր հաղորդակցությունը Նախիջևանի հետ⁵⁰⁸:

Այսպես օրինակ, Ղարաբաղի հարցում կոշտ գործողությունների կողմնակից էր հատկապես Իթիհադը: Հունվարի կեսին Բաքվում Նուրի և Հալիլ փաշաների մասնակցությամբ կայացած կուսակցական համագումարում Իթիհադի առաջնորդ Կարաբեյ Կարաբեկովն առաջարկեց ԱԳՀ կառավարությունից պահանջել երկրի մեծահարուստներից հավաքել 1 մլրդ. ռուբլի և հատկացնել Նուրի և Հալիլ փաշաներին 200000-ոց բանակ կազմելու համար: Նաև առաջարկվում էր Ադրբեյջան հրավիրել Մուստաֆա Բեմալին ենթասպաների և «լավ պանիսլամիստների» խմբի հետ՝ «բազմաշարժար կրոնակիցներին տանջանքներից փրկելու համար»⁵⁰⁹:

Տ. Բեկզադյանը նշում էր, որ Սուլթանովի՝ հատուկ առաքելությամբ շտապ Ղարաբաղ մեկնելը, քրդական դիվիզիա կազմավորելը, ապացուցում էին ԱԳՀ-ի ազդեցիկ նպատակները: Բաքուն մեծ հույսեր էր կապել քրդական դիվիզիայի հետ՝ Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի նվաճման գործում: Տ. Բեկզադյանը վստահություն էր հայտնում, որ Սուլթանովի նոր ձեռնարկը՝ զինաթափել Կարանդայի և Դիզակի հայությանը, որոնք միայնակ էին կապում Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրը, անկասկած, հանդիպելու էր դիմադրություն հայերի կողմից: Սակայն վարչապետ Ուսուրբեկովը կտրականապես հերքում էր դա՝ նշելով, որ քանի դեռ ինքը ղեկավարում է կառավարությունը, հակահայկական շարժում տեղի չէր ունենա, իսկ դեպի ՀՀ սահմաններ ուժեր ուղարկելը բացատրում էր այնտեղ ՀՀ զորքերի կենտրոնացմամբ⁵¹⁰:

Չի բացառվում, որ Ուսուրբեկովի կառավարության քաղաքական կուրսի կոշտացումը պայմանավորված էր նրա կարիքների բարդ ներքաղաքական կացությամբ: Խորհրդային Ռուսաստանի հետ լարված հարաբերությունների պայմաններում երկրում տեղի էր ունենում Մուսավաթի դիրքերի թուլացում և արմատական ծախս ու աջ ուժերի՝ Իթիհադի և սոցիալիստների մերձեցում և հեղինակության աճ: Ուստի իր դիրքերն ամ-

րապնդելու, քաղաքական ուժերը հյուսիսից վերահաս վտանգի դեմ համախմբելու նպատակով Ուսուրբեկովի կառավարության համար լավ հնարավորություն էր հաջող ռազմական օպերացիան ընթուստ Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի դեմ:

Եթե ՀՀ-ին ձեռնառու էր Ղարաբաղում ստատուս քվոյի պահպանումը 1919 թ. օգոստոսի 22-ի համաձայնագրի հիման վրա, ապա ԱԳՀ-ն մտադիր էր վերջ դնել այդ ժամանակավոր կարգավիճակին: Սկզբում Բաքուն փորձեց իր նպատակին հասնել խաղաղ միջոցներով. 1920 թ. փետրվարի 19-ին գեներալ-մահանգապետ Խ.Բ. Սուլթանովը Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհրդին առաջարկեց բնարկել Ղարաբաղը ԱԳՀ կազմի մեջ՝ որպես նրա անբաժան մաս վերջնականապես մտնելու հարցը: Իր նամակում նա գրում էր, որ խաղաղ խորհրդաժողովն այլևս չկար, Ֆրանսիան և Իտալիան չէին կարողանում լուծել անգամ իրենց սեփական խնդիրները և ընդգծում էր սեփական ուժերով այդ «աննորմալ իրավիճակից» դուրս գալու անհրաժեշտությունը⁵¹¹:

Դիվանագիտական ակտիվությանը զուգահեռ ԱԳՀ-ն դիմեց ռազմական ճնշմանը: Հենց այդ շրջանում Ղարաբաղ ժամանեցին Նուրի փաշան և գեներալ Նովորուզովը մի քանի հազարանոց զորքով և Ջևանշիրի հայությունից վերջնագրով պահանջեցին մաքրել Թարթառի հովիտը⁵¹²: ԱԳՀ-ն ուժեր էր կենտրոնացրել նաև այլ ճակատներում, մասնավորապես Շարուր-Նախիջևանում, ինչը կրկին անգամ ցույց էր տալիս, որ իրադրության սրման և ռազմական գործողությունների հրահրման մեղավորը Բաքուն էր⁵¹³:

Սակայն Ղարաբաղի հայության 8-րդ համագումարը, արձանագրելով ԱԳՀ կողմից 1919 թ. օգոստոսի 22-ի համաձայնագրի խախտումը, որոշեց՝ 1) պահանջել ԱԳՀ կառավարությունից ողջ ծավալով կատարել նրա պայմանները, 2) բողոքել Ղարաբաղում հայերի պարբերաբար կլրկնվող սպանությունների դեմ և կոչ անել քաղաքակիրթ աշխարհին վերջ տալ ԱԳՀ այդ քաղաքականությանը: Համագումարն զգուշացնում էր, որ նման դեպքերի կրկնությունը Ղարաբաղի հայերին կստիպի միջոցների դիմել իրենց կյանքի և զույգի պաշտպանության համար⁵¹⁴:

Իր հերթին Երևանը բողոք հայտնեց ԱԳՀ-ին և միաժամանակ խնդրեց դաշնակիցների ներկայացուցիչների միջամտությունը հարձակումը կանխելու համար⁵¹⁵: Սակայն Բաքուն կարողացավ ապակողմնորոշել դաշնակիցներին և այնպես քողարկել իր նախապատրաստությունները, որ նրանց տվյալներով ԱԳՀ-ն, ընդհակառակը, զորքերը Ղարաբաղից տե-

⁵⁰⁷ Տե՛ս Эвоян В., Баликян О., Из истории Нагорного Карабаха (1918-1921 гг.), Բանքեր Հայաստանի արխիվների, #1, Երևան, ՀԽՍՀ Միմիստրների խորհրդին կից Գլխավոր արխիվային վարչություն, 1989, стр. 115:

⁵⁰⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.278, ց.1, գ.21, ք.50:

⁵⁰⁹ Տե՛ս Բանքեր Հայաստանի արխիվների, #1, 1989, стр. 115:

⁵¹⁰ Տե՛ս ֆ.278, ց.1, գ.14, ք.4:

⁵¹¹ Տե՛ս Աշխատատ, #9, 1920 թ. ապրիլի 15:

⁵¹² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.475, ք.63; Աշխատատ, #43, 49, 71, 1920 թ. փետրվարի 24, մարտի 2, մարտի 30; Վ. Կիրաբյան, նշվ. աշխ., էջ 98; Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., стр.386:

⁵¹³ Տե՛ս Բանքեր Հայաստանի արխիվների, # 1-2, 1993, էջ 167-168:

⁵¹⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.563, ք.29-35 և Աշխատատ, # 9, 1920 թ. ապրիլի 15:

⁵¹⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.249, ք.198; գ.475, ք.64-71:

դափոխում էր Բաքու⁵¹⁶։ ՀՀ բողոքի հայտագրին ի պատասխան, Բաքուն իր գործողությունները պատճառաբանում էր Երևանի կողմից նույնների 23-ի համաձայնագրի խախտմամբ, Ջանգեզուրի մուսուլմանների ջարդով և Շուշիի ուղղությամբ հարձակումներով՝ նշելով, որ Ղարաբաղ էր ուղարկվել փոքրաթիվ ջոկատ, որի ներկայությունն արդեն իսկ կանխել էր հայկական ծրագրերի իրագործումը⁵¹⁷։

Ավարտելով գործերի կենտրոնացումը՝ Բաքուն վերջնագիր ներկայացրեց Ղարաբաղի Ազգային խորհրդին՝ պահանջելով զինաթափվել և իր գործերը բաց թողնել Ղարաբաղի ներքին շրջաններ՝ այլապես սպառնալով ուժ կիրառել։ Սկսվեցին բռնություններ հայության նկատմամբ. Խանքենդիում և Աղդամում սպանվեց մոտ 400 մարդ, փակվեց Շուշի-Եվլախ ճանապարհը⁵¹⁸։

Այսպիսով, Բաքուն կրկին որդեգրեց այն մարտավարությունը, որն իրեն հաջողություն բերեց 1919 թ. ամռանը՝ Ազգային խորհրդին ստիպելով ճանաչել իր իշխանությունը։ Սակայն, ի տարբերություն այդ շրջանի, տեղի էր ունեցել երկու էական փոփոխություն։ Առաջին, Անդրկովկասում բրիտանական ռազմական ներկայության ավարտով դաշնակիցները զուրկ էին իրադրության վրա ներազդելու լծակներից։ Երկրորդ, Ջանգեզուր-Ղարաբաղի շրջանում ամրապնդվել էին ՀՀ դիրքերը, որի վայելություն էր Ջանգեզուրի հաջող պաշտպանությունը։ Ղարաբաղի քիկունքում արդեն կանգնած էր հզոր ուժ, որն ընդունակ էր ոչ միայն պաշտպանվելու, այլև նախահարձակ լինելու։

1920 թ. մարտի 22-ի լույս 23-ի գիշերը բռնկվեց Ղարաբաղի հայության ապստամբությունը։ Այն հանկարծակիի բերեց Բաքվին, որն սպասում էր կրկին հպատակության հայտնելուն։ 1920 թ. մարտի 25-ին ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչի հետ հանդիպման ժամանակ ԱԳ նախարար Խան Խոյսկին, հայկական կողմին մեղադրելով կանխամտածված ապստամբության մեջ, նշում էր, որ այն լիովին անսպասելի էր ԱԳ-ի համար։ Ի պատասխան Ա. Հարությունյանի հայտարարության, որ ԱԳ-ն խախտեց օգոստոսի 22-ի համաձայնագիրը, գործ մտցնելով Ղարաբաղ, Խան Խոյսկին դա արդարացրեց այն հանգամանքով, որ Բաքուն ստիպված էր գործ պահել Ջանգեզուրի սահմաններում՝ Ջանգեզուրի ազդեցությունը վերացնելու համար։ ԱԳ ԱԳ նախարարը շեշտում էր վերջին շրջանում Երևանի ազդեցիվ քաղաքականությունը։ ՀՀ և ԱԳ միջև դիվա-

նագիտական խորհրդակցությունները շարունակվեցին մինչև Անդրկովկասի խորհրդաժողովի սկիզբը, սակայն հրադարար հաստատել չհաջողվեց⁵¹⁹։ Ապստամբները գրավեցին Ասկերանը՝ շրջափակելով Շուշիի, Խանքենդիի և այլ վայրերի ադրբեջանական կայազորները⁵²⁰։ Ապստամբությունը հարմար պատրվակ դարձավ ԱԳ համար, որը կազմակերպեց Շուշիի հայության ջարդը՝ դրանով կրկին անգամ վերահաստատելով, որ Ղարաբաղի հայության հանդեպ որևէ հանդուրժողականություն չէր կարող լինել⁵²¹։

Բաքուն, ըմբռնելով իրավիճակի լրջությունը, քայլեր ձեռնարկեց երկրի ուժերը համախմբելու, ինչպես նաև դաշնակիցների աջակցությունն ստանալու համար։ Ադրբեջանն անմիջապես բողոքի հայտագրեր ուղղեց Երևանին և դաշնակիցներին, որոնցից հետևում էր, որ ապստամբությունը նախապատրաստվել էր ՀՀ կառավարության կողմից⁵²²։ Ղարաբաղի հայության ընդվզումը մեծ հարված էր Ռուսրբեկովի կառավարության համար։ ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչի հետ հանդիպման ժամանակ ԱԳ վարչապետը հայտնել էր, որ իրեն մեղադրում էին հայափրության մեջ և կատարվածի մեղքը բարդում իր վրա՝ դա համարելով իր անվճռական և պաշտպանողական քաղաքականության հետևանք։ Ռուսրբեկովը մույնիսկ պատրաստվել էր հրաժարական տալ, սակայն Մուսավաթն այն չէր ընդունել⁵²³։

Փաստորեն Ռուսրբեկովը գնաց ռազմական գործողությունների խորացման՝ իր կառավարությունը վերջնական վարկաբեկումից փրկելու համար։ ԱԳ քաղաքական ուժերն սկսեցին համախմբվել ապստամբությունը ճնշելու համար։ Մուսավաթն իր մարտի 30-ի որոշման մեջ, ՀՀ-ին մեղադրելով ապստամբության հրահրման համար, նշում էր, որ Ադրբեջանն ստիպված էր գեներ վերցնել իր ինքնիշխան իրավունքները պաշտպանելու համար։ 1920 թ. ապրիլի 1-ին ԱԳ խորհրդարանի նիստում կառավարության քաղաքականությունը պաշտպանեցին թե՛ կառավարամետ և թե՛ ընդդիմադիր կուսակցությունները⁵²⁴։ Սակայն կառավարության մեջ կային տարածայնություններ ռազմական ուժի կիրառման հարցի շուրջ։ Զինվորական նախարար գեներալ Մեհմանդարովը կառավարության նիս-

⁵¹⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.249, ք.88, 106, 119։ Փորձելով ներազդել կողմերի վրա՝ դաշնակիցները նախագրողացնում էին, որ հարձակվող կողմը կորկվեր իրենց հովանավորությունից։ Օ. Ուրդուրալը նաև հույս էր հայտնում, որ Ջանգեզուրում հայկական զորք չկա՝ նախագրողացնելով, որ դա կարող էր հանդիսանալ պատրվակ ԱԳ-ի կողմից ռազմական գործողություններն սկսելու համար։

⁵¹⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.271, ք.47-53։ Աշխատառ, # 49, 1920 թ. մարտի 2։

⁵¹⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.475, ք.117։ գ.271, ք.47-53։ Բանբեր Հայաստանի արխիվների, #1, 1989, ցր.116։ ԱԳ-Հ ԱԳ-ն իր մարտի 16-ի հայտագրում հերքում էր այդ ամենը՝ հայերի սպանությունը պատճառաբանելով փետրվարի 21-ին Խանքենդիի մոտ սպանված ադրբեջանցի զինվորի դիակի հայտնաբերմամբ, որը հանգեցրել էր երկու հայի սպանության Խանքենդիում և վեց հայի սպանության Աղդամում ու Խոջալարում։ Տե՛ս Աշխատառ, # 65, 1920 թ. մարտի 21։

⁵¹⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.563, ք.89։

⁵²⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.249, ք.261։ Ապստամբության նախապատրաստման մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 210-212։

⁵²¹ Տե՛ս Բ.Գ. Тунян, նշվ. աշխ., ցր. 3։ Հ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 218-220։

⁵²² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.563, ք.67։ գ.475, ք.171։ ֆ.278, ց.1, գ.14, ք.74 և ք.95։ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., ցр.417-418։

⁵²³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.278, ց.1, գ.14, ք.74։

⁵²⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.563, ք.67։ Աշխատառ #4, 1920 թ. ապրիլի 6։ ՀԱԱ, ֆ.278, ց.1, գ.14, ք.84։ ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ա. Հարությունյանը գրում էր, որ խորհրդարանի ժախակողմյան խմբակցություններն իրենց ազդեցիվ տրամադրությամբ գերազանցել էին մույնիսկ մուսավաթականներին։ Ա. Հարությունյանը կարծիք էր հայտնում, որ այդ պատերազմը Ղարաբաղի հայության համար ճակատագրական նշանակություն ուներ. ԱԳ-ի քաղաքական ուժերը հրապարակավ հայտարարում էին, որ հաղթանակի դեպքում Ադրբեջանի կողմից գրություն չէր լինելու։

տում հայտարարել էր, որ վստահություն չունեի բանակի հանդեպ, որը ռազմական գործողությունների դեպքում, անկասկած պարտություն կկրեր⁵²⁵:

Իր հերթին Երևանը հերքեց մեղադրանքներն իր հասցեին՝ հայտնելով, որ Ղարաբաղում չկան ու չեն ուղարկվել կանոնավոր զորքեր: ԱՂՅ-ից պահանջվում էր դադարեցնել ռազմական գործողություններն Անդրկովկասի խորհրդածողովի նախօրեին, որն էլ պետք է կարգավորեր վիճելի հարցերը: Դաշնակիցներին ուղղված հայտագրերում Երևանն ընդգծում էր Ադրբեջանի կողմից օգոստոսի 22-ի համաձայնագրի խախտումն ու եզրակացում, որ Բաքվի նպատակը Ձանգեզուրի և Ղարաբաղի 300 հազար հայության բնաջնջումն էր ու Նախիջևանի վրայով Թուրքիայի հետ կապվելը⁵²⁶:

Ռազմական գործողություններն ընթանում էին նաև Գողթանի, Բեյուք Վեդիի, Ղազախի ճակատներում, ինչը վկայում էր, որ Բաքուն վճռականաբար էր տրամադրված ռազմական գործողություններում հաջողության հասնելու և դրանով Թիֆլիսում կայանալիք խորհրդածողովում իր բանակցային դիրքերն ամրապնդելու հարցում⁵²⁷: Ղազախի ճակատում հայկական զորքերը հաջողության հասան՝ գրավելով սահմանամերձ մի քանի գյուղեր: Այդ ճակատում հրադադարը հաստատվեց միայն ապրիլի 18-ին ՀՀ Դիլիջանի և ԱՂՅ Ղազախի գավառների ներկայացուցիչների միջև համապատասխան համաձայնության ձեռքբերումով⁵²⁸: Հատկանշական է, որ ԱՂՅ զորքերի շարքերում Հայաստանի դեմ կռվում էին վրացիներ⁵²⁹:

Դաշնակիցները, չկարողանալով կանխել փաստացի պատերազմի սկսվելը, ձգտում էին ամեն զնով թույլ չտալ նրա խորացումը՝ մտահոգված լինելով բացառապես Անդրկովկասի հանրապետությունների համախմբման միջոցով հակախորհրդային ճակատի ստեղծման բարդ գործով: 1920 թ. ապրիլի 1-ին Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի ներկայացուցիչները ԱՂՅ-ին ու ՀՀ-ին կոչ արեցին դադարեցնել ռազմական գործողությունները՝ հակառակ դեպքում սպառնալով գրկել օգնությունից: Նշվում էր, որ եթե հաշտության կոչը չընդունվեր այն պահին, երբ վճռվում էր ողջ Անդրկովկասի բախտը, Բաքվին ու Երևանին ծանր հետևանքներ էին սպասում: Դաշնակիցները որոշում էին ընդունել միջազգային հանձնաժողով ուղարկել Ղարաբաղ՝ հետաքննելու զինված հակա-

մարտության պատճառները և հավաստիանալու, որ կողմերը քայլեր էին ձեռնարկել ճակատի ողջ զծով կրակը դադարեցնելու ուղղությամբ⁵³⁰:

Պատասխան հեռագրերում Բաքուն, մեղքը կրկին բարդելով Երևանի վրա և ընդգծելով վիճելի հարցերի խաղաղ կարգավորման իր քաղաքական գիծը, ողջունում էր դաշնակիցների հանձնաժողովի կազմակերպումը՝ առաջարկելով, որ այն հետաքննի ժամանակագրական կարգով՝ սկսած 1918 թ., Անդրկովկասում հայ-մուսուլմանական փոխադարձ ջարդերի և բախումների պատճառները: Դա Բաքուն պատճառաբանում էր նրանով, որ Ղարաբաղի դեպքերի առանձնացումը Անդրկովկասում դրանց նախորդած իրադարձություններից հետաքննությունը պիտի ուղու վրա կոներ: Բացի այդ, շեշտվում էր, որ դաշնակիցները մերժել էին ԱՂՅ կառավարության խնդրանքը՝ հանձնաժողով ուղարկել 1920 թ. փետրվարի 29-ին հայկական զորքերի կողմից Կարսի մարզի մուսուլմանների կոտորածի հարցը հետաքննելու համար: Նման պայմաններում միայն Ղարաբաղ հանձնաժողով ուղարկելը ԱՂՅ ժողովրդի կողմից կնքվեա՞նք՝ որպես դաշնակիցների կողմից Անդրկովկասի ժողովուրդների հանդեպ խտրական վերաբերմունք և ձգտում՝ օգնել ԱՂՅ զորամասերի վրա «նենգաբար» հարձակում գործած հայերին⁵³¹:

Դրանով Ուսուրբեկովի կառավարությունը երկու նպատակ էր հետապնդում՝ հետաձգել հրադադարի հաստատումը և կրկին անգամ վերահաստատել իր հավակնությունները Կարսի մարզի նկատմամբ: 1920 թ. ապրիլի սկզբին զինված ուժերի մեծ մասը ու կամավորների ուժերը կենտրոնացնելով Ղարաբաղում՝ Ադրբեջանը մեծ զոհերի գնով կարողացավ որոշակի հաջողության հասնել՝ վերագրավելով Ասկերանը ու շրջափակումից հանելով Շուշիի ու Խանքենդիի կայազորները: Ուստի Բաքուն ձգտում էր հրադադարի հաստատման պահին հնարավորին չափ ընդլայնել Ղարաբաղում իր վերահսկողության տակ գտնվող տարածքը: Սակայն ապրիլի 14-ին Դրոյի ղեկավարությամբ ՀՀ կանոնավոր զորքերի մուտքով Ղարաբաղ իրադրությունը փոխվեց հօգուտ հայության⁵³²:

Այս պայմաններում 1920 թ. ապրիլի 9-ին Թիֆլիսում բացվեց Անդրկովկասի հանրապետությունների խորհրդածողովը⁵³³: Ի սկզբանե պարզ էր, որ առանց զինադադարի հաստատման, խոսք չէր կարող գնալ

⁵²⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.563, ք.23, 77:

⁵²⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.563, ք.66, 80-84, 89 և Աշխատառք # 7, 1920 թ. ապրիլի 9:

⁵²⁷ Տե՛ս Աзербայձանսկայա Դեմոկրատիկայա Հանրապետություն, под ред. Н. Агамалиева и др., Институт истории АН Азербайджана им. А.Бакиханова, Баку, Элм, 1998 г., стр. 246; ՀԱԱ, ֆ.278, ց.1, գ.14, ք.87; ֆ.200, ց.1, գ.563, ք.173; Աշխատառք # 6, 1920 թ. ապրիլի 8:

⁵²⁸ Խորհրդածողովում ազգային պատվիրակությունների կազմը տես՝ ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.411, ք.56: Վ. Վիրաբյանը ղեկավարելով բնութագրում է ՀՀ և ԱՂՅ պատվիրակների մասնագիտացված որակները: Տե՛ս Վ. Վիրաբյան, Հայաստանը Անդրկովկասյան հանրապետությունների 1920 թ. ապրիլյան խորհրդածողովում, Երևան, Ասոդիկ, 2004, էջ 7: Խորհրդածողովը պետք է բացվեր

մարտի 30-ին, սակայն Բաքվի ջանքերով այն հետաձգվեց: Դրանով ԱՂՅ-ն հույս ուներ ժամանակ շահել Ղարաբաղի ապստամբությունը ճնշելու համար: Տե՛ս R.G. Hovannisian, նշվ. աշխ., Vol. 3, p.166:

⁵²⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.278, ց.1, գ.14, ք.54:

⁵²⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.249, ք.249-252; գ.475, ք.173, 186: Տե՛ս նաև Հ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 222-224:

⁵²⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.249, ք.230; Լրաբեր հասարակական գիտությունների, # 3, 1996, ցր.198, 199-200:

⁵²⁸ Տե՛ս Աշխատառք, # 67, 8, 1920 թ. մարտի 24, ապրիլի 14; ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.563, ք.66, 95:

⁵²⁹ Հ. Օհանջանյանին ուղղված նամակում Ա. Խատիսյանը մատնանշում էր կոնկրետ օրինակներ ու խնդրում էր վրացական կողմից պահանջել հեռացնել նրանց: Տե՛ս Լրաբեր հասարակական գիտությունների, # 3, 1996, ցր. 199-200:

խորհրդաժողովի արդյունավետ աշխատանքի մասին: Ուստի Վրաստանում և ՀՀ պատվիրակություններն առաջարկեցին քննարկել Ղարաբաղում ռազմական գործողությունների դադարեցման հարցը, նախքան անցնելը խորհրդաժողովի օրակարգին: Սակայն ԱԳՀ պատվիրակությունը, սկզբունքորեն չառարկելով դրան, հայտարարեց, որ չունեն համապատասխան լիազորություններ⁵³⁴: Միայն 1920 թ. ապրիլի 11-ի նիստում ԱԳՀ պատվիրակությունն ստացավ կառավարության համաձայնությունը, և Վրաստանի պատվիրակ Լորդկիպանիձեն առաջ քաշեց բանաձևի նախագիծ, որի շուրջ ծավալվեցին լուրջ բանավեճեր: ԱԳՀ պատվիրակությունը, նպատակ ունենալով թույլ չտալ Ղարաբաղի դեպքերի առանձնացումը, նշեց, որ պատերազմն ընթանում էր ոչ միայն Ադրբեջանում, այլև նրա տարածքից դուրս, օրինակ՝ ՀՀ տարածքում, ու քանի որ բախումները տեղի էին ունենում ոչ թե ՀՀ ու ԱԳՀ հպատակների, այլ ընդհանրապես հայերի ու մուսուլմանների միջև, բանաձևում պետք էր ամրագրել այդ փաստը: ՀՀ պատվիրակությունն, ընդդիմանալով դրան, նշում էր, որ այդ դեպքում «մուսուլմաններ» ձևակերպումը կներառեր նաև թուրքերին ու քրդերին և առաջարկում էր արձանագրել բախումների վայրերը՝ Ղարաբաղը, Ձանգեզուրը, Նուխին, Նախիջևանը, Օրդուբադը և բախումների բոլոր այլ վայրերն Անդրկովկասի սահմաններում:

Բանավեճի արդյունքում ընդունվեց բանաձև. 1) անհապաղ դադարեցնել բոլոր բախումները, որոնք տեղի են ունենում այժմ Ղազախում, Նախիջևանում, Օրդուբադում և Ղարաբաղում, 2) ՀՀ և ԱԳՀ կառավարությունները անհապաղ պետք է վճռական միջոցներ ձեռք առնեն՝ բացառելու միմյանց սահմաններում հայ և մուսուլման բնակչության միջև բախումները⁵³⁵:

1920 թ. ապրիլի 12-ի նիստում մինչև ռազմական բախումները գոյություն ունեցած իրավական վիճակի մասին հարցի քննարկման ժամանակ ԱԳՀ պատվիրակությունն, ի դեմս Օլգերդի բեյ Կրիչինսկու, կտրականապես հրաժարվեց ճանաչել օգոստոսի 22-ի համաձայնագիրը՝ որպես Լեռնային Ղարաբաղի իրավական կարգավիճակը սահմանող միջազգային իրավական ակտ: Ըստ նրա՝ այդ համաձայնագիրը խախտվել էր շատ կետերում և իր ուժը կորցրել Ղարաբաղի գյուղացիության ապստամբության պահից, ուստի խոսք կարող էր գնալ միայն մինչև 1919 թ. նոյեմբերի 23-ի համաձայնագիրը գոյություն ունեցող սահմաններին վերադառնալու մասին: Կրիչինսկու կարծիքով օգոստոսի 22-ի համաձայնագիրը միջազգային ակտ չէր, այլ միայն ԱԳՀ ներքին կառավարման

ակտ, որով ԱԳՀ իշխանության ճանաչման պահից Ղարաբաղի հարցը դարձավ ԱԳՀ ներքին հարց:

Նման դիրքորոշումը հստակ կերպով ցույց էր տալիս, որ Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհրդի հետ ստորագրված ժամանակավոր համաձայնագրի չեղյալ հայտարարումով Բաքուն ձգտում էր վերջ դնել այդ հարցի միջազգային կարգավիճակին ու ամրագրել իր ինքնիշխանությունն իրեն երբևիցե չպատկանած երկրամասի նկատմամբ:

Ի պատասխան, ՀՀ պատվիրակ Հ. Օհանջանյանը հայտնեց, որ, եթե օգոստոսի 22-ի համաձայնագիրը խախտվել էր Ղարաբաղի գյուղացիության կողմից, ապա ԱԳՀ-ն իր հերթին խախտել էր նոյեմբերի 23-ի համաձայնագիրը՝ արբիտրաժի փոխարեն դիմելով զենքի ուժի: Հայկական կողմը պնդում էր, որ Բաքուն չի տիրում Ղարաբաղին, և նրա հարաբերություններն այդ տարածքի հետ կարգավորվում են համաձայնագրով, որը միջազգային իրավական ակտ է:

Քննարկումների արդյունքում ընդունվեց բանաձև, որը նախատեսում էր վերականգնել այն իրավական կարգավիճակը, որը գոյություն ուներ մինչև բախումները և բխում էր հայ-ադրբեջանական և անդրկովկասյան խորհրդաժողովներում ձեռք բերված համաձայնագրից, ինչպես և համապատասխան կառավարությունների հետ Ազգային խորհուրդների պայմանագրերից: Բանաձևը հղում էր կատարում թե՛ 1919 թ. օգոստոսի 22-ի և թե՛ 1919 թ. նոյեմբերի 23-ի ակտերին, ինչը նշանակում էր ադրբեջանական դիվանագիտության ձախողում⁵³⁶: Թերևս դա էր պատճառը, որ արդեն հաջորդ՝ 1920 թ. ապրիլի 13-ի նիստին ԱԳՀ պատվիրակությունը հրապարակեց Օ.բ. Կրիչինսկու հայտարարությունը բանաձևի կապակցությամբ, որով «օգոստոսի 22-ի պայմանագրից բխող իրավական վիճակը նախատեսում է Ղարաբաղի հայտնի մասերի ենթակայություն ԱԳՀ կառավարությանը որոշակի տարածքային սահմաններում, որոնք, եթե ներկայումս խախտվել են տեղի ունեցած բախումների պատճառով, ապա պետք է հիշյալ բանաձևի համաձայն՝ վերականգնվեն»⁵³⁷: Ընդ որում, ադրբեջանական կողմը պահանջեց իր մեկնաբանությունը հրապարակել բանաձևի հետ միասին, իսկ այդ հարցում հանդիպելով հայ-վրացական դիմադրությանը՝ ընդհանրապես հրաժարվեց համաձայնել բանաձևի հրապարակմանը՝ պատճառաբանելով Բաքվից ստացված հրահանգները բանաձևի անընդունելիության մասին: Արդյունքում որոշվեց վերանայել բանաձևը, և դրանով փաստորեն ԱԳՀ պատվիրակներն ուղղեցին նախորդ նիստում իրենց կատարած սխալը⁵³⁸:

⁵³⁶ Տե՛ս Տոբո # 90, 1920 թ. ապրիլի 23; Եօթնձ, #90, 1920 թ. ապրիլի 23: Ապրիլի 12-ին խորհրդաժողովը նաև որոշում ընդունեց ստեղծել եռակողմ վեց հոգանոց համձայնագրով, որը տեղում պետք է վերահսկեր խորհրդաժողովի՝ բախումների դադարեցմանը ու status quo-ի վերականգնմանը վերաբերող բանաձևերի իրագործումը, ինչպես նաև ուսումնասիրեր բախումների պատճառներն ու պատկերը:

⁵³⁷ Տե՛ս Տոբո # 91, 1920 թ. ապրիլի 24:

⁵³⁸ Տե՛ս Վ. Վիրաբյան, Հայաստանը Անդրկովկասյան հանրապետությունների..., էջ 20-21:

⁵³⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.411, ք.56: ԱԳՀ պատվիրակության դիրքորոշման արդյունքում ստացվեց նաև խորհրդաժողովի ապրիլի 10-ի նիստը: Տե՛ս Տոբո, # 87, 88, 1920 թ. ապրիլի 20-21:

⁵³⁵ Տե՛ս Տոբո #89, 1920 թ. ապրիլի 22; Եօթնձ, #82, 1920 թ. ապրիլի 14; Վ. Վիրաբյան, Հայաստանը Անդրկովկասյան հանրապետությունների..., էջ 11-13: ՀՀ կառավարությունն իր համաձայնությունը տվեց անհապաղ դադարեցնել ռազմական գործողությունները: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.411, ք.69:

1920 թ. ապրիլի 14-ի նիստում Օ.բ. Կրիչինսկին առաջարկեց բանաձևում «իրավական կարգավիճակ» բառից հետո ավելացնել «ժամանակավոր բաժանարար գծերի իմաստով» բառերը՝ դրանով ստատուս քվոյի վերականգնումը հանգեցնելով բացառապես սահմանների վերականգնմանը, այսինքն՝ Ղարաբաղը ԱՂՅ ռազմաքաղաքական վերահսկողության տակ կրկին մտնելուն։ Ի պատասխան ՀՀ պատվիրակության հայտարարությանը, որ այդ փոփոխությունը լիովին փոխում էր օգոստոսի 22-ի համաձայնագրի իմաստը, Կրիչինսկին հայտարարեց, որ խորհրդրդաժողովում հայկական կողմի ներկայացրած պայմանագրի տեքստը սոսկ Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի՝ 26 կետերում ամփոփված ցանկություններն էին, որոնք ԱՂՅ կառավարության կողմից չէին ստորագրվել։ Ըստ նրա՝ ԱՂՅ-ին Ղարաբաղի ենթակայության պայմանները գրավոր չէին ամրագրվել, այլ այդ պայմանների ճանաչումը Բաքվի կողմից սոսկ բարոյական պարտավորություն էր, որը գործում էր, քանի դեռ բնակչությունը պահպանում էր իր լոյալությունը։ Կրիչինսկին նաև համարձակություն ունեցավ հայտարարել, որ այլևս գոյություն չունեին միջազգային շփման այն սուբյեկտը (Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդ-Դ.Կ.), որը կարող էր պահանջել որևէ պայմանագրի կատարում։ Ըստ նրա՝ Ազգային խորհրդի կողմից ԱՂՅ իշխանության թեկուզև ժամանակավոր ճանաչման պահից խորհրդի իշխանությունը վերացավ՝ տարրալուծվելով Ադրբեջանի ինքնիշխանության մեջ ու ներկա պահին Ղարաբաղի տարածքում կար միայն այդ ինքնիշխանությունը⁵³⁹։

Հայկական կողմն, ի պատասխան, նշում էր, որ պայմանագրի մյուս կողմը՝ Ազգային խորհուրդը, չէր վերացել, իսկ Ադրբեջանը, խախտելով իր պայմանագրային պարտավորությունները, զրկվում էր նրանով սահմանված իր իրավունքներից։ Վրացական կողմը լիովին պաշտպանում էր ՀՀ դիրքորոշումը՝ համարելով, որ Ղարաբաղի հարցն անվիճելիորեն ուներ միջազգային բնույթ և անհրաժեշտ էր հաշվի մատել օգոստոսի 22-ի պայմանագրի հետ⁵⁴⁰։

Քննարկումների արդյունքում ընդունվեց Լորդկիպանիձեի առաջարկությունը՝ ընդունել նախորդ բանաձևը՝ նրանում ավելացնելով դրույթ գոյություն ունեցող սահմանների վերականգնման մասին։ Բանաձևին կից ընդունվեց ԱՂՅ պատվիրակության հայտարարությունը, որով ԱՂՅ կառավարությունը խոստանում էր պահպանել Ղարաբաղի հայ բնակչության բոլոր ազգային-մշակութային իրավունքները, որոնցից նա օգտվում էր⁵⁴¹։ Բանաձևն ուներ փոխգիշումային բնույթ ու, թեև ԱՂՅ շահերի տեսակետից շատ ավելի բարենպաստ էր, քան բանաձևի նախորդ խմբագրումը, բայց այնպես չէր չեզոքացնում օգոստոսի 22-ի համաձայնագիրը ու ոչ էլ փոխարինում նրան՝ իրենից ներկայացնելով ԱՂՅ զուտ

մարտավարական հաջողություն։ Բաքուն չկարողացավ հասնել համաձայնագրի վերանայմանը ու Ղարաբաղի նկատմամբ ԱՂՅ ինքնիշխանության հաստատմանը։

Խորհրդաժողովի 1920 թ. ապրիլի 17-ի նիստում, քննարկելով Ղազախի շրջան մեկնած հանձնաժողովի⁵⁴² զեկույցը, ԱՂՅ պատվիրակությունը պահանջեց Ղարաբաղի հարցն առանձնացնել Ղազախի հարցից⁵⁴³։ ԱՂՅ ԱԳ նախարար Խան Խոյսկին դա պատճառաբանում էր նրանով, որ Ղազախի գավառում տեղի էր ունեցել բաժանարար գծի խախտում հայերի կողմից, որը պետք էր պարզապես վերականգնել։ Մինչդեռ Ղարաբաղը ԱՂՅ տարածք էր, որի դեպքում խոսքը գնում էր ԱՂՅ ներքին իրավաւթյան և բնակչության ապստամբության մասին։ ԱՂՅ պատվիրակությունը խոստանում էր, որ Ղարաբաղի հայությունը կօգտվեր ազգային-մշակութային իրավունքներից, ինչը բխում էր նաև Բաքվի շահերից, քանի որ Ադրբեջանը կանգնած էր լուրջ վտանգի առջև ու ժամանակ չունեի զբաղվելու Ղարաբաղով։ Արդարացնելով Ադրբեջանի գործողությունները Ղարաբաղում՝ Խան Խոյսկին նշում էր, որ չէր կարելի թույլ տալ, որ պետության համար ծայրահեղ վտանգի պահին անընդհատ մշտական սպառնալիք լինեի թիկունքից։ Ի պատասխան, ՀՀ պատվիրակությունը պահանջեց ընդունել ընդհանուր որոշում, որը կվերաբերեր խորհրդաժողովի 1920 թ. ապրիլի 11-ի բանաձևում նշված բոլոր շրջաններում իրավական նախկին վիճակի վերականգնմանն ու բնակչության վերադարձին իր բնակության վայրերը։ Ընդգծելով ԱՂՅ կողմնակալությունը՝ ՀՀ պատվիրակները դժգոհում էին, որ շտապ հանձնաժողով ուղարկվեց Ղազախ, թեև այնտեղ այրվել էր ընդամենը 9 գյուղ։ Եվ միևնույն ժամանակ Ղարաբաղում 40 հայկական գյուղի բնակչություն մնացել էր անօթևան, սակայն խորհրդաժողովը չէր շտապում⁵⁴⁴։

1920 թ. ապրիլի 18-ի նիստում ընդունվեց առանձին որոշում Ղազախի հարցի շուրջ. ըստ որի՝ հանձնաժողովն անհրաժեշտ էր համարում Ղազախի գավառում վերականգնել մինչև բախումները գոյություն ունեցած փաստացի վիճակը և բնակչությանը վերադարձի հնարավորություն տալ⁵⁴⁵։ Ի պատասխան ԱՂՅ ԱԳՆ ապրիլի 17-ի բողոքի հայտագրի ՀՀ կողմից Ղազախի շրջանում գրավված հողերը չազատելու կապակցությամբ, ՀՀ ԱԳՆ-ը հերքում էր դա՝ նշելով, որ տվել է համապատասխան պահանգներ ու միաժամանակ պահանջելով հայտնել, թե ինչ հրահանգներ էր տվել Բաքուն Ելիզավետպոլի շրջանում և Ղարաբաղում ԱՂՅ զորքերի ագրեսիվ գործողությունների կապակցությամբ։ Փաստորոշմ, Երևա-

⁵³⁹ Տե՛ս Վ. Վիրաբյան, Հայաստանը Անդրկովկասյան հանրապետությունների..., էջ 21-26։

⁵⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում։

⁵⁴¹ Տե՛ս Слово, # 95, 1920 թ. ապրիլի 29։ Այս հարցի շուրջ տե՛ս նաև В.Г. Тунян, նշվ. աշխ., стр. 39-40։

⁵⁴² Հանձնաժողովը Ղազախ էր մեկնել ապրիլի 15-ին և նրա կազմում էին՝ Մամիկոնյանը, Աղասը Մախարաձեն։ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.411, ք.96։

⁵⁴³ ԱՂՅ պատվիրակության ջանքերով սկզբից հանձնաժողով ուղարկվեց Ղազախի գավառ, որտեղ հայկական ուժերը գրավել էին մի շարք ադրբեջանական գյուղեր։ Միաժամանակ Բաքուն խորհրդինս ձգտում էր երկարաձգել մյուս հանձնաժողովի մեկնումը Ղարաբաղ։ Տե՛ս Слово, # 93, 95, 1920 թ. ապրիլի 27 և 29։

⁵⁴⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.563, ք.4-8։

⁵⁴⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.563, ք.9։

նը ձգտում էր օգտագործել իր հաջողությունը Ղազախի գավառում՝ ստի պելու համար Բաքվին զիջումների գնալ Ղարաբաղում⁵⁴⁶:

Արձանագրելով հաջողություն Ղազախի հարցում՝ Ադրբեջանը շարունակեց խոչընդոտել Ղարաբաղ մեկնող հանձնաժողովի աշխատանքների սկսվելուն՝ պարբերաբար պահանջելով հստակեցնել նրա իրավասության շրջանակներն ու առաջ քաշելով զուտ ֆորմալ բնույթի այլ խոչընդոտներ: Եթե Ղազախի պարագայում Բաքուն պնդում էր, որ հանձնաժողովը պետք է սահմանափակվեր բացառապես այդ գավառում տեղի ունեցած բախումների ուսումնասիրությամբ, ապա այս դեպքում պահանջվում էր, որ այն մեկնի նաև բոլոր մյուս վայրեր, որտեղ տեղի են ունենում ազգամիջյան ընդհարումներ, այդ թվում նաև Կարսի մարզ⁵⁴⁷:

Մինչ Անդրկովկասի խորհրդաժողովն անցկացնում էր անարդյունք քննարկումներ, Ղարաբաղ ժամանեցին Դրոյի և Նժդեհի ուժերը: Դրոն ստանձնեց երկրամասի պաշտպանությունը՝ նախապատրաստելով հարձակում Ղարաբաղի վերջնական ազատագրման համար⁵⁴⁸: 1920 թ. ապրիլի 22-ին Թաղավարդ գյուղում գումարված Ղարաբաղի հայության 9-րդ համագումարը չեղյալ հայտարարեց օգոստոսի 22-ի համաձայնագիրը և երկրամասը հռչակեց ՀՀ անբաժան մաս⁵⁴⁹: ԱԳՀ խորհրդայնացման նախօրեին Բաքուն լիովին կորցրել էր վերահսկողությունը Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ:

Այսպիսով, Ղարաբաղի ու Ջանգեզուրի պատկանելության հարցը վերջնականապես իր օգտին լուծելու Ադրբեջանի վերջին փորձը 1920 թ. ապրիլին ձախողվեց, քանի որ այս անգամ դաշնակիցները չէին կարող գործնական աջակցություն ցուցաբերել Բաքվին և, որ առավել կարևոր է, Հայաստանն իր դիրքերն ամրապնդելով Ջանգեզուրում, կարողացավ վճռական պահին անհրաժեշտ օգնություն ցուցաբերել Ղարաբաղում ծագած ապստամբությանը: ԱԳՀ-ն գերազնահատեց իր ռազմաքաղաքական ներուժը և ճակատագրական պահին իր զինված ուժերի զգալի մասը ներքաշեց զինված հակամարտության մեջ, որի ռազմական արդյունքները ևս փայլուն չէին: Ռազմական հաղթանակ չտանելով՝ Բաքուն փորձեց Անդրկովկասի խորհրդաժողովում արձանագրել դիվանագիտական հաղ-

թանակ՝ ձգտելով հասնել օգոստոսի 22-ի հայտնի համաձայնագրի չեղյալ հայտարարմանը: Սակայն այստեղ ևս նրա ջանքերը ձախողվեցին: Ղարաբաղում ԱԳՀ-ի ծավալած զինված հակամարտությունը կատարյալ արկածախնդրություն էր, որն էլ ավելի ծանրացրեց Բաքվի ներքին և արտաքին քաղաքական դրությունը՝ ուժեղացնելով նրա խոցելիությունը Թուրքիայի և Երևանի միջև:

ԱԳՀ-ն իր գոյության շրջանում չկարողացավ լուծել Ղարաբաղը և Ջանգեզուրը իր կազմի մեջ ընդգրկելու հարցը: Խաղաղ խորհրդաժողովի ողմից այդ հարցերի վերաբերյալ որևէ որոշում չընդունվեց, իսկ ՀՀ և ԱԳՀ միջև երկկողմ համաձայնության հիման վրա սահմանազատումը բառով էր կողմերի լիովին հակադիր դիրքորոշումների պատճառով: Ադրբեջանի անկման պահին Ղարաբաղի հայության 9-րդ համագումարը չեղյալ համարեց 1919 թ. օգոստոսի 22-ի համաձայնագիրը՝ այն միակ իրավական փաստաթուղթը, որով Ղարաբաղը սոսկ ժամանակավոր՝ մինչև խաղաղ խորհրդաժողովի որոշումը, ճանաչում էր Բաքվի իշխանությունը: Այսպիսով, Ղարաբաղը երբեք չկազմեց անկախ Ադրբեջանի մասը:

3.5 ԱԳՀ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՈՒՄԱՍՏԱՆԻ ՀԵՏ: ԱԳՀ ԱՆԿՈՒՄԸ

1920 թ. սկզբին Ադրբեջանի միջազգային իրավիճակում տեղի ունեցած արմատական փոփոխություններ, որոնք նոր հիմնախնդիրներ առաջ բերեցին Բաքվի համար: Ռուսաստանի Հարավի Ձինված ուժերի ջախջախման արդյունքում նրանց փոխարինելու եկավ նոր՝ ավելի զորեղ ու կազմակերպված ուժ՝ Խորհրդային Ռուսաստանը, որն ընդհուպ մոտենալով Ադրբեջանի սահմաններին՝ իրական սպառնալիք էր ներկայացնում ադրբեջանական պետականությանը: Նման պայմաններում Ադրբեջանը կրկին կանգնեց դիլեմայի առջև՝ կամ լիովին վերակողմնորոշել իր արտաքին քաղաքականությունը և փորձել համաձայնության գալ Խորհրդային Ռուսաստանի հետ ու պահպանել իր պետականությունը, կամ շարունակել հենվել Անտանտի վրա՝ հուսալով նրա ռազմաքաղաքական օգնությամբ ամրապնդել երկրի միջազգային դիրքերը:

Երկրի բարդ միջազգային դրությունը սրեց նաև Ադրբեջանի ներքաղաքական կացությունը: Ադրբեջանի խորհրդարանի հիմնական քաղաքական ուժերի՝ Սուսավաթի, անկուսակցականների, Էիրարի և սոցիալիստների միջև լուրջ տարաձայնություններ սկսվեցին պետության արտաքին քաղաքականության գերակայությունների որոշման հոդի վրա: Համաձայնություն չկար նաև Սուսավաթի ներսում, որը պառակտվել էր ձախ և աջ թևերի: Ա.Հ. Հաջինսկու գլխավորած ձախ մուսավաթականները խիստ քննադատում էին ԱԳՀ ներքին ու արտաքին քաղաքականությունը⁵⁵⁰:

⁵⁴⁶ Հարցի շուրջ տե՛ս նաև Վ. Վիրաբյան, Հայաստանը Անդրկովկասյան հանրապետությունների 1920 թ. ապրիլյան խորհրդաժողովում, էջ 26-30; Слов, #88, 1920 թ. ապրիլի 21:

⁵⁴⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.563, ք.11-15: Ղարաբաղում բախումների դադարեցման նպատակով ստեղծված հանձնաժողովը ԱԳՀ կողմից ձգձգումների պատճառով Շուշի ժամանեց միայն ապրիլի 22-ին, իսկ Նախիջևան մույն նպատակով ուղարկված հանձնաժողովը միայն ապրիլի 25-ին հասավ Երևան՝ այդպես էլ չհասցնելով մեկնել Նախիջևան: Երկու հանձնաժողովներն էլ փաստորեն չհասցրեցին աշխատանք ծավալել Կարմիր բանակի ԱԳՀ ներխուժման և վերջինի խորհրդայնացման պատճառով: Տե՛ս R.G. Hovannisian, նշվ. աշխ., Vol. 3, p.171:

Անդրկովկասի խորհրդաժողովը չունեցավ փակման պաշտոնական միտք, քանի որ նրա աշխատանքները հետաձգվեցին մինչև խորհրդաժողովի նշանակած հանձնաժողովների վերադարձը, որի ընթացքում Կարմիր բանակը ներխուժեց Ադրբեջան ու ԱԳՀ-ում հաստատվեց խորհրդային իշխանություն:

⁵⁴⁸ Տե՛ս Հ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 229:

⁵⁴⁹ Տե՛ս R.G. Hovannisian, նշվ. աշխ., Vol. 3, p.158-159; Հ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 233:

⁵⁵⁰ Տե՛ս Азербайджанская Демократическая Республика, стр.250; Աշխատառք, #28, 1920 թ. հունվարի 5; T. Swietochowski Russian Azerbaijan..., p.173:

Երկրի քաղաքական ուժերը փաստորեն բաժանվեցին երկու հակադիր ճամբարների: Առաջին ճամբարում գտնվող Մուսավաթը և անկուսակցականների խմբակցությունը Ամտանտի հետ համագործակցության խորացման և բուլշևիզմի դեմ պայքարի կողմնակից էին: Հունվարի 28-ին Մուսավաթի առաջնորդներից Ռասուլզադեն նշում էր իր ելույթում. «... Արևելքը չի կարող համակերպվել բուլշևիզմին: Նրանք, ովքեր մեզ հրավիրում են բուլշևիզմի միջոցով ազատագրել Արևելքը, չեն ճանաչում բուլշևիզմը: Մենք ուժ չունենք փրկելու իսլամը և թյուրքական աշխարհը: Հակառակը, այդ դեպքում մենք էլ կկործանվենք: Մուսուլմանական ազգերի փրկությունը ոչ թե մուսուլմանների դիմելով թշնամի ռուս-սլավոնականության միջոցով կլինի, այլ յուրաքանչյուր ազգի ներքին զարթոնքի: Բուլշևիկները չեն ճանաչի Ադրբեջանի անկախությունը: Նրանք 2 տարի է, ինչ չեն կարողանում համաձայնության գալ Լեհաստանի և Ֆինլանդիայի հետ»⁵⁵¹: 1919 թ. դեկտեմբերի 28-ին կայացած Մուսավաթի խորհրդակցությունը վարչապետ Ռսուլբեկովի գլխավորությամբ որոշում ընդունեց կառավարությանն առաջարկել՝ 1) Հաջինսկուն հեռացնել ներքին գործերի նախարարի պաշտոնից և նրան փոխարինել բուլշևիկների դեմ լուրջ պայքար մղելուն ընդունակ պաշտոնյայով, 2) ցրել խորհրդարանը և կառավարությանը տրամադրել լայն լիազորություններ ներքին և արտաքին քաղաքականության ոլորտներում⁵⁵²:

Իր հերթին ամենախոշոր ընդդիմադիր կուսակցությունը Իթթիհադը կողմնորոշվում էր դեպի Խորհրդային Ռուսաստան՝ գտնելով, որ բուլշևիզմը պայքարում էր ողջ մարդկության, այդ թվում նաև մուսուլմանների ազատագրման համար կապիտալիզմից և արևմտյան իմպերիալիզմից: Ինչ վերաբերում է բուլշևիզմի ոչ կրոնական բնույթին, Իթթիհադը համարում էր, որ օգնությունը իսլամական աշխարհին ընդդեմ արևմտյան իմպերիալիզմի փոխհատուցում էր այդ գործումը⁵⁵³:

Տեղի էր ունենում նաև ծախ՝ սոցիալիստական ուժերի համախմբում. այդ թվի ամենախոշոր կուսակցության՝ Հունմեթի ներսում տեղի ունեցած պառակտման արդյունքում անջատվեց Կարակի և Հուսեյնովի գլխավորած ծախ հունմեթականների խմբավորումը, որն ընդունելով

⁵⁵¹ Տե՛ս Աշխատատր, #23, 1920 թ. հունվարի 30:

⁵⁵² Տե՛ս Азербайджанская Демократическая Республика, стр.252-253:

⁵⁵³ См. в том же месте, стр.249; Աշխատատր, #33, 1920 թ. փետրվարի 11; Наше время, #9, 1920 թ. հունվարի 14; Աշխատատր, #18, 1920 թ. հունվարի 24:

Իթթիհադի ներսում ևս կային զաղափարական տարածայնություններ պանիսլամիստական և պանթուրքական բևերի միջև, որն ավարտվեց պանիսլամիստների հաղթանակով: Տե՛ս Աշխատատր, #38, 1920 թ. փետրվարի 14:

Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչը ՀՀ ԱԳՆ-ին մարտի 31-ին տեղեկացնում էր, որ բուլշևիկների հետ ԱԳՀ համաձայնության դեպքում Բաքվի ագրեսիվ քաղաքականությունը ՀՀ հանդեպ կուժեղանար: Անդրկովկասի խորհրդաժողովում ՀՀ ծայրը լսելի դարձնելու համար նա նպատակահարմար էր համարում բուլշևիկների հետ կիսապաշտոնական հարաբերությունների հաստատումը, ինչն «առիթ կտար ԱԳՀ-ին կարծելու, որ որոշ պարագաներում հնարավոր կլինի ՀՀ ճնշումը բուլշևիկների ճնշման հետ միաժամանակ»: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, գ.1, Գ.440, ք.17:

«Ադրբեջանական կոմունիստական կուսակցություն-Հունմեթ» անունը, դարձավ Ադրբեջանում բուլշևիզմի զարգացման հիմնաքարերից մեկը⁵⁵⁴: Թեև նորաստեղծ կուսակցությունը գտնվում էր ՌԿ(Բ)Կ ազդեցության ներքո, այն ձգտում էր կայանալ՝ որպես ինքնուրույն քաղաքական ուժ իր ազգային ինքնությանը, և դա նրան հաջողվեց. 1920 թ. փետրվարի 11-12-ին Բաքվում Հունմեթի և ՌԿ(Բ)Կ մասնակցությամբ կայացած խորհրդաժողովում հռչակվեց Ադրբեջանական Կոմունիստական բուլշևիկյան կուսակցության ստեղծումը⁵⁵⁵:

Ներքաղաքական հակասություններն Ադրբեջանում ավելի էին ուժգնանում այն անհաշտ պայքարի պատճառով, որն ընթանում էր Ադրբեջանում և ողջ Անդրկովկասում մի կողմից՝ Ամտանտի տերությունների, մյուս կողմից՝ Խորհրդային Ռուսաստանի միջև, որում վերջինիս դաշնակցի դերում էր հանդես գալիս Ամատոլիայում 1919 թ. ծավալված ազգայնական շարժումը Մուստաֆա Քեմալի գլխավորությամբ: Բուլշևիկների առաջխաղացումը դեպի Անդրկովկաս մեծ երկյուղ էր առաջ բերում Ամտանտի մոտ: Վերջինը գիտակցում էր, որ Անդրկովկասի նվաճումը Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից հղի էր բուլշևիզմի տարածումով Իրանում, Թուրքիայում և ողջ Մերձավոր Արևելքում: Ուստի Ամտանտի տերությունները հետզհետե ավելի էին հակվում ճանաչելու Անդրկովկասի հանրապետությունները, նպաստելու նրանց անկախության ամրապնդմանը, տարածքային հարցի լուծմանը, Անդրկովկասի միության ստեղծմանը և ցուցաբերելու անհրաժեշտ ռազմական և նյութական օգնություն: Արդյունքում 1920 թ. հունվարի 12-ին դաշնակիցների Գերագույն խորհուրդը դե-ֆակտո ճանաչեց ԱԳՀ և Վրաստանի անկախությունը, որից հետո ռազմական փորձագետների խորհուրդը ԱԳՀ և Վրաստանի պատվիրակությունների մասնակցությամբ ձեռնամուխ եղավ երկու հանրապետություններին ռազմական օգնության ցուցաբերման հնարավորության ուսումնասիրությանը⁵⁵⁶:

⁵⁵⁴ Հունմեթի պառակտումը խրախուսվել էր Ռուսաստանի Կոմկուսի կողմից, որի նպատակն էր առանձնացնել Հունմեթի կոմունիստական թևը և սկսել աջակցել նրան կազմակերպորեն ամրապնդելու: Պառակտումից հետո ծախ հունմեթականներն իրենց շարքերում ներառեցին ադրբեջանական էսեռների «Էքիմեջի» կուսակցության ծախ թևը Ռ. Սլյուսերովի գլխավորությամբ: Տե՛ս T. Swietochowski, Russian Azerbaijan..., p.166-167; Азербайджанская Демократическая Республика, стр.250:

⁵⁵⁵ ՌԿ(Բ)Կ երկրամասային կոմիտեի մոտեցմամբ Հունմեթը պետք է լինեի ՌԿ(Բ)Կ տարածքային կազմակերպություն: Սակայն Աստրախանում գործող, իսկ հետո Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության մեջ կարևոր պաշտոններ զբաղեցնող հունմեթականներ Ն. Նարինանովի, Մուսաբեկովի և այլոց աջակցությամբ ՌԿ(Բ)Կ Քաղբյուրոն համաձայնություն տվեց Հունմեթը կոմունիստական ինքնավար կուսակցություն հռչակելուն: Տե՛ս T. Swietochowski, Russian Azerbaijan..., p.168-169, 171: Տե՛ս նաև История государства и права Азербайджанской ССР, Баку, Азербайджанский Государственный Университет им. С.М. Кирова, Юридический факультет, 1973, стр.9:

⁵⁵⁶ Տե՛ս Азербайджанская Демократическая Республика, стр.220-227; Г.Махмурян, նշվ.աշխ., стр.173-174, 178; T. Swietochowski, Russian Azerbaijan..., p.159; 3. Авалов, նշվ.աշխ., стр.240,244-246: Ընդ որում, դաշնակիցները հրաժարվեցին զինված ուժեր ուղարկել Անդրկովկաս:

Սակայն ճանաչելով ԱՂՅ գոյության փաստը՝ դրա հետ մեկտեղ Անտանտը փաստորեն հրաժարվում էր պաշտպանել Բաքվի նվաճողական հավանությունները։ Արդեն ԱՂՅ-ի անկումից հետո 1920 թ. դեկտեմբերի 1-ին Ազգերի Լիգան մերժեց նրա՝ Լիգային անդամակցելու դիմումը՝ իր որոշումը հիմնավորելով նրանով, որ 1. դժվար էր հստակ որոշել այն տարածքը, որի վրա տարածվում էր ԱՂՅ կառավարության ինքնիշխանությունը, 2. հարևան պետությունների հետ սահմանային վեճերի պատճառով հնարավոր չէր ճշգրիտ որոշել ԱՂՅ առկա սահմանները⁵⁵⁷։

Անտանտի տերությունների կողմից Ադրբեջանի անկախության ճանաչումն ստիպեց Մուսավաթին դադարեցնել երկմտանքները և կանգնել վերջնականապես արևմտամետ կողմնորոշման ճանապարհին, քանի որ նա երկյուղում էր զրկվել Անտանտի աջակցությունից և կորցնել իր անկախությունը՝ զնալով բուլշևիկների և քեմալականների հետ մերձեցման⁵⁵⁸։ Ադրբեջանական պատմագրությունը սակայն հերքում է ԱՂՅ-ի և Անտանտի տերությունների միջև սերտ հարաբերությունների առկայությունը, իսկ Բաքվի կողմից քեմալական շարժմանը չաջակցելն արդարացնում է այնպիսի գործոններով, ինչպիսին են՝ ԱՂՅ ու Թուրքիայի միջև ընդհանուր սահմանների բացակայությունը, ՀՀ-ի ու Անտանտի կողմից ԱՂՅ-ն Թուրքիայի հետ կապող ճանապարհների վերահսկողությունը ու նորաստեղծ և փոքր ադրբեջանական պետության կողմից նման քայլի քաղաքական աննպատակահարմարությունը⁵⁵⁹։

ԱՂՅ ներքաղաքական կյանքի և արտաքին կողմնորոշման վրա ազդող մեկ այլ հզոր գործոն էր Անատոլիայում Մուստաֆա Բեմալի գլխավորությամբ ծավալված ազգայնական լայնածավալ շարժումն ընդդեմ Անտանտի կողմից Թուրքիայի մասնատման։ Դաշնակիցների և նրանց հովանավորյալ Թուրքիայի սուլթանական կառավարության դեմ պայքարող քեմալական շարժումը դրանով իսկ ընդհանուր գծեր ուներ բուլշևիկների հետ և հանձին հորհրդային Ռուսաստանի, տեսնում էր այն ուժը, որն ընդունակ էր իրական աջակցություն ցուցաբերել իրեն⁵⁶⁰։ Իր հերթին հորհրդային Ռուսաստանը քեմալական շարժումը դիտում էր՝ որպես առա-

ջադեմ շարժում մուսուլմանական աշխարհում, որի զարգացումը կամրապնդեր բուլշևիկների դիրքերն Արևելքում⁵⁶¹։

Քեմալականներն ԱՂՅ կառավարությունը համարում էին գործիք Անտանտի տերությունների ձեռքում, առավել ևս, որ Ռուսաբեկովի կաբինետը հակվածություն չէր ցուցաբերում աջակցելու շարժմանը՝ երկյուղելով Անտանտի տերությունների հետ հարաբերությունների խզումից⁵⁶²։ Մյուս կողմից, Ադրբեջանը դիտվում էր՝ որպես հարմար հարթակ հորհրդային Ռուսաստանի հետ շփումներ հաստատելու գործում։ Բուլշևիկների հետ կապվելու համար Քեմալական Թուրքիայի գլխավոր ներկայացուցիչն Ադրբեջանում Քեմալի մերձավոր Ֆուատ Սաբիտն էր, որն արդեն 1919 թ. հոկտեմբերին թուրքական 15-րդ կորպուսի հրամանատար Բյազիմ Կարաբեքիրին հաղորդում էր, որ բուլշևիկները պատրաստակամությամբ էին հայտնում ցուցաբերել անհրաժեշտ քանակի ֆինանսական օգնություն։ Շփումներ իրականացվում էին նաև Հայլի փաշայի միջոցով, որը կապեր էր հաստատել ՌԿ(բ)Կ երկրամասային կոմիտեի հետ և որի վրա ևս պարտավորություն էր դրվել կազմակերպել հորհրդային Ռուսաստանի ռազմական օգնությունը քեմալական շարժմանը⁵⁶³։

1920 թ. հունվարի 2-ին հորհրդային Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողովոմ Հիչերինը դիմեց Ադրբեջանին և Վրաստանին՝ առաջարկելով ռազմական դաշինք կնքել ընդդեմ Դեմիկիմի։ Ընդ որում, Հիչերինի առաջին նոտան իր բնույթով ավելի շուտ կոչ էր Ադրբեջանի և Վրաստանի աշխատավորներին, քան անկախ պետություններին ուղղված դիվանագիտական հայտագիր⁵⁶⁴։ Սոցիալիստների, էհրարի և Իթթիհադի խմբակցություններն անմիջապես պահանջեցին անհապաղ համաձայնության գալ բուլշևիկների հետ ու մոբիլիզացնել ուժերն ընդդեմ Դեմիկիմի⁵⁶⁵։ Սակայն ԱՂՅ կառավարությունը գումարած Պետական պաշտպանության կոմիտեն հունվարի 6-ին որոշում ընդունեց առաջարկել ԱԳՆ-ին, որ Ադրբեջանը՝ որպես անկախ պետություն, նախապես Վրաստանի հետ հորհրդողակցելուց հետո բանակցություններ սկսի հորհրդային Ռուսաստանի հետ։ Նաև որոշվեց պարզել Մեծ Բրիտանիայի դիրքորոշումն ու օգտա-

⁵⁵⁷ Shu N. Hovhannissyan, The Karabakh Problem. The Thorny Road to Freedom and Independence, National Academy of Sciences of Armenia, Institute of Oriental Studies, Yerevan, Zangak-1997, 2004, p.28-29:

⁵⁵⁸ Shu B. Aslan, նշվ. աշխ., s.31, 33; Աշխատառք, #33, 1920թ. փետրվարի 11: Աշխատառք-ը նշում էր, որ շնորհիվ ԱՂՅ-ի գե-ֆակտո ճանաչման, Մուսավաթը կանգնեց Ադրբեջանի անկախության ճանապարհին։ Միևնույն ժամանակ 1-ին համազումարը պահանջում էր՝ ճանաչել ԱՂՅ անկախությունը, իսկ թուրքական մամուլը Ադրբեջանը որակում էր՝ որպես Օսմանյան կայսրության հաստատուն հենարան և ընդգծում Ադրբեջանի և Թուրքիայի միջև որևէ տարբերության բացակայությունը։ Թերթը եզրակացնում էր, որ Բաքվում իրար էին բախվում ոչ թե ծայր ու աջ, այլ թուրքական և ադրբեջանական հոսանքները։

⁵⁵⁹ Shu H. Bajkara, նշվ. աշխ., c.268

⁵⁶⁰ Սակայն միաժամանակ Քեմալը քաջ գիտակցում էր, որ խոսք չէր կարող գնալ բուլշևիկներ՝ որպես քեմալական շարժման գաղափարախոսություն որդեգրելու մասին։ Shu T. Swietochowski, Russian Azerbaijan..., p.161; H. Bajkara, նշվ. աշխ., c.261-262:

⁵⁶¹ Shu P. Kазанджян, Большевики и младотурки: новые документы о российско-турецких отношениях (1920-1922 гг.), Институт Востоковедения Национальной Академии Наук Республики Армения, Москва, Институт Востоковедения Российской Академии Наук, 1996, стр. 2-3:

⁵⁶² Shu K. Karabekir, İstiklal Harbimiz, Çilt 1, İstanbul, Emre Yayınları, 1995, s.1309; B. Aslan, նշվ. աշխ., s.31-32; H. Bajkara, նշվ. աշխ., c.270-271: Բյազիմ Կարաբեքիրն այդ կապակցությամբ գրում էր. «Մուսավաթական կառավարությունը վախճնում էր մեզ հետ շփումներից և բուլշևիկների դեմ պաշտպանությամբ էր զբաղված։ Ինչու՞ է մեզանից վախճնում և ինչու՞ ու ինչպե՞ս է բուլշևիկների բանակի դեմ կռիվում»։ Shu B. Aslan, նշվ. աշխ., s.33:

⁵⁶³ Shu B. Aslan, նշվ. աշխ., s.29, 32; T. Swietochowski, Russian Azerbaijan..., p.162; N. Abbasli, նշվ. աշխ., s.77; H. Bajkara, նշվ. աշխ., c.269:

⁵⁶⁴ Shu T. Swietochowski, Russian Azerbaijan..., p.174:

⁵⁶⁵ Shu Hаше время, #7, 1920 թ. հունվարի 14; Слово, #8, 1920 թ. հունվարի 13; Азербайджанская Демократическая Республика, стр.254; Борьба, #24, 1920 թ. փետրվարի 1:

գործել նրա ազդեցությունը՝ հանրապետության շահերից ելնելով⁵⁶⁶։ Այս կառավարությունը հունվարի 14-ի պատասխան հայտագրում մերժում էր Մոսկվայի առաջարկությունն այն պատճառաբանությամբ, որ Ադրբեյջանը՝ որպես անկախ պետություն, իրավունք չուներ միջամտելու Ռուսաստանի ներքին գործերին։ ԱՊՀ կառավարությունը մասնաշաղկապաբանություն էր հայտնում բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատել խորհրդային Ռուսաստանի հետ երկու պետությունների ինքնիշխանության ճանաչման հիման վրա։

Փաստորեն իր պատասխան հայտագրով Բաքուն ակնարկում էր իր ներքին գործերին միջամտելու անթույլատրելիությունը⁵⁶⁷։ Բաքվի համար խորհրդային առաջարկի մերժման կարևոր դրդապատճառ հանդիսացավ Անտանտի Գերագույն խորհրդի կողմից հունվարի 12-ին ԱՊՀ անկախության դե ֆակտո ճանաչումը⁵⁶⁸։

Խորհրդային Ռուսաստանը շարունակեց դիվանագիտական ճնշում գործադրել Բաքվի վրա⁵⁶⁹։ 1920 թ. հունվարի 23-ի հեռագրում Չիչերինը եզրակացնում էր, որ Բաքուն չպատասխանեց Մոսկվայի առաջարկությանը ու կրկին պնդում էր հակադեմոկրատիկական դաշինքի ստեղծման վրա։ Միաժամանակ Բաքուն մեղադրվում էր Դեմիկինի հետ գործակցության մեջ։ Չիչերինը ընդգծում էր, որ միասնական Ռուսաստանի իր գաղափարով Դեմիկինը սպառնում էր մասնավորապես ԱՊՀ-ի անկախությանը, մինչդեռ խորհրդային Ռուսաստանը միշտ էլ ճանաչել է ազգերի ինքնորոշման իրավունքը՝ որպես օրինակ բերելով Մոսկվայի կողմից Լեհաստանի, Ֆինլանդիայի, Էստոնիայի անկախության ճանաչումը⁵⁷⁰։

Փետրվարի 1-ի պատասխան հայտագրում ԱՊՀ ԱԳ նախարար Խան Խոյսկին հերքում էր Դեմիկինի հետ գործակցության մեղադրանքները՝ հղում անելով Բաքվից գեներալ Պրժևալսկու և իր շտաբի արտաքսումը, իր քակցությունը Դեմիկինի դեմ լեռնականների պայքարին և այլն։ Բաքուն կրկին արձանագրում էր, որ խորհրդային Ռուսաստանն, ի տարբերություն Լեհաստանի, Ֆինլանդիայի և Էստոնիայի, փաստորեն չէր ճա-

նաչում ԱՊՀ անկախությունը ու ուսց պատուով էր պայմանավորված բանակցությունների կայացումը⁵⁷¹։

Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից աննախադեպ դիվանագիտական ճնշման պայմաններում ԱՊՀ ներսում ծավալվեց հզոր պայքար երկրի երկու քաղաքական ճամբարների միջև։ Խորհրդային Ռուսաստանի հանդեպ կոշտ քաղաքականության կողմնակից խմբավորմանը Ռուսաբեկովի գլխավորությամբ սկզբնական շրջանում հաջողվեց ներքին գործերի նախարարի պաշտոնից հեռացնել Մուսավաթի ռուսական կողմնորոշում ունեցող թևի փաստացի առաջնորդ Մ.Յ. Յաջինսկուն։ Անշուշտ, նրանք գիտակցում էին, որ նման քայլը կարող է հանգեցնել կառավարությունից սոցիալիստների և Իթթիհադի դուրս գալուն, ուստի և ձգտելով բացառել դեպքերի նման զարգացումը՝ Մ.Յ. Յաջինսկուն թողեցին կառավարության կազմում՝ որպես առևտրի և արդյունաբերության նախարար։ Սակայն կառավարական ճգնաժամը չհաջողվեց կանխել։ Ի նշան բողոքի, Իթթիհադը և սոցիալիստները, իսկ հետո՝ Էիրարը կառավարությունից հետ կանչեցին իրենց ներկայացուցիչներին։ Մուսավաթին մնում էր 2 ելք՝ կամ համաձայնության գալ ընդդիմության հետ՝ զիջումներ անելով արտաքին քաղաքականության մեջ, կամ միանձնյա կազմել կառավարություն՝ ստանձնելով պատասխանատվությունը երկրի ճակատագրի համար⁵⁷²։

⁵⁶⁶ Տե՛ս Архивы Азербайджана..., стр.163:

⁵⁶⁷ См. в том же месте, стр.166, Азербайджанская Демократическая Республика, стр.253, Борьба, #10, 1920 թ. հունվարի 15, Т.Насиров, 624, աշխ., стр.110: Հայտագրում նշվում էր, որ ԱՊՀ-ն վճռական էր իր անկախությունը պաշտպանելու գործում, ուստի և համառ պայքար էր մղել գեներալ Դեմիկինի դեմ։ Դրանով Բաքուն ձգտում էր մեղմել իր մերժումն ու միաժամանակ ցույց տալ, որ հանդիսանում է Դեմիկինի հակառակորդը։

⁵⁶⁸ Տե՛ս Т. Swietochowski, Russian Azerbaijan..., p.174:

⁵⁶⁹ Վ. Լեմինի հեղինակած ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Քաղքրոտրյի որոշման նախագծում արտգործնորդականին հանձնարարվում էր անվտանգության և մեծ զսպվածության քաղաքականություն վարել ԱՊՀ հանդեպ, քանի որ վերջինը չէր ընդունել Դեմիկինի դեմ համատեղ պայքարի վերաբերյալ առաջարկությունը և ժառանգություններ էր մատուցում Մեծ Բրիտանիայի ռազմական ուժերին։ Նշվում էր, որ ընդգծելով խորհրդային Ռուսաստանի կողմից յուրաքանչյուր ազգի աշխատավոր զանգվածների ինքնորոշման իրավունքի ճանաչումը, արտգործնորդականը պետք է վճռականորեն բողոքեր ԱՊՀ կառավարության նման վարքագծի դեմ։ Տե՛ս Архивы Азербайджана..., стр.169:

⁵⁷⁰ См. в том же месте, стр.172:

⁵⁷¹ Տե՛ս Աշխատատեղ, #36, 1920 թ. փետրվարի 14: Փետրվարի 20-ին իր հայտագրում Չիչերինը նշում էր, որ իր լուրջամբ Բաքուն փաստորեն համարում էր, որ խորհրդային Ռուսաստանի պայքարը Դեմիկինի դեմ չէր շոշափում ԱՊՀ աշխատավորական զանգվածների շահերը։ Չիչերինը, բերելով Էստոնիայի օրինակը, ընդգծում էր, որ պետության անկախության ճանաչումը երկարատև բանակցությունների արդյունք պետք է լիներ, ինչը չէր կարող բաժանվել բազմաթիվ այլ հարցերից։ Մարտի 7-ի պատասխան հեռագրում Խան Խոյսկին կրկնում էր այն դրույթը, որ ԱՊՀ-ն չեզոք պետություն է ու չի միջամտի ռուս ժողովրդի պայքարին։ ԱՊՀ-ն պատրաստակամություն էր հայտնում բանակցություններ վարել՝ անհրաժեշտ համարելով քաղաքացիական հարաբերությունների հաստատումը՝ պայմանով, որ ճանաչվի ԱՊՀ անկախությունը։ «Նկատի ունենալով խորհրդային Ռուսաստանի բազում հայտարարություններն ազգերի ինքնորոշման իրավունքի վրա կանգնած լինելու մասին»՝ ԱՊՀ կառավարությունը չէր կարող ենթադրել, որ նույն սկզբունքի վրա հենված իր դիրքը կարող է վեճի առարկա լինել։ ... Եթե ազգերի ինքնորոշման իրավունքի ճանաչումը խորհրդային Ռուսաստանի համար լիներ անկուն սկզբունք, այդ դեպքում մա չէր կարող կախման մեջ դրվել բարդ ու երկար բանակցություններից ... քանի որ այդ սկզբունքը բանակցությունների կարիք չունի, ... այլապես ... կղաճառ բանակցող կողմի վրա ազդելու միջոց, այսինքն՝ այն գործիքը, որն օգտագործել են խմբիկապետական պետությունները»։ Վերահաստատվում էր ԱՊՀ-ի պատրաստակամությունը բանակցել Մոսկվայի հետ բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելու վերաբերյալ։ Տե՛ս Աշխատատեղ, #49, 58, 1920 թ. մարտի 2, 12:

⁵⁷² ԱՊՀ Հաջինսկուն հեռացնելը պայմանավորված էր երկրում բուլժիկների դեմ պայքարի ակտիվացման անհրաժեշտությամբ։ Նոր պաշտոնում եղած Հաջինսկուն շարունակեց պնդել իր մոտեցումները։ Ըստ նրա, բուլժիկները կհանդուրժեին անկախ Ադրբեյջանը, եթե նրա կառավարությունը պատրաստակամ լիներ Ռուսաստանին մաքի մատակարարելու գործում։ Մարտի կեսերին Մուսավաթի խորհրդաժողովի ժամանակ Հաջինսկուն մոտեցումները ձեռք բերեցին շատ պաշտպանների, այդ թվում՝ Մ.Է. Ռասուլզադեին, որը բացահայտորեն հարեց կուսակցության ռուսամետ քեին։ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.417, ք.59-62; Աշխատատեղ, #29, 31, 33, 45, 11, 1920 թ. փետրվարի 6, 8, 11, 28, ապրիլի 17; Борьба, #32, 1920 թ. փետրվարի 11; Т. Swietochowski, Russian Azerbaijan..., p.176; Азербайджанская Демократическая Республика, стр.257-258:

Ստեղծված պայմաններում Ուսուրբեկովի կառավարությունը չու-
նաց արմատական փոփոխությունների երկրի արտաքին քաղաքական
կողմնորոշման մեջ: Մի կողմից, նա ձգտում էր համաձայնության գալ
խորհրդային Ռուսաստանի հետ և զիջումների գնով կանխել մոտավորապես
ներխուժումը: Այդ իսկ պատճառով Մուսավաթը ձեռնպահ էր մնում կրտ-
րուկ քայլերից ներքաղաքական դաշտում ու չէր ուզում միանձնյա կազ-
մել կառավարություն և դրանով իսկ ստանձնել պատասխանատվություն
երկրի ճակատագրի համար⁵⁷³: Սակայն մյուս կողմից էլ կառավարությու-
նը ձեռնարկում էր ռազմաքաղաքական բնույթի մի շարք միջոցառումներ՝
ուղղված պետության պաշտպանունակության և միջազգային դիրքերի
ամրապնդմանը խորհրդային Ռուսաստանի հետ բախման նախօրեին: Այդ
քայլերից էին՝ ռազմական օպերացիան Ղարաբաղը և Ջանգեզուրը գրա-
վելու ուղղությամբ, որը նպատակն էր՝ ապահովել Ադրբեջանի թիկունքը
իբր թե ԴՀ կողմից հնարավոր հարձակումից և Անդրկովկասի հանրապե-
տությունների խորհրդաժողովում արտաքին քաղաքականության համա-
ձայնեցման ու համադաշնության ստեղծման հարցերի առաջ քաշումը:
Դրանով Բաքուն ձգտում էր երաշխավորել Անդրկովկասի հանրապետու-
թյունների միասնական հակախորհրդային ճակատը: Այդ իսկ պատճառով
Բաքուն առանձնակի շահագրգռվածություն էր ցուցաբերում խորհրդաժո-
ղովի գումարման հարցում: 1920 թ. ապրիլի 9-ին Թիֆլիսում բացված
խորհրդաժողովի օրակարգում ընդգրկվեցին Անդրկովկասի հանրապե-
տությունների մշտական օրգանի ստեղծման, արտաքին քաղաքակա-
նության ոլորտում հանրապետությունների գործողությունների համաձայ-
նեցման և համադաշնության ստեղծման հարցերը:

Խորհրդաժողովի ապրիլի 13-ի նիստում ԱԴՀ պատվիրակները ներ-
կայացրեցին նախագիծ «Անդրկովկասի հանրապետությունների խորհրդ-
դի մասին կանոնադրություն» վերտառությամբ, ըստ որի՝ այդ մշտական
օրգանի լիազորությունների մեջ մտնելու էր հանրապետությունների ար-
տաքին անվտանգության, նրանց անկախության և չեզոքության համար
պաշտպանության մասին հոգ տանելը: Ապրիլի 16-ի նիստում նրանք
առաջարկեցին սկզբից քննարկել արտաքին քաղաքականության համա-
ձայնեցման, իսկ հետո միայն՝ տարածքային հարցը: Վրաստանի պատվի-
րակությունն անմիջապես պաշտպանեց այդ նախաձեռնությունը, մինչ-
դեռ ԴՀ ներկայացուցիչների դիրքորոշմամբ՝ քանի դեռ չէին լուծվել տա-
րածքային հարցերը, խորհրդաժողովի որոշումներն իրական ուժ չէին
ունենա: ԴՀ պատվիրակ Տ. Բեկզադյանը նշեց, որ եթե խորհրդաժողովը
հանդես գա հանրապետությունների անկախության հանդեպ արտաքին
նկրտումների, այսինքն՝ հյուսիսից եկող վտանգի դեմ ընդհանուր պայքա-
րի օգտին, ապա ԴՀ պատվիրակությունը կառաջարկի քննարկել հարա-
վից եկող վտանգի հարցը, քանի որ թուրքերը դաշինքի մեջ են բուլղարի-
նե-
րի հետ: Խորհրդաժողովն, ըստ նրա, պետք է պարզեր ԱԴՀ կառավարու-
թյան վերաբերմունքը հայկական պետականության հանդեպ և ստույգ
տվյալներ ձեռք բերեր ԱԴՀ և Թուրքիայի միջև իբրև գոյություն ունեցող
պայմանագրի մասին: Ուստի սկզբունքորեն դեմ չլինելով արտաքին քա-
ղաքականության մասին հարցը դնելուն՝ Բեկզադյանը խնդրեց այն ընդ-
լայնել՝ ներառելով հարավից եկող վտանգը: ԱԴՀ պատվիրակ Վեքիլովը
պաշտպանեց Բեկզադյանի առաջարկը և իր կառավարության անունից
դաշտոնապես հերքեց ադրբեջանա-թուրքական դաշինքի գոյությունը՝
«ազնահատելով» որպես սադրանք:

Խորհրդաժողովն այդ հարցին կրկին անդրադարձավ ապրիլի 19-ի
նիստում, որի ժամանակ ևս Վրաստանի և ԱԴՀ պատվիրակների փոռծե-
րը՝ փոխելու ԴՀ դիրքորոշումը, մնացին անարդյունք: Հայկական կողմը
նշտեց, որ կային մի շարք ներքին հարցեր, որոնք ունեին արտաքին
բնույթ և անհետաձգելի էին: Այսպես, հարվածները Ղարաբաղին, Ջանգե-
զուրին, Սուրմալուին տանում էին դեպի Թուրքիայի սիրտը և նախապատ-
րաստվել էին Հայաստանի վրա հարավից՝ Թուրքիայի կողմից հարձակ-
վելու համար: Ի վերջո ադրբեջանա-վրացական համատեղ ջանքերով
խորհրդաժողովը հարցն օրակարգի մեջ դրեց հետևյալ ձևակերպմամբ.
«Արտաքին քաղաքականության մեջ գործողությունների համաձայնեցու-
մը հանրապետությունների միջև ներքին բախումների դադարեցման կա-
պակցության մեջ»: Դրանով իսկ ԱԴՀ-ն չէր կարող խուսափել ներքին
հարցերի քննարկումից: Խորհրդաժողովի ապրիլի 21-ի նիստում ԴՀ
պատվիրակությունն առաջ քաշեց բանաձևի նախագիծ, որով հանրապե-
տությունների միջև բախումների պատճառները վերացնելու համար ան-
հրաժեշտ էր համարվում պայմանագրերի կնքում, որոնցով Անդրկովկասի
հանրապետությունները կպարտավորվեին չկատարել միմյանց անկա-
խությանն սպառնացող քայլեր և չկնքել անջատ պայմանագրեր մյուս
կողմերի անկախությանն սպառնացող արտաքին ուժերի հետ: Առաջարկ-
վում էր կնքել պայմանագրեր վիճելի տարածքների ճշգրտման, ապրան-
քափոխանականության հաստատման, տրանզիտի, վերաբնակեցման, արո-
տավայրերից օգտվելու կարգի, ԴՀ կարիքների համար ԱԴՀ կողմից նավ-
թի անարգել առաքման և այլ հարցերի վերաբերյալ: Դրանով էր ԴՀ պատ-
վիրակությունը պայմանավորում հատուկ պայմանագրի ստորագրումը
արտաքին քաղաքականության համաձայնեցման մասին, ինչը հիմնավոր
դիրքորոշում էր և բխում էր ԴՀ կենսական շահերից: ԴՀ պատվիրակների
պնդմամբ՝ խոսքը գնում էր միայն սկզբունքների իրավական ամրագրման
մասին, ինչը կարելի էր անել մեկ-երկու նիստերի ընթացքում: Սակայն,
իրականում հայկական կողմի առաջ քաշած պայմանների շուրջ Անդր-
կովկասի հանրապետություններն արդեն իսկ մեկուկես տարի ի վիճակի
չէին համաձայնության հասնել: Արդյունքում խորհրդաժողովն արձանա-
գրեց արտաքին քաղաքականության կորդինացման հարցում համաձայ-
նության ծախսողումը: Պատճառն այն էր, որ Բաքուն չկարողացավ փարա-
տել անվտանգության մթնոլորտը և ապացուցել իր նպատակների ան-

⁵⁷³ Shu' Azerbaydzhanskaya Demokraticeskaya Respublika, str.259; Слово, #90, 1920 թ. ապրիլի
23; Наше время, #26, 1920 թ. ապրիլի 22:

կեղծ լինելը հայ-ադրբեջանական հակասությունների հաղթահարման հարցում: Տապալվեցին ԱՂՅ ռազմական քայլերը 33 դեմ, և արդյունքում ԱՂՅ բանակը դադարեց հանդիսանալ իրավիճակի վրա ազդող գործոն⁵⁷⁴:

Այդ ընթացքում խորհրդային Ռուսաստանը վերջնականապես հակվեց Ադրբեջան գինված ներխուժմանը⁵⁷⁵: ԱՂՅ սահմանների մոտ էին կուտակվում խորհրդային զորքերը, Բաքվում Մոսկվայի ռազմական ու ֆինանսական աջակցությամբ ստեղծվում էին տեղի բոլշևիկների գինված խմբեր⁵⁷⁶: ԱՂՅ բողոքի հայտագիրն իր սահմանների մոտ խորհրդային զորքերի կենտրոնացման դեմ մնաց անպատասխան⁵⁷⁷:

Միաժամանակ ակտիվացավ համագործակցությունը բոլշևիկների ու քեմալական շարժման միջև. նրանց միջև վերջնական համաձայնություն ձեռք բերվեց Ադրբեջանի և ողջ տարածաշրջանի ճակատագրի վերաբերյալ: 1920 թ. ապրիլի 26-ին Լենինին ուղղված նամակում Մուստաֆա Քեմալն առաջարկում էր իր վրա վերցնել ռազմական գործողությունները Հայաստանի դեմ, ինչպես և ստիպել Ադրբեջանին ընդունել խորհրդային իշխանությունը⁵⁷⁸: 1920 թ. ապրիլի սկզբին Բաքվում գտնվող քեմալական շարժման ներկայացուցիչների տարբեր խմբեր կազմակերպեցին խորհրդակցություն⁵⁷⁹՝ նպատակ ունենալով համաձայնեցնել իրենց գործողությունները: Կորդինացնող մարմինը Հալիլ փաշայի և Ֆ. Սաբիտի մասնակցությամբ ընդունեց որոշում, որով սահմանվում էին Ադրբեջանի նկատմամբ քեմալականների քաղաքականության հիմնաքարերը: Դրանք էին՝ 1) ԱՂՅ առկա բրիտանամետ կառավարության հնարավորինս արագ տապալում և նրա փոխարինում մի կառավարությամբ, որը կգործակցեր բոլշևիկների հետ, 2) կոմիտեի ձևավորում, որը կարագացներ կառավա-

րության փոփոխությունը, 3) Բաքուն չէր գրավվելու Կարմիր բանակի կողմից, քանի դեռ թուրքական կոմունիստական կուսակցությունը չէր դիմել նման խնդրանքով⁵⁷⁹:

Եթե Բաքվում գործող քեմալականները ձգտում էին ապահովել Ադրբեջանի հնարավորինս խաղաղ ու անարյուն խորհրդայնացումը, ապա Ադրբեջանի քաղաքական ուժերը հույս ունեին նրանց միջնորդությամբ բացառել Կարմիր բանակի մուտքն Ադրբեջան⁵⁸⁰: Հալիլ փաշան ձգտում էր նրանց համոզել, որ կարիք չկար երկյուղելու Կարմիր բանակից, քանի որ այն միայն նպատակ ուներ Ադրբեջանի տարածքով տարանցել դեպի Դարաբաղ ու Հայաստան, իսկ այնտեղից՝ Անատոլիա՝ այնտեղ ծավալվող ազգային շարժմանն օգնության: Ընդ որում, ինքը պետք է ստանձներ 11-րդ բանակի հրամանատարությունը⁵⁸¹: Փաստորեն, խորհրդային Ռուսաստանը և Քեմալական Թուրքիան վերջնականապես համաձայնության եկան ԱՂՅ ճակատագրի հարցում, և Թուրքիան, որն առանցքային դերակատարություն ուներ ԱՂՅ ստեղծման գործում, այժմ մտադիր էր, իր իսկ շահերից ելնելով, վերջ տալ դրան⁵⁸²: Նման անբարենդպաստ միջազգային իրավիճակի պայմաններում ԱՂՅ-ն գրկվում էր երկրի անկախության պահպանման գործում խուսանալովու հնարավորությունից, ինչը և ցույց տվեց դեպքերի հետագա զարգացումը:

1920 թ. ապրիլի 27-ին ԱԿ(Բ)Կ և Ադրբեջանում գտնվող թուրք գինվորականների գինված խմբերն սկսեցին գինված հեղաշրջումը՝ կարճ ժամանակում գրավելով երկրի ու նրա մայրաքաղաքի ռազմավարական մի շարք կարևոր կետեր, կառավարությանը կտրելով իրեն հավատարիմ մնացած զորամասերից ու ամենար դարձնելով գինված դիմադրությունը: Բաքվի կայազորը և ԱՂՅ ռազմական նավատորմն անցան նրանց կողմը: Նույն օրը խորհրդային 11-րդ բանակն անցավ Ադրբեջանի սահմանը ու

⁵⁷⁴ Տե՛ս ՀԱԿ, ֆ.200, ց.1, գ.365, ք.10; գ.411, ք.56; գ.576, ք.1-3, 11-18; ֆ.276, ց.1, գ.184, ք.67; Слово, # 56, 87-89, 91, 1920 թ. մարտի 10, ապրիլի 20-22, 24; Վ. Կիրաբեյան, Հայաստանը Անդրկովկասյան հանրապետությունների 1920 թ. ապրիլյան խորհրդածողովում, էջ 9-10, 31-35: Տե՛ս նաև մայիսի 1-ին հրատարակված: Դարաբաղի արկածախնդրության ավելացան բանակում բոլշևիկյան լայնածավալ քաղաքականությունը և գինված ուժերի ընդհանուր թուլությունը: Տե՛ս Т. Swietochowski, Russian Azerbaijan..., p. 176-177; М. Волхонский, В. Муханов, նշվ. աշխ., стр. 197-199:

⁵⁷⁵ Կովկասի ճակատի հեղափոխական ռազմական խորհրդի անդամներին 1920 թ. մարտի 17-ին Լենինը գրում էր, որ ծայրահեղ անհրաժեշտ է գրավել Բաքուն ու պահանջում էր բոլոր ջանքերն ուղղել այդ խնդրի լուծմանը՝ միաժամանակ անհրաժեշտ համարելով հայտարարություններում լինել զգույշ և հնարավորինս հավաստիանալ տեղական ամուր խորհրդային իշխանության նախապատրաստման մեջ: Տե՛ս М. Волхонский, В. Муханов, նշվ. աշխ., стр.201:

⁵⁷⁶ Տե՛ս Азербайджанская Демократическая Республика, стр. 259-260; Борьба, #24, 1920 թ. փետրվարի 1: Ադրբեջանի նվաճման նախապատրաստական աշխատանքները համաձայնեցնում էր Օրջոնիկիձեի գլխավորությամբ ստեղծված հատուկ մարմինը՝ Կավբյուրոն, մինչդեռ ՌԿ(Բ)Կ երկրամասային կոմիտեի և ադրբեջանցի բոլշևիկների դերը սահմանափակվել էր այնպիսի գործողությունների իրականացմամբ, որոնք անհրաժեշտ էին ներխուժմանը ներքին հեղափոխության տեսք տալու համար: Տե՛ս Т. Swietochowski, Russian Azerbaijan..., p. 177; Азербайджанская Демократическая Республика, стр.263:

⁵⁷⁷ Տե՛ս Աշխատատեղ, #14, 1920 թ. ապրիլի 21:

⁵⁷⁸ Տե՛ս Азербайджанская Демократическая Республика, стр.262, Դրոշակ, #2, 1926 թ. փետրվար, «Թխրը-խորհրդային յարաբերություններ», էջ 41; Р. Казанджян, Большевики и молодотурки..., стр. 2,5; Г. Махмурян, նշվ. աշխ., стр.206:

⁵⁷⁹ Տե՛ս К. Karabekir, նշվ. աշխ., s.1303: Որոշման մեջ նշվում էր, որ Բաքվում արդեն գտնվող և առաջիկայում ժամանելիք թուրք սպաներն անցնելու էին ծառայության «հեղափոխական բանակ» շարքերում: Տե՛ս նույն տեղում, s.1304:

⁵⁸⁰ Մասնավորապես, Կարմիր բանակի՝ ԱՂՅ մտնելու դեմ էին հանդես գալիս Թուրքական և Ադրբեջանական կոմկուսները: Կարմիր բանակի մուտքն Ադրբեջանի տարածք նրանք հնարավոր էին համարում միայն ԱՂՅ կառավարության դեմ Թուրքական կոմկուսի կողմից կատարելիք հեղաշրջման անհաջողության դեպքում: Տե՛ս К. Karabekir, նշվ. աշխ., s.1304: Ադրբեջանական կոմկուսի պատվիրակությունը 11-րդ բանակի հրամանատարության հետ համաձայնության եկավ, որով Կարմիր բանակը կուսակցության կողմից հեղաշրջման սկսվելուց հետո 24 ժամվա ընթացքում ձեռնպահ էր մնալու Ադրբեջանի սահմանն անցնելուց:

⁵⁸¹ Տե՛ս К. Karabekir, նշվ. աշխ., s.1302; Н. Байкара, նշվ. աշխ., с.263, 266; Т. Swietochowski, Russian Azerbaijan..., p.179-180: 11-րդ բանակի հրամանատարությունն ստանձնելու համար Հալիլ փաշան ապրիլի 26-ին մեկնեց Դաղստան, որտեղ սակայն բանակի հրամանատար Լևանդովսկին հայտնեց, որ Մոսկվան նման իրադրություններ չէր տվել:

⁵⁸² Ապրիլի 26-ին Վ. Լենինին ուղղված նամակում Մուստաֆա Քեմալը բացելիք հայտնում էր, որ Վրաստանի վրա խորհրդային Ռուսաստանի հարձակման դեպքում Թուրքիան կհարձակվեր Հայաստանի վրա, ինչպես նաև կպարտավորվեր ստիպել Ադրբեջանին՝ ճանաչելու խորհրդային իշխանությունը: Տե՛ս Н. Байкара, նշվ. աշխ., с.262:

սկսեց արագ առաջխաղացումը Բաքվի ուղղությամբ⁵⁸³։ ԱԿ(Բ)Կ Ռազմհեղկոմն իր հռչակագրում հայտարարեց Մուսավաթի «դավաճան, հանցագործ ու հակահեղափոխական» կառավարության տապալումը և իշխանության անցումը Ն. Նարիմանովի գլխավորած Ռազմհեղկոմին։ Նույն օրը Ռազմհեղկոմը ԱԳՀ խորհրդարանին ներկայացրած վերջնագրով պահանջեց իշխանությունը հանձնել 12 ժամվա ընթացքում։ Մուսավաթի որոշ անդամներ, այդ թվում՝ Շ. Ռուստամբեկովն, առաջարկեցին հեռանալ Ելիզավետպոլ՝ այնտեղ բոլշևիկների դեմ պայքարը կազմակերպելու համար։ Սակայն ընդդիմությունը՝ Մուսավաթի մյուս թևը Մ.Յ. Յաջինսկու գլխավորությամբ, սոցիալիստները, Իթթիհադը և Էիրարը, չպաշտպանեցին այդ առաջարկը և համոզեց եկան վերջնագրի ընդունման օգտին՝ պատգամավորներին հավաստիացնելով, որ Կարմիր բանակը մտադիր էր ոչ թե մտնել Բաքու, այլ մեկնել Թուրքիային օգնության։ Արդյունքում ապրիլի 27-ի երեկոյան խորհրդարանն ընդունեց վերջնագիրը՝ իր հերթին առաջ քաշելով իշխանությունը հանձնելու մի շարք պայմաններ, այն է՝ 1) պահպանվում էր Ադրբեջանի անկախությունը, 2) ԱԿ(Բ)Կ կողմից ստեղծվելիք կառավարությունը ժամանակավոր մարմին էր լինելու, իսկ ԱԳՀ կառավարման ձևը որոշվելու էր Ադրբեջանի բանվորական, գյուղացիական և զինվորական պատգամավորների խորհրդի կողմից, 3) կոմունիստական ժամանակավոր կառավարությունը երաշխավորելու էր ԱԳՀ կառավարության և խորհրդարանի անդամների կյանքն ու գույքը և միջոցներ էր ձեռնարկելու՝ թույլ չտալու համար Կարմիր բանակի զինված մուտքը Բաքու, 4) աշխատանքից ազատվելու էին միայն պատասխանատու պաշտոններ զբաղեցնողները, մինչդեռ պետական ծառայողների մեծ մասը պետք է մնար իր տեղերում, 5) ԱԳՀ նոր կառավարությունը պետք է բոլոր միջոցներով պայքար մղեր բոլոր այն արտաքին ուժերի դեմ, որոնք նպատակ ունեին ոչնչացնել ԱԳՀ անկախությունը⁵⁸⁴։ Այնուհետև խորհրդարանը լուծարվեց, որին հետևեց ապրիլի 28-ին Ադրբեջանում խորհրդային իշխանության հռչակումը։

Տարածաշրջանում երկու հզոր ուժերի՝ խորհրդային Ռուսաստանի և Քեմալական Թուրքիայի միջև սերտ գործակցության ու Ադրբեջանի ճակատագրի հարցում կատարյալ համաձայնության պայմաններում ԱԳՀ խորհրդայնացումը դառնում էր անխուսափելի, և Ռուսներեկովի կառավարության կողմից այս կամ այն քաղաքական գծի որդեգրումն ընդհանուր առմամբ որևէ էական ներգործություն չէր կարող ունենալ իրադարձությունների տրամաբանական զարգացման վրա։ Դրա հետ մեկտեղ պետք է

նշել, որ ԱԳՀ կառավարությունը կատարեց մի շարք մարտավարական բնույթի սխալներ, որոնք արագացրին երկրի խորհրդայնացումը։

Ազգերի Լիգայի կողմից Լիգային անդամակցելու ԱԳՀ դիմումի մերժումը հանդիսանում էր հարևան պետությունների հանդեպ ԱԳՀ տարածքային հավակնությունների նկատմամբ միջազգային հանրության բացասական դիրքորոշման անուղղակի արտահայտություն։

⁵⁸³ Հեղաշրջման մեջ կարևոր դեր էին խաղում թուրք զինվորականները, հատկապես նրանցիվ կազմված խորհրդարանի պահապան զույգը, որոնք գրավեցին մի շարք կարևոր կետեր Բաքվում, ձերբակալեցին մայրաքաղաքի գեներալ-նահանգապետ Մ. Տիխասին, կամխարգելեցին կառավարության փախուսող Բաքվից։ Տե՛ս T. Swietochowski, Russian Azerbaijan..., p.181; Азербайджанская Демократическая Республика, стр.264, 266-269; Боряба #95 1920 г. ապրիլի 29։

⁵⁸⁴ Տե՛ս Азербайджанская Демократическая Республика, стр.265-266; T. Swietochowski, Russian Azerbaijan..., p.181-183։ Նույն օրը Ռազմհեղկոմը հեռագիր հղեց Վ. Լենինին՝ օգնություն խնդրելով խորհրդային Ռուսաստանից։

ՎԵՐՋԱՄԱՆ

Ամփոփելով աշխատանքը և ի մի բերելով արդյունքները՝ կարելի է գալ հետևյալ հիմնական եզրակացությունների:

- Ադրբեջանական պետականության առաջացման հիմքում ընկած է երկու հիմնական գործոն: Առաջին, Ռուսաստանում 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխության հետևանքով ակտիվացած Կովկասի թաթարների ազգային շարժումը, որն իր նպատակներում ազգային ինքնավարության պահանջից հետզհետե բարձրացավ ազգային ինքնորոշման և անկախ պետականության ստեղծման պահանջի: Երկրորդ՝ ավելի ծանրակշիռ գործոնը արտաքին ուժն էր, ի դեմս ազգակից և կրոնակից Օսմանյան կայսրության, որը հանդիսացավ «Ադրբեջան» պետության ստեղծման գործընթացն արագացնող ազդակ:
- Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության կովկասյան քաղաքականության հիմնական ուղղություններն էին՝
 1. Անդրկովկասի քիչ թե շատ մուսուլմանաբնակ բոլոր շրջանների միավորումը նոր պետականության սահմաններում, մասնավորապես Թիֆլիսի նահանգի արևելյան՝ Թիֆլիսի, Բորչալուի, Սղնախի գավառների մուսուլմանաբնակ շրջանների, Ջաքաթալայի օկրուգի, Բաթումի մարզի, Երևանի նահանգի արևելյան և հարավային գավառների՝ Նոր Բայազետի, Երևանի, Էջմիածնի գավառների մասերի, Շարուր-Ղարալագյազի, Նախիջևանի, Սուրմալուի գավառների, Կարսի մարզի, ինչպես և Դաղստանի միավորումը:
 2. ցամաքային կապի ապահովումը Թուրքիայի հետ, որն, ի թիվս Նախիջևանի, Շարուր-Ղարալագյազի, Սուրմալուի գավառների, Կարսի մարզի միավորման, ենթադրում էր Ելիզավետպոլի նուսահանգի Ջանգեզուրի, Ջևանշիրի, Շուշիի, Կարյազիի գավառների միավորում:
 3. Ռուսաստանի Հարավի Ձինված ուժերից պետության անկախությանը բխող վտանգի չեզոքացումը:
- ԱՂՅ տարածաշրջանային քաղաքականությունը 1918-1920 թթ. ընդհանուր առմամբ հանդիսացել է ծավալապաշտական քաղաքականություն՝ ուղղված Հայաստանի և Վրաստանի վերոհիշյալ տարածքների նվաճմանը: Միայն Ռուսաստանի Հարավի Ձինված ուժերի հետ հարաբերություններում ԱՂՅ-ն, չնայած Դաղստանի նկատմամբ հավակնություններին, ընդհանուր առմամբ չէր հետապնդում նվաճողական նպատակներ՝ այդ ուղղությամբ իր առջև ունենալով պետականության պահպանման և ամրապնդման գերխնդիրը:
- Ադրբեջանի տարածաշրջանային քաղաքականությունն անցել է երեք շրջան: Բաժանման հիմքում ընկած էին այն առանցքային գործոնները, որոնք լուրջ ազդեցություն թողեցին հանրապետության զարգացման և նրա կովկասյան քաղաքականության վրա: Դրանք են՝

1. ԱՂՅ-ում Օսմանյան կայսրության լիակատար ռազմաքաղաքական գերիշխանության շրջանը, որն ընդգրկում է 1918 թ. մայիսից 1918 թ. հոկտեմբեր ընկած շրջանը;
2. Ադրբեջանում Մեծ Բրիտանիայի ռազմաքաղաքական ազդեցության շրջանը, որն ընդգրկում է 1918 թ. նոյեմբերից 1919 թ. օգոստոս (երկրից անգլիական զորքերի դուրսբերում) ընկած շրջանը;
3. Ադրբեջանի հարաբերական ինքնուրույնությունն իր տարածաշրջանային քաղաքականության իրականացման մեջ 1919 թ. օգոստոսից մինչև 1920 թ. ապրիլ:

Առաջին շրջանում Ադրբեջանի արտաքին քաղաքականության և ընդհանրապես ադրբեջանական պետականության զարգացման ուղղության որոշման վրա ներազդող առանցքային գործոն դարձավ Օսմանյան Թուրքիան: Զննարկվող շրջանում ԱՂՅ կովկասյան քաղաքականության գլխավոր միջոց էր հանդիսանում ռազմական ուժն, ի դեմս թուրքական զորքերի: Տարածաշրջանում իր քաղաքական նպատակներին հասնելու մյուս կարևոր միջոցը տնտեսական լծակներն էին, որոնք Բաքուն հաջողությամբ կիրառում էր Վրաստանի դեմ: ԱՂՅ գոյության առաջին փուլում սկիզբ դրվեց հանրապետությունում այլ ազգերով կոմպակտ բնակեցված տարածքների էթնիկական գտման քաղաքականությանը, որը նպատակաուղղված էր Արևելյան Անդրկովկասում թուրք էթնոսի գերիշխանության ապահովմանը:

ԱՂՅ գոյության երկրորդ շրջանում ԱՂՅ կառավարությունը դեպի Անտանտ կտրուկ քաղաքական վերակողմնորոշման և արտաքուստ ժողովրդավարական քաղաքական գծի դրսևորման շնորհիվ ոչ միայն կարողացավ լուծել պետականության պահպանման կենսական խնդիրը, այլև չեզոքացրեց ռուսական ազդեցությունը Բաքվում և Մուղան-Լենքորանում:

Բաքուն շարունակեց Անդրկովկասի մուսուլմանաբնակ և ռազմավարական ու տնտեսական կարևոր նշանակություն ունեցող տարածքների նկատմամբ իր տիրապետության հաստատման քաղաքականությունը: Սակայն այս անգամ, ի տարբերություն նախորդ շրջանի, ԱՂՅ կողմից ռազմական ուժի կիրառման հնարավորությունները սահմանափակված էին դաշնակիցների կողմից, ուստի նա ստիպված էր գործել դիվանագիտական միջոցներով, ինչպես և քաղաքական ու նյութական աջակցության միջոցով: ԱՂՅ կովկասյան քաղաքականությանը բնորոշ դարձավ դիվանագիտական ակտիվ գործունեությունը իր դիրքորոշումը քաղաքական, տնտեսական, ռազմավարական և այլ բնույթի փաստարկներով հիմնավորման ուղղությամբ: Դարաբաղի և Ջանգեզուրի նկատմամբ իր հավակնություններն Ադրբեջանը հիմնավորում էր տնտեսական և ռազմավարական սկզբունքներով, մինչդեռ Կարսի և Բաթումի մարզերի, Շարուր-Նախիջևանի և Երևանի նահանգի մյուս կոմպակտ մուսուլմանական բնակչություն ունեցող շրջանների դեպքում առաջ էր քաշում ազգերի ինքնորոշման սկզբունքը:

- Քննարկվող շրջանում տեղի ունեցավ մերձեցում Վրաստանի հետ ընդհանուր ռազմաքաղաքական և տնտեսական մի շարք գործունեների հիման վրա, այն է՝ նրանց դիրքորոշումների համամանությունը տարածքային վիճելի հարցերի կարգավորման սկզբունքների և մեթոդների հարցում, ԱՂՅ-ի և Վրաստանի միջազգային ճանաչման խնդիրը, արտաքին վտանգը՝ ի դեմս Ռուսաստանի Հարավի Ձինված ուժերի: ԱՂՅ-ի և Վրաստանի քաղաքական մերձեցման գործընթացն ամրագրվեց Բաքվի և Թիֆլիսի երկկողմ ռազմաքաղաքական դաշինքում:
- Ռուսաստանի Հարավի Ձինված ուժերի հետ հարաբերություններում Բաքուն ապավինում էր դաշնակիցների աջակցությանը՝ հմտորեն օգտվելով ռուս-բրիտանական աշխարհաքաղաքական հակասություններից: Միաժամանակ ԱՂՅ-ն, ի տարբերություն Վրաստանի, դրսևորում էր որոշակի զգույշ քաղաքական վարքագիծ՝ ձգտելով հնարավորին չափ նվազեցնել Կամավորական բանակի հետ բախման դրդապատճառների շրջանակը:
- ԱՂՅ գոյության երրորդ շրջանը իրենով նշանավորեց Ադրբեջանի կովկասյան քաղաքականության մեջ ռազմական բաղկացուցչի աճը: Բաքուն վերսկսեց Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի նվաճման փորձերը՝ կիրառելով մարտավարական այնպիսի միջոցներ, ինչպիսիք էին՝ ռազմական ուժի գործադրումը, տնտեսական շրջափակումը և էթնիկական զտումները: Ուժային քաղաքականության տապալման պայմաններում Բաքուն փորձեց իր նպատակներին հասնել դիվանագիտական միջոցներով՝ Անդրկովկասի հանրապետությունների 1920 թ. ապրիլի խորհրդաժողովում դրսևորելով Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի հարցերում իր ստանձնած միջազգային պարտավորություններից հրաժարվելու, տարածաշրջանային համագործակցության հաստատումը և զարգացումը տարածքային հարցի լուծմամբ պայմանավորելու քաղաքական գիծ:
- Ադրբեջանական Ղեմոկրատական Հանրապետության անկման հիմնական պատճառը աշխարհաքաղաքական անբարենպաստ իրավիճակն էր՝ պայմանավորված քեմալա-բուլշևիկյան մերձեցմամբ:
- Ազգերի Լիգայի կողմից Լիգային անդամակցելու ԱՂՅ դիմումի մերժումը հանդիսանում էր հարևան պետությունների հանդեպ ԱՂՅ տարածքային հավակնությունների նկատմամբ միջազգային հանրության բացասական դիրքորոշման անուղղակի դրսևորում: Մյուս կողմից, այդ հանգամանքը վկայում է, որ Ադրբեջանական Ղեմոկրատական Հանրապետությունը չի ունեցել միջազգայնորեն ճանաչված սահմաններ և հետևաբար, ներկայիս Ադրբեջանը չի կարող իրավահաջորդության հիմքի վրա հավակնություններ ներկայացնել պատմական Հայաստանի տարածքներ հանդիսացող Լեռնային Ղարաբաղի և Նախիջևանի նկատմամբ: ԼՂ հիմնահարցը որևէ առնչություն չունի ներկայիս Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականության հետ:
- Համադրելով ուժերի դասավորությունը տարածաշրջանում 1918-1920 թթ. Հարավային Կովկասում առկա ներկայիս միջազգային իրավիճակի հետ՝ կարելի է եզրակացնել, որ դրանք ունեն շատ ընդհանրություններ,

օրինակ, վրաց-ադրբեջանական մերձեցումը, նրանց արևմտյան հատակ կողմնորոշումը ու միաժամանակ՝ սերտ հարաբերությունները Թուրքիայի հետ, հայ-թուրքական լարված հարաբերությունները, ԼՂ հիմնահարցով պայմանավորված հայ-ադրբեջանական հակամարտությունը: Ներկայումս, ինչպես և գրեթե մեկ դար առաջ, տարածաշրջանային մի շարք իրողությունների համամանության վերլուծությունը թույլ է տալիս խոստովել Հայաստանի առաջին Հանրապետության ղեկավարության կողմից թույլ տրված սխալներից և բացթողումներից:

ԱՂՅ կովկասյան քաղաքականության մեթոդների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ միջազգային բարենպաստ իրավիճակի առկայության պայմաններում Ադրբեջանը չէր վարանում դիմել զենքի ուժին՝ իր արտաքին քաղաքական խնդիրների կարգավորման նպատակով:

RESUME
THE CAUCASIAN POLICY OF THE AZERBAIJANI DEMOCRATIC
REPUBLIC IN 1918-1920

The research of the history of the Azerbaijani Democratic Republic (ADR) is important not only in the scientific, but also practical sense and political actuality, as we can better comprehend the origins and prerequisites of today's political processes in Azerbaijan and the South Caucasus in a whole, particularly the origins of the Nagorno-Karabakh conflict. The Caucasian policy of ADR is quite an interesting field of research. Within these frames this work is focused on the relations of ADR with the Republic of Armenia, Georgia and the Armed Forces of the South of Russia.

Some of the priorities of the regional policy of the ADR are still on the agenda of modern Azerbaijan. The research in this field will help us to understand the process of the evolution of the Caucasian policy of Azerbaijan. Here we should also consider the fact, that the Azerbaijani Republic has declared itself as the successor of the ADR.

The main objectives of this work are as follows: showing the prerequisites of the establishment of the ADR in the context of the international situation of Transcaucasia and the foreign orientation of the Caucasian Tatars, research of the main directions of the ADR regional policy, its priorities and the methods of realization, determination of the level of influence of the states of Entente, the Ottoman Empire and the Armed Forces of the South of Russia on it, as well as the research of the position of the international community (the League of Nations) regarding ADR's state borders and the territorial claims of Baku.

This work is based on the sources of the National Archive of Armenia, some published collections of official documents, works of famous Armenian, Soviet and Russian, Azerbaijani, Turkish and Western authors and specialists in the history of Transcaucasia of the beginning of the 20th century. We'd like to also stress the importance of the memoirs of politicians, statesmen and military of the discussed period, as well as the wide range of materials of the Armenian, Georgian, Azerbaijani and Russian press of Transcaucasia.

The work consists of an introduction, three chapters, conclusion and list of used sources and literature.

The first chapter *"Proclamation of the Azerbaijani Democratic Republic and determination of the priorities of its Caucasian policy: May-October, 1918"* includes the internal and external prerequisites of the Azerbaijani statehood, the foreign orientation of the political forces of the Caucasian Tatars and their position regarding the founding of their own state, as well as the regional policy of the Ottoman Empire, the role of Azerbaijan in the latter and various aspects of Azerbaijani foreign policy.

The first paragraph refers to the development of the national movements of the Caucasian Tatars after the February Revolution of 1917. The most popular political force of the Caucasian Tatars, that is, the Federalists' party of Musavat

sought for territorial autonomy and then put forward the issue of the establishment of its statehood with the support of the Ottoman Empire and reaching domination in the region. It made an attempt to take over the Baku province, but their armed riot in March of 1918 failed. It obviously shows, that despite some auspicious internal conditions, the national movement of the Caucasian Tatars wasn't able to carry out its pretentious plans. This factor led to the activation of the movement named "Ilhak", aimed at unification with the Ottoman Empire. On May 28, 1918 the Azerbaijani National Council proclaimed the establishment of the Azerbaijani Democratic Republic. The proclamation mentioned that the new state consisted of the eastern and southern parts of Transcaucasia. This provision of the proclamation obviously meant, that Azerbaijan was to pursue a policy of territorial expansion, and its first target was Armenia. The principle of expansion became one of the cornerstones of the ADR.

The second paragraph focuses on the relations between the Ottoman Empire and the ADR, as well as the struggle for Baku and the role of that city in the policy of the ADR and the Ottoman Empire. Just after its foundation the new republic was under strong military and political control of Ottoman Turkey. National interests of Ottoman Turkey prevailed over the ADR's interests, though the objectives of both countries in the region mainly coincided. The real power in Azerbaijan was concentrated in the hands of Nuri Pasha, the commander of the Army of Islam. Under his pressure the Azerbaijani government was seriously transformed in favor of the pro-Turkish forces of the ADR. But over the most essential problem of Baku Turkey and Azerbaijan had common interests. For Khan Khoiski's cabinet Baku was the future capital of the ADR, and its takeover would reinforce the Azeri statehood. As for Turkey, Baku was a strategic base on the road to Turkestan, North Caucasus and Iranian Azerbaijan.

The takeover of Baku entailed massacres of the Armenian population, which is being justified by modern Azerbaijani historiography as an act of revenge for "mass killings of the Caucasian Tatars in Baku by Armenians". Meanwhile Azerbaijani historians deny any involvement of the ADR government in the massacre. Actually even in the Azerbaijani historiography we can find certain facts, that the initiative of the massacre belonged to Khan-Khoiski's cabinet and, it was a deliberate action. The massacre of Armenians was a clear expression of the ADR's policy of ethnic cleansing, aimed at ensuring the domination of Tatar ethnicity in East Transcaucasia.

The third paragraph reflects the ADR's regional policy during the first period, particularly the aspects of contradictions with Armenia and Georgia on territorial issues, issues of distribution of the common property of the Transcaucasian Federation, as well as financial issues.

The most essential peculiarity of the period was the Ottoman military domination in the region, ensuring auspicious conditions for Azerbaijan in achieving its pretentious claims. The ADR began to carry out a policy of territorial expansion regarding both of its Transcaucasian neighbors. Its territorial claims

regarding Georgia extended over parts of three eastern *uezds* of the Tiflis *gubernia*. In the case of Armenia the ADR sought to overtake Karabagh and Zangezur. Owing to the Ottoman military Baku managed to seize Shushi, but it was just a tactical success, as the Armenians of Karabagh continued the stubborn resistance and meanwhile the presence of General Andranik's forces prevented the Azeri-Turkish attack on the *uezd*. In the discussed period not a single Armenian-Azerbaijani agreement was signed on the extension of the ADR sovereignty over Karabagh and Zangezur. This fact denies the falsifications of Azerbaijani historians, that the ADR had "benevolently" ceded Yerevan to Armenia in exchange for the latter's obligation not to have claims on Karabagh and Zangezur.

With the active support of Germany Georgia managed to neutralize the Azerbaijani expansion. In its relations with Tiflis the ADR actively used the methods of economic pressure, such as fuel and food blockade.

Another aspect of the ADR regional policy was the strategy of ethnic cleansing aimed at the creation a monoethnic Tatar-populated territory in East Transcaucasia. Its expressions were the mass killings of Armenians in the Nukhi and Aresh *uezds*, Russian settlers of Mugan-Lenkoran and Lezgins of the northern districts of the ADR.

The second chapter "*The Caucasian policy of the ADR in the conditions of domination of the Entente in the region: November 1918-August 1919*" reflects the aspects of the transformation of the ADR regional policy, caused by the victory of the Entente Powers in the First World War. Its first paragraph refers to the new objectives of the ADR Caucasian policy and the steps of Baku to overcome the negative impact of the drastic changes of the international situation in Transcaucasia.

At first the British headquarters in Transcaucasia had a very negative position towards the Azerbaijani state and its government, which had discredited itself by its cordial relations with the Ottoman Empire. The British general Thomson even declined the existence of the independent Azerbaijani Republic, considering it a part of Russia. In such difficult conditions the Khan Khoiski cabinet had to change its foreign orientation in favour of the Entente powers in its desperate attempts to save the Republic. The ADR policy of concessions and playing up to the British in combination with seemingly democratic reforms in the system of state governance on the one hand and the traditional Russian-British antagonism on the other became the key reasons for the de-facto recognition of the ADR by the British headquarters.

Owing to the British support Russian forces were withdrawn from the Baku province and General Bicherakhov's Caucasus-Caspian government dissolved. After that Mugan-Lenkoran remained the only zone of Russian influence in the East Transcaucasus.

The theme of the second paragraph is the prerequisites and other aspects of the founding of the Provisional Government of South-Western Caucasus (*Kars Milli Shura*) in the Kars and Batumi provinces under Ottoman protection. Through

that state-like body the Ottoman maintained their political and military influence in the region and the opportunity of re-conquering the Kars and Batumi provinces. The Azerbaijani historiography overestimates the role of the ADR in the life of *Kars Milli Shura* and claims, that the latter had a clear orientation towards Azerbaijan with its democratic form of governance and leaders thinking with European standards. Anyway, Azerbaijan rendered political and diplomatic assistance to *Kars Milli Shura*, aimed at the prevention of the Kars and Batumi provinces' incorporation into Armenia and Georgia and the reinforcement of *Kars Milli Shura* as a counterbalance against its Transcaucasian neighbors. But the ADR's policy in this direction failed because of the lack of the necessary political and military potential, the ignorance of the opportunity of joint Armenian-Georgian counteraction and the strictly negative position of the British.

The third paragraph reflects the new accents in the ADR policy on the problem of Karabagh and Zangezur. Azerbaijani claims on these regions were based on economic and strategic reasons, that is the problem of nomads, economic ties of Nagorno-Karabagh with Azerbaijan. From its side Yerevan truly insisted, that the problem of nomads and their herds was incorrectly politicized, while it was purely an economic issue.

The British obviously took the side of the ADR in their quarrel with Armenia as the incorporation of Nagorno Karabagh into Azerbaijan was in conformity with their national interests (factors of the Baku oil, the Muslim population of the British Empire and the Russian-British contradictions in the East). At first the British tried to impose the Azerbaijani power on the Armenians of Karabagh and Zangezur by measures of diplomatic and political pressure. After the failure of these attempts under the connivance of the British Baku undertook the economic blockade of Karabagh and then organized the cruel Armenian massacre in the village of Kaibalikend and some other villages. Under the joint Azerbaijani-British pressure the Karabagh National Council had to sign an agreement with the ADR, according to which it recognized the provisional rule of Baku till the resolution of the Paris peace-conference on the final status of Karabagh. This was a diplomatic success for Baku, but on the other hand the ADR wasn't able to extend its sovereignty to Karabagh. Meanwhile, the active resistance of Zangezur neutralized the Azerbaijani attempts to takeover it.

The fourth paragraph refers to the ADR policy of extending its rule over the Muslim-populated districts of the Yerevan *gubernia*. In this case the claims of Baku were based on the right of national self-determination. Azerbaijan carried out a policy of political, diplomatic and economic support to the so-called Araxes Republic, proclaimed on the territory of Sharur-Nakhichevan. The support was coordinated by the ADR diplomatic envoy in Yerevan Mamed Khan Tekinski. The latter's activity was brought to light by the Armenian intelligence.

Only in May 1919 the Republic of Armenia was able to extend its rule to the territory of the Araxes valley from Baouk-Vedi up to Ordubad. But after the withdrawal of the British forces the ADR was given a free hand in its policy in

Sharur-Nakhichevan. Baku unleashed a Muslim revolt, which brought to the loss of those territories by Armenia. The main reasons of this success of the ADR policy were as follows: Armenian garrisons were small and disposed on a wide territory; the British had confined the Armenian rule in the region, which undermined the authority of the Republic Armenia; the Muslim leaders of Sharur-Nakhichevan weren't exiled, as it took place in Kars, Baku managed to set strong contacts with the Muslims of Sharur-Nakhichevan through its diplomatic envoy in Yerevan, to coordinate their activity and render regular financial and military assistance. The sum up of these factors predetermined Baku's victory.

The fifth paragraph reflects the aspects of the Azerbaijani-Georgian relations, work of the conference of Caucasian Republics, the prerequisites of the military alliance between Azerbaijan and Georgia, its nature and aims.

Since the ADR and Georgia had territorial disputes and economic contradictions, the factors, promoting their rapprochement were much more important and weighty. They possessed the main routes of Transcaucasia and its greatest regional economic centers, as Tiflis, Baku, and Batumi. These factors made unavoidable their economic cooperation. They had much more complicated territorial disputes with their third neighbor Armenia and etc. But the prior reason of their rapprochement was the external threat, that is the Volunteer Movement in the South of Russia.

Among the most disputable issues of the Conference of four Caucasian Republics (including the Republic of Mountaineers) were the issues of territorial delimitation and the problem of joint counteraction against the external threat. Azerbaijan and Georgia demonstrated unanimity on the issue of key principles for the settlement of territorial disputes, adhering to economic and strategic principles, while Armenia was advocating the principle of national self-determination. Finally it was resolved to settle the disputes through bilateral agreements, or, in case of its impossibility, to hand over the disputes to international arbitration.

In the conditions of the Volunteer Army's advancement to the borders of the ADR and Georgia, the key point in the agenda of the conference became the issue of forming a joint defense alliance. But unlike the ADR and Georgia, the main menace for Armenia came from the Ottoman. Besides, Armenia had friendly relations with the Volunteer Army, considering it as a counterbalance against the Azerbaijani expansionism. Therefore, Armenia declined to enter into the alliance. In such conditions on June 16, 1919 the Azerbaijani-Georgian military alliance came to existence. It was aimed against any external threat to the independence of both Republics. Being convinced, that it is threatened with a war on two fronts against the Armed Forces of the South of Russia, the ADR considered the alliance as a factor of neutralization of that threat.

The sixth paragraph is dedicated to the research of political contradictions between the ADR and the Armed Forces of the South of Russia under the command of General Denikin. Relations with the Volunteer Army were of key significance for the general line of the ADR regional policy with Armenia, Georgia

and the Mountaineers, as the possibility of revival of the united Russia continued to be the main obstacle on the difficult road of the formation and international recognition of the Azerbaijani statehood. Elimination of that obstacle was the supreme goal of the ADR policy in the northern track.

In the spring of 1919 the Volunteer Army captured almost the whole territory of Northern Caucasus, except Daghestan. The ADR took the side of the Mountaineers in their struggle against Denikin, as it was to be a buffer against the Volunteer Army and an important factor of the political balance in Transcaucasia. The ADR also took into account its religious and ethnic ties with the Mountaineers. Meanwhile Baku seriously discussed the possibility of incorporation of Daghestan into Azerbaijan. Baku initiated wide diplomatic support to the Republic of Mountaineers, seeking also for the British political support.

The occupation of Daghestan in May 1919 made Baku undertake political and military steps to reinforce the defense potential of the Republic. But in the conditions of lacking its own resources the ADR relied mostly on the British. The latter were determined to prevent the Volunteer invasion to Transcaucasia. But on the other hand the necessity to support Denikin in the civil war with Bolsheviks made the British seek for a certain compromise. In August 1919 the British set a demarcation line, according to which Daghestan remained under the domination of the Volunteer Army in exchange for the exclusion of the latter's invasion of Azerbaijan. Though Baku lost in the struggle for Daghestan, the ADR managed to maintain its independence mainly owing to the British support.

The third chapter "The Caucasian policy of the ADR in the period from August 1919 to April 1920" refers to the period of relative independence of Baku in its regional policy, caused by the withdrawal of the British forces from Transcaucasia. This chapter represents the internal and external prerequisites of the ADR's fall.

The first paragraph reflects the aspects of the ADR's activation on the issue of Zangezur. With the extension of the Azerbaijani rule over Karabagh and the Muslim revolt in Baouk-Vedi and Sharur Nakhichevan Zangezur found itself encircled from three sides. These auspicious conditions revived the expectations of Baku for the takeover of Zangezur by force. The domination over Zangezur would allow Azerbaijan to unite its forces with the Muslims of Sharur-Nakhichevan and set a stable overland communication with Turkey. But the 1919 November attack on Zangezur led to a military catastrophe for the ADR, as the latter exaggerated its military potential against a background of series of successes in Baouk-Vedi, Sharur-Nakhichevan, Mugan-Lenkoran and Karabagh. Baku had to resume talks with Armenia and sign an agreement, which maintained the status-quo of Zangezur, thus confirming ADR's diplomatic and military setback.

Owing to the military victory Armenia reinforced its positions in Zangezur and exiled the rebellious Tatars. Meantime Azerbaijan reached new success in its policy of ethnic cleansing by committing the mass killing of the peaceful Armenian population of Goghtan. The Armenian-Azerbaijani conference in December 1919

wasn't able to reduce tensions in bilateral relations. It was only a measure for two sides to gain time and get ready for the new phase of hostilities.

The second paragraph refers to the activity of Baku in the second half of 1919, aimed at the reinforcement of its political influence in Sharur-Nakhichevan and the Kars province.

In August 1919 the Allied High Commissioner for Armenia Colonel Haskell arrived in Yerevan and made every effort to reach a provisional settlement of the issue of Sharur-Nakhichevan. At first Baku managed to impose a draft agreement on Haskell, according to which a neutral zone was to be set in Sharur-Daralagyaz and Nakhichevan under the authority of US governor. But the real power was to belong to the local Muslims and Baku would assume the expenses. Thus Baku also obtained auspicious conditions to extend its power over Zangezur. But Yerevan for its turn managed to ensure the balanced nature of the agreement. Anyway, Haskell's attempts failed, as the US governor hadn't military forces at his disposal and wasn't able to resist the joint Azerbaijani-Turkish counteraction.

But the ADR governor in Sharur-Nakhichevan Jamalinsky confronted the resistance of the strong local Muslim elite, headed by Kelbali Khan, which was eager to maintain his autonomous, privileged status. The second rival of the ADR in the region was the Ottoman influence, represented by Khalil Bey. The quarrel between this two ended by the final elimination of the Azerbaijani domination in Sharur-Nakhichevan.

The ADR also failed in its counteraction against the activity of Armenia in January 1920 aimed at the extension of its authority to the northern districts of the Kars province.

The third paragraph is dedicated to the aspects of relations of the ADR with the Armed Forces of the South of Russia in the second half of 1919 and the beginning of 1920. In August the Volunteer delegation of General Baratov visited Azerbaijan. It was given instructions to pave the way for smooth reincorporation of Transcaucasia within Russia. It was considered admissible to allow the existence of de-facto independent Transcaucasian governments until the revival of the central Russian authority. The talks didn't bring to any tangible result, as the positions of two sides were polarized. Baku claimed to withdraw the Volunteer forces from Daghestan and set a neutral zone there, as well as to recognize its status-quo. In such conditions the tensions again increased and led to the economic blockade of Azerbaijan and its ally Georgia by the Armed Forces of the South of Russia and Denikin's popular order of November 9 in which he called for the Russian officers of the Azerbaijani Army to abandon their service.

The Volunteer Army's military setback in the civil war made the rapprochement with the ADR possible, and General Denikin even de-facto recognized the ADR in February 1920. But the impetuous advance of the Red Army to the south prevented the Allied efforts to create a joint military alliance between the Armed Forces of the South of Russia, Azerbaijan and Georgia.

The fourth chapter refers to the Azerbaijani policy on the issue of Karabagh and Zangezur at the beginning of 1920. During this period Baku toughened its policy, seeking again for the solution of the problem by force. This was caused by unpopularity of the Usubbekov cabinet and the above-mentioned strategic objectives of the ADR regional policy.

At first Baku claimed the nullification of the 1919 August agreement and the recognition of the ADR sovereignty over Karabagh by the Armenian National Council of Karabagh. Meantime it initiated the economic blockade of Karabagh, concentrated its troops in the region and resumed the attempts of ethnic cleansing. These were the reasons for rebellion of the Karabagh Armenians. The attacking side was the ADR but not Armenia. Baku wasn't able to stifle the rebellion. Moreover, the concentration of the ADR Army in Karabagh left the front against the Red Army open.

Baku tried to compensate its military setback in the Conference of the Transcaucasian Republics in April 1920. But the ADR delegation gained only tactical success, as the resolution of the Conference on the Karabagh problem didn't nullify or replace the 1919 August agreement.

By the fall of the ADR the Karabagh National Council had proclaimed Karabagh part of the Republic of Armenia. Thus, Karabagh never became part of independent Azerbaijan.

The fifth paragraph reflects the reasons for the fall of the ADR and the approaches of the main Azerbaijani political forces on the essential issue of the foreign orientation of the Republic in the conditions of the increasing Bolshevik threat. The ADR government had to solve a dilemma: to initiate a drastic reorientation of its foreign policy towards the agreement with Soviet Russia or to continue to rely solely upon the Entente Powers. Despite the joint pressure of the oppositional party Ittihad and the Socialist bloc and the contradictions inside the governing Musavat party the Usubbekov cabinet gave preference to the Entente, thus relying upon its diplomatic and material support. The Entente Powers de-facto recognized the ADR and Georgia in January, 1920 trying in this way to reinforce the international positions of these Republics. Meanwhile the Entente in fact declined the recognition of the Baku expansionist claims. Soon after the fall of the ADR in December 1920 the League of Nations declined the ADR address for membership, stating that it was impossible to clearly determine the territory under the Azerbaijani sovereignty and its state borders.

On the other hand, the international situation of Transcaucasia essentially changed because of the Nationalist Movement in Eastern Anatolia, led by Mustafa Kemal and the reinforcement of the international positions of Soviet Russia. These two joined their efforts against the Entente. This cooperation and the Soviet-Kemalist agreement on the ADR issue led to the fall of the Azerbaijani statehood in April 28 1920.

In the *concluding remarks* the following conclusions are drawn up.

- The main two reasons of the establishment of the ADR were first the national movement of the Caucasian Tatars, which was activated after the February Revolution of 1917. And the second, the weightier factor was the Ottoman Empire, which gave a strong impulse, accelerating the process of the creation of the Azerbaijani statehood. Owing to the Ottoman support Azerbaijan achieved vast territories.
- The main priorities of the Caucasian policy of Azerbaijan were the reincorporation of much or less the Muslim-populated territories within its borders, setting overland direct communication with Turkey and the neutralization of the threat to its independence by the Armed Forces of South of Russia.
- The ADR Caucasian policy was aggressive in its nature, aimed at the takeover of parts of Armenia and Georgia. Only in the relations with the Armed Forces of South of Russia Azerbaijan in general didn't pursue expansionist goals (excluding its claims to Daghestan).
- The ADR regional policy is divided into three periods: first, the period of the Ottoman political and military domination over Azerbaijan; second, the period of the British influence and third, the period of the ADR relative independence in its policy. During the first period the main methods of the ADR policy were the use of military (Ottoman) forces and economic pressure. In this period Armenia and Azerbaijan didn't sign any international agreement on the ADR sovereignty over Karabagh and Zangezur.
- During the second period the drastic reorientation of the ADR government towards the Entente Powers and the implementation of seemingly democratic reforms promoted the solution of the vitally important problem of maintenance of the Azerbaijani statehood, as well as the neutralization of the Russian influence in the East of Transcaucasia.
- In this period the ADR was restricted by the Allies in the possibility of use of force. That's why Baku had to act by the means of diplomatic and economic support. In the case of Karabagh and Zangezur the Azerbaijani claims were based on economic and strategic principles, while in the case of the Kars province and the Muslim-populated areas of the Yerevan *gubernia* Baku put forward the principle of national self-determination.
- In the relations with the Armed Forces of South of Russia Baku relied upon the Allies' support, making use of the Russian-British geopolitical contradictions. Meantime, the ADR carried out a balanced and cautious policy, seeking the reduction of the possible reasons for armed conflict with the Volunteer Army.
- The third period was marked with the rise of the military component in the ADR Caucasian policy, which was caused by the withdrawal of the British forces from the region. Baku resumed the attempts to takeover Karabagh and Zangezur by force. In the conditions of the failure of its

policy of force the ADR made an attempt to achieve its goals by diplomatic means. In the conference of the Republics of Transcaucasia in April 1920 in Tiflis the ADR pursued the political line of the denial of its own international commitments on the issues of Karabagh and Zangezur and the stipulation of the regional cooperation for the solution of territorial disputes.

- The main reason for the fall of the ADR was the adverse international situation, caused by the rapprochement of the Kemalist movement with Soviet Russia.
- The decline of the ADR's address for membership in the League of Nations by the latter was a clear expression of the negative stance of the international community on the territorial claims of the ADR towards its neighbouring countries. On the other hand, this fact shows, that the ADR didn't have internationally recognized state borders and therefore today's Azerbaijan can't pretend on the ground of being the legal successor of the ADR to the territories of Armenia Nagorno-Karabagh and Nakhichevan. The Nagorno-Karabagh problem has not any relevance to the territorial integrity of the Azerbaijani Republic.
- The research of the methods of the ADR Caucasian policy shows, that in the auspicious international conditions the ADR didn't hesitate to apply force for the achievement of its goals.

Աղբյուրային նյութեր

1. Հայաստանի Ազգային Արխիվ (ՀԱԱ), Հայաստանի Հանրապետության Արտաքին գործերի նախարարություն 1918-1920, ֆ.200, ց.1, գ.12, 17, 23, 44, 45, 49, 50, 57, 79, 85, 112, 139, 143, 146, 149, 154, 158, 164, 167, 181, 186, 190, 198, 209, 212, 243, 244, 263, 271, 282, 291, 293, 294, 309, 344, 352, 358, 365, 411, 412, 417, 427, 475, 484, 563, 576:
2. ՀԱԱ, Հայաստանի Հանրապետության Ներքին գործերի նախարարություն, ֆ.201, ց.1, գ.281:
3. ՀԱԱ, Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհուրդ 1917-1918, ֆ.222, ց.1. գ.24:
4. ՀԱԱ, Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Վրաստանում, ֆ.276, ց.1., գ.16, 70, 114, 120, 133, 184, 193:
5. ՀԱԱ, Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչ Ռուսաստանի Հարավում, ֆ.277, ց.1, գ.5
6. ՀԱԱ, Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ադրբեջանում 1919-1920, ֆ.278, ց.1, գ.2, 3, 4, 5, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 21, 25, 44, 45, 46:
7. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф.130, оп.2, д.184.
8. ГАРФ, ф.446, оп.2, д.33.
9. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА) ф.2000, Главное Управление Генерального Штаба, оп.1. д.1274, л.2-4.

Աղբյուրային ժողովածուներ

1. Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920 թթ.: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Ա. Վիրաթյանի խմբագրությամբ, Երևան, Հայաստանի Հանրապետության Պատմության Արխիվ, 2003, 523 էջ:
2. Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Գ. Գալոյանի և Վ. Ղազախեցյանի խմբագրությամբ, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2000, 454 էջ:
3. Գաղտնի փաստաթղթերը: Ադրբեջանի դաւադրական գործունեությունից մի էջ, Երևան, Գլխավոր Շտաբի Տպարան, 1920, 56 էջ:
4. Андраник Озаян. Документы и материалы, Институт истории АН Республики Армения, Ереван, Главное архивное управление при Совете Министров РА, 1991, 494 с.
5. Архивы Азербайджана, #1-2, Из истории иностранной интервенции в Азербайджане: Документы и материалы, сост. Л.Алиева и др., Баку, 1988, 238 с.

6. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлиς, Типография Правительства Грузинской республики, 1919, 514 с.
7. Документы по истории борьбы за победу Советской власти в Азербайджане (1917-1918 гг.), Т.1, Баку, 1949.
8. Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник документов и материалов, Институт истории Академии Наук Армении, Главное архивное управление при СМ Республики Армения, Кафедра истории Армянского народа Ереванского Государственного Университета, Ереван, Издательство Академии Наук Армении, 1992, 755 с.

Հուշեր

1. Իշխանեան Ե., Լեռնային Ղարաբաղ 1917-1920, Երեւան, «Հայաստան», 1999, 730 էջ:
2. Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Աթենք, «Նոր օր» տպագրություն, 1930, 367 էջ:
3. Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հատոր 7, Թեհրան, Գ. Հրատարակչություն, 1982, 363 էջ:
4. Վրացյան Ա., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, «Հայաստան», 1993, 704 էջ:
5. Байков В., Воспоминания о революции в Закавказье 1917-1920 гг., Архив русской революции, изданный И. В. Гессеном, Т.9, Москва, Политиздат, Терра, 1991, с.91-195
6. Деникин А., Очерки русской смуты, Т.4-5, Москва, Айрис Пресс, 2005, 831 с.
7. Ллойд Джордж Д., Правда о мирных договорах, Т.1, Москва, Издательство иностранной литературы, 1957, 655 с.
8. Черчилль У., Мировой кризис, Москва, Государственное военное издательство, 1932, 328 с.
9. Essad-Bey, Blood and Oil in the Orient, Baku, Aran Press, 1997, 340 p.
10. Rawlinson A., Adventures in the Near East 1918-1922, New-York, Dodd a.o., 1924, 353 p.
11. Karabekir K., İstiklal harbimiz, Çilt 1, İstanbul, Emre Yayınları, 1995, 520 s.
12. Keykurun N., Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar 1905-1920, Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Emniyet Genel Müdürlüğü, Ankara, İlke Kitabevi Yayınları, 1998, 217 s.
13. Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteshenin Anıları, İstanbul, Hürriyet Vakfe Yayınları, 1986, 254 s.

Մեմագրություններ և հոդվածներ

1. Աղայան Ծ., Անդրանիկ: Դարաշրջան, դեպքեր, դեմքեր, Երևան, ՀՀՀ հրատարակչություն, 1994, 813 էջ:

2. Աբրահամյան Հ., Թուրքական նվաճողների դեմ Ղարաբաղի աշխատավորության մղած պայքարի պատմությունից (1918 թ. օգոստոս-հոկտեմբեր), Բանբեր Հայաստանի արխիվների, #2, Երևան, ՀԽՍՀ Մինիստրների խորհրդին կից Գլխավոր արխիվային վարչություն, 1989, էջ 162-177:
3. Ավետիսյան Մ., Նախիջևանի պատմության վավերագրեր (1889-1920 թթ.), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, #3, Երևան, ՀՀ Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի հրատարակչություն, 1996, էջ 186-196:
4. Գալոյան Գ., Պատմության քառուղիներում, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1982, 461 էջ:
5. Գեներալ Նազարբեկովի հուշերը, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, #3, Երևան, Հայաստանի Հանրապետության կառավարության առընթեր արխիվային գործի վարչություն, 1992, էջ 34-151:
6. Գրիգորյան Ռ., «Փաստաթղթեր Ձանգեզուրի 1918-1919 թթ. ինքնապաշտպանական կռիվների մասին», Լրաբեր հասարակական գիտությունների, #6, Երևան, Հայկական ԽՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակչություն, 1989, էջ 73-86:
7. Ջոհրաբյան Է., Ազգամիջյան կռիվները Երևանի մահանգում 1918, Երևան, Հայագիտակ, 2000, 144 էջ:
8. Ջոհրաբյան Է., Նախիջևանյան հիմնահարցը և Հայաստանի «ղաշնակիցները», (1918 թ. դեկտ.-1920 թ. ապրիլ), Երևան, «Տիգրան Մեծ», 2002, 266 էջ:
9. Խուրշուդյան Լ., Ստեփան Շահումյան, Երևան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, 1959, 342 էջ:
10. Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հատոր 4, Երևան, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիա, 1978, 720 էջ:
11. Հարությունյան Հ., Լեռնային Ղարաբաղը 1918-1921 թթ., Երևան, ՀՀ ԳԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 1996, 298 էջ:
12. Համբարձումեան Ռ., Գարեգին Նժդեհ, կենսագրական յալելումներ, անտիպ գրութիւններ ու խորհրդածութիւններ, Երեւան, Նախիջեւան հրատարակչութիւն, 2005, 498 էջ:
13. Համբարձումեան Ռ., Գարեգին Նժդեհ (համառոտ կենսագրական եւ կենսատարեգրութիւն), Երևան, Նախիջեւան հրատարակչութիւն, 2006, 111 էջ:
14. Մախմուդյան Գ., Անգլիական ռազմական վարչակարգը Անդրկովկասում և Հայաստանի կառավարությունը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, #2, Երևան, ՀՀ Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի հրատարակչություն, 2001, էջ 62-80:
15. Մուրադյան Ս., Էջեր, Հ. Տեր-Աստվածատրյանցի «Աղետների յուշագիրը» նորահայտ օրագրից (1918 թ.), Մերձավոր Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ XXIII, ՀՀ ԳԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, Երևան, Ձանգակ-97, 2004, էջ 226-241:

16. Նախիջևան-Շարուրը 1918-1921 թթ.: Փաստաթղթեր և նյութեր, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, #1-2, Երևան, Հայաստանի Հանրապետության կառավարության առընթեր արխիվային գործի վարչություն, 1993, 391 էջ:
17. Պետրոսյան Գ., Հայաստանի Հանրապետության առնչությունները Ռուսաստանի Հարավի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ (1918 թ. հունիս-նոյեմբեր), Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 2004, 183 էջ:
18. Վիրաբյան Վ., Հայկական հետախուզությունը առաջին հանրապետության տարիներին (1918-1920 թթ.), Երևան, Ասողիկ, 2003, 226 էջ:
19. Վիրաբյան Վ., Հայաստանը Անդրկովկասյան հանրապետությունների 1920 թ. ապրիլյան խորհրդածողովում, Երևան, Ասողիկ, 2004, 41 էջ:
20. Абасов А., Генерал Мехмандаров, Баку, "О-во Знание АзССР. В помощь лекторам и пропагандистам", 1977, 80 с.
21. Абдурагимов Г., Кавказская Албания — Лезгистан. история и современность, С.-Петербург, Издательство Дагестанского госпедуниверситета, 1995, 607 с.
22. Абрамян Г., Политика английских завоевателей по отношению к Арцаху (ноябрь 1918 — август 1919), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, #7, Երևան, Հայկական ԽՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակչություն, 1989, с.13-24.
23. Аваловъ З., Независимость Грузии въ международной политике 1918-1921 гг., Парижъ, Б. и., 1924, 318с.
24. Азербайджанская Демократическая Республика, под ред. Н. Агамалиева и др., Институт истории АН Азербайджана им. А.Бакиханова, Баку, Элм, 1998, 306 с.
25. Балаев А., Азербайджанское национально-демократическое движение 1917-1920, Баку, Элм, 1990, 95 с.
26. Балаев А., Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг., Баку, Элм, 1998, 279 с.
27. Баликян О., Письма А. И. Хатисяна А. О. Оганджяну, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, #3, Երևան, ՀՀ Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի հրատարակչություն, 1996, с.197-212.
28. Векилов Р., История возникновения Азербайджанской Республики, Баку, Элм, 1995, 62 с.
29. Волхонский, М. Муханов В., По следам Азербайджанской Демократической Республики, Москва, Издательство "Европа", 2007, 274 с.
30. Гаджиев А., Демократические республики Юго-западного Кавказа (Карсская и Араз-Тюркская Республики), Азербайджанский институт стратегических исследований развития Кавказа, Баку, Нурлан, 2004, 279 с.
31. Гаджиев И. Б., Совместная борьба бакинского пролетариата и трудящихся Дагестана против английских интервентов и денкинской контрреволюции в 1919-1920 гг., Махачкала, О-во по распростране-

- нию политических и научных знаний РДФСР, Дагестанское отделение, 1960, 54 с.
32. Гаджиев И.Б., Совместная борьба трудящихся Азербайджана и Дагестана за власть Советов в 1918-1920 гг., Махачкала, Даскнигиздат, 1968, 90 с.
 33. Гарибджанян Г. Б., Страницы истории армянского народа, Ереван, издательство "Гитутюн" НАН РА, 1998, 274 с.
 34. Гасанова Э., Идеология буржуазного национализма в Турции, Баку, Изд-во АН АзССР, 1966, 162 с.
 35. Гурко-Кряжин В., Краткая история Персии, История Ирана, Киев-Москва, Альтернатива-Евролинц, 2003, с. 50-134.
 36. Гусейнов И., Борьба трудящихся Азербайджана против деникинщины в 1919-1920 гг., Сборник статей по истории Азербайджана, Выпуск 2, Академия Наук Азербайджанской ССР, Институт истории им. А. Бакиханова, Баку, тип. "Красный Восток", 1949, с. 246-275.
 37. Гусейнов М. Д., Тюркская демократическая партия федералистов «Мусават» в прошлом и настоящем, Баку, Азгиз, 1927, 91 с.
 38. Дарабади П., Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века, АН Азербайджана, Музей истории Азербайджана, Баку, Элм, 1991, 203 с.
 39. Енукидзе Д., Крах империалистической интервенции в Закавказье, Тбилиси, Госиздат. Грузинской ССР, сектор политической литературы, 1954, 294 с.
 40. Изъ истории армяно-грузинскихъ отношеній: 1918 годъ, Тифлисъ, Типография Правительства Грузинской республики, 1919, 125 с.
 41. Исмаил М., История Азербайджана (Краткий обзор с древнейших времен до 1920 г.), Баку, Азернешр, 1995, 95 с.
 42. История Азербайджана, Т.3, Баку, Академия Наук Азербайджанской ССР, Институт истории, 1963, 537 с.
 43. История государства и права Азербайджанской ССР под редакцией М. Халафова и др., Баку, Академия Наук Азербайджанской ССР, сектор философии, 1964, 313 с.
 44. История государства и права Азербайджанской ССР, Академия Наук Азербайджанской ССР, институт философии и права Азербайджанский Государственный Университет им. С. М. Кирова, Юридический факультет, Баку, Элм, 1973, 552 с.
 45. Казанджян Р., К предыстории самоопределения Нагорного Карабаха, Институт Востоковедения Национальной Академии Наук Республики Армения, Москва, Армянская община Москвы, 1997, 52 с.
 46. Казанджян Р., Большевики и младотурки: новые документы о российско-турецких отношениях (1920 -1922 гг.), Институт Востоковедения Национальной Академии Наук Республики Армения, Москва, Институт Востоковедения Российской Академии Наук, 1996, 25 с.
 47. Казиев М., Нариман Нариманов, Баку, Азернешр, 1970, 187 с.

48. Караев А., Из недавнего прошлого. Материалы к истории Азербайджанской Ком. Партии (б), Баку, "Бакинский рабочий", 1926, 132 с.
49. Кочар М., Армяно-турецкие общественно-политические отношения и Армянский вопрос в конце 19-начале 20 вв., Ереван, Издательство Ереванского Университета, 1988, 306 с.
50. Лудшвейт Е., Турция в годы первой мировой войны 1914-1918, Москва, Изд-во Московского Университета, 1966, 386 с.
51. Махмурия Г., Политика Великобритании в Армении и Закавказье в 1918-1920 гг. Бремя белого человека, Ереван, "Лусакн", 2002, 309 с.
52. Мурадян П., История — память поколений. Проблемы истории Нагорного Карабаха, Ереван, "Айастан", 1990, 158 с.
53. Насиров Т., Борьба за власть в Азербайджане 1917-1920, Баку, Элм, 1993, 119 с.
54. Осипов М., К вопросу об английской интервенции в Азербайджане в 1918-1919 гг., Сборник статей по истории Азербайджана, Выпуск 2, Академия Наук Азербайджанской ССР, Институт истории им. А. Бакиханова, Баку, тип. "Красный Восток", 1949, с. 206-220.
55. Пипия Г., Политика Германии в Закавказье в 1918 г. Сборник документов, Тбилиси, издательство "Сабчота Сакартвело", 1971, 239 с.
56. Привольный А., Над Муганью зарево Октября, Баку, Азернешр, 1967, 199 с.
57. Раевский А., Английская интервенция и мусаватское правительство, Баку, Истпарт. отд. ЦК и БК АКП(б), 1927, 195 с.
58. Раевский А., Английские "друзья" и мусаватские "патриоты", Баку, Азгиз, 1927, 69 с.
59. Раевский А., Мусаватское правительство на Версальской конференции, Баку, Азербайджанский научно-исследовательский институт, Известия, Т.1, Выпуск 1, 1930, 115 с.
60. Раевский А., Партия Мусават и ее контрреволюционная работа, Баку, Азгиз, 1929, 64 с.
61. Ратгаузер Я., Революция и гражданская война в Баку, Баку, Истпарт отдел ЦК и БК АКП (б), 1927, 520 с.
62. Саркисян А., Из истории Нагорного Карабаха (1918-1921 гг.), Բնիք Հայաստանի արխիվների, #3, Երևան, ՀԽՍՀ Միմիստրների հորհրդրդին կից Գլխավոր արխիվային վարչություն, 1989, с. 63-104
63. Смит М., Партия «Мусават» и формирование азербайджанского социал-демократического национализма, История национальных политических партий России, Москва, РОССПЭН, 1997, с. 164-172
64. Стеклов А., Армия мусаватского Азербайджана, Баку, Азгиз, 1928, 74 с.
65. Токаревский Е., Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане, Баку, Академия Наук Азербайджанской ССР, Институт истории, 1957, 332 с.
66. Тунян В., Карабахский конфликт: историко-геополитический аспект, Ереван, типография ГИУА, 1999, 100 с.

67. Шахатуниан А., Административный передел Закавказского края, Тифлис, тип. Ашхатавор, 1918, 206 с.
68. Энциклопедический Словарь, под редакцией профессора И. Е. Андреевского, Т.1, С.-Петербург, Семеновская Типо-Литография (И. А. Эфрона), 1890, 480 с.
69. Эвоян В., Баликян О., Из истории Нагорного Карабаха (1918-1921 гг.), Բանբեր Հայաստանի արխիվների, #1, Երևան, ՀԽՍՀ Մինիստրների հորհրդին կից Գլխավոր արխիվային վարչություն, 1989, с. 86-130.
70. Начыјев А., Гарс вѣ Араз-Турк Республикаларынын тарихиндѣн, Ба-кы, 1990
71. Нәсибзадѣ Н., Азѣрбајчан Демократик Республикасы, Ба-кы, 1990
72. Бајкара Н., Азѣрбајчан истиглал мубаризѣси тарихи, Ба-кы, 1992
73. Audrey L. Altstadt, The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule, Stanford, California, Hoover Institution Press, Stanford University, 1992, 331 p.
74. Hovhannisyan N., The Karabakh Problem. The Thorny Road to Freedom and Independence, National Academy of Sciences of Armenia, Institute of Oriental Studies, Yerevan, Zangak-1997, 2004, 147 p.
75. Hovhannisian R. G., Republic of Armenia, Vol.1, 616 p. Vol 2., 603 p., Vol. 3, 534 p., Berkeley-Los Angeles-London, University of California Press, 1982, 1996,
76. Kazemzadeh F., The Struggle for Transcaucasia 1917-1921, New-York, Philos. Lib., Oxford: Ronald, 1951, 356 p.
77. Suny R. G., The Baku Commune 1917-1918, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1972, 413 p.
78. Suny R. G., The Making of the Georgian Nation, Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press, 1994, 418 p.
79. Swietochowski T., Russia and Azerbaijan: a Borderland in Transition, New-York, Columbia University Press, 1998, 290 p.
80. Swietochowski T., Russian Azerbaijan: 1905-1920, the Shaping of National Identity a Muslim Community, Cambridge, Cambridge University Press, 1985, 256 p.
81. Abbaslı N., Azərbaycan Özgürlük Mücadelesi, İstanbul, Beyaz Balina Yayınları, 2001, 335 s.
82. Aslan B., Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov 1920-1923, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2004, 357 s.
83. Cem-Ender Arslanoğlu, Kars Milli – İslam Şurası 5.11.1919-17.1.1919 ve Cenubigarbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-İ Milliyesi 18.ocak-13.nisan.1919, Ankara, Azərbaycan Kültür Dərnəgi Yayınları, 1986, 309 s.
84. Sorgun T., Halil Paşa İttihad ve terakki'den cumhuriyeti'ye bitmiyen savaş, İstanbul, Beyaz Balina Yayınları, 1997, 439 s.

85. Sureyya Aydemir S., Balkanlardan Orta Asyaya: Enver Paşa, Cilt 3, İstanbul, Remzi Kitabevi Yayınları, 1999, 660 s.

Մամուլ

1. Աշխատանք, 1919-1920 թթ.
2. Արև, 1918-1919 թթ.
3. Դրօշակ, 1925 թ., # 3, 1925 թ. սեպտեմբեր, էջ 68-71, «Հայաստանը եւ իր հարեւանները», էջ 72-77, «Շարուր-Նախիջևան եւ քուրք-թաթարական քաղաքականութիւնը»
4. Դրօշակ, # 2, 1926 թ. փետրվար, էջ 40-45, «Թիւրք-խորհրդային հարաբե-րութիւնները», էջ 46-52, «Գանձակ-Ղարաբաղի վէճը»
5. Դրօշակ # 5, 1927 թ. մայիս, էջ 146-152, «Անդրկովկաս»
6. Ժողովրդի ձայն 1918-1919 թթ.
7. Հայրենիք, 1918-1919 թթ.
8. Հորիզոն, 1918 թ.
9. Մշակ, 1918-1919 թթ.
10. Յանաջ, 1919 թ.
11. Азербайджанъ, 1919 г.
12. Бакинский рабочий, 1918 г.
13. Борьба, 1919-1920 гг.
14. Дагестанская правда, www.dagpravda.ru — 2.11.2005
15. Единая Россия, 1919 г.
16. Искра, 1918 г.
17. Кавказское слово/Закавказское слово/Слово, 1918-1920 гг.
18. Набатъ, 1919 г.
19. Наше время, 1918-1920 гг.
20. Зеркало, www.zerkalo.az-2,9,16,23.12.2006, 13,20,27.01.2007:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ.....	5
ԳԼՈՒԽ 1 ԱՊՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՈԶԱԿՈՒՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԱՀՄԱՆՈՒՄԸ. 1918 թ. ՄԱՅԻՍ-ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ.....	7
ԳԼՈՒԽ 2 ԱՊՀ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՈՒՄ ԱՆՏԱՆՏԻ ԳԵՐԱԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ. 1918 թ. ՆՈՅԵՄԲԵՐ–1919 թ. ՕԳՈՍՏՈՍ.....	51
ԳԼՈՒԽ 3 ԱՊՀ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1919 թ. ՕԳՈՍՏՈՍԻՑ 1920 թ. ԱՊՐԻԼ ԸՆԿԱԾ ՇՐՋԱՆՈՒՄ.....	123
ՎԵՐՋԱԲԱՆ.....	178
RESUME.....	182
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ.....	192
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ.....	200